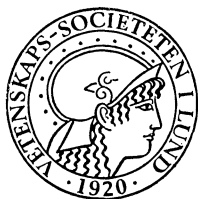

Vetenskaps societeten i Lund

Årsbok 1972

Vetenskaps societeten
i Lund
Årsbok 1972

*Yearbook of
the New Society of Letters
at Lund*

Gleerups/Lund

Redigering: Erland Lagerroth

Formgivning: Lars Tempte

Omslagsbild: Ektrappan i Lundagårdshuset från 1732. Foto: Erik Liljeroth, Allhems förlag

Berlingska Boktryckeriet

Lund 1972

Innehåll

Artiklar

- 5 *Ivar Harrie*: Problem kring en levnadsteckning
19 *Bengt Lewan*: Tegnér i skolan. Målsättningar i litteratur-
undervisningen 1840–1970
65 *Bengt Loman*: Om talspråkets varianter
90 *Fredrik Lagerroth*: Karolinskt och gustavianskt envælde.
En jämförelse
125 *Anders Gustavsson*: Den nyblivna modern. En etnologisk
beteendestudie

Minnesord

- 223 Marianne Mörner av Ivan Svalenius
225 Pierre Naert av Bertil Malmberg
235 Jöran Sahlgren av Ivar Lindquist

Vetenskapssocieteten i Lund

- 240 Matrikel
250 Verksamheten 1971
251 Tegnérfonden
253 Räkenskaper
256 Revisionsberättelse
257 Skriftförteckning

Problem kring en levnadsteckning

Frans Bengtsson och jag möttes en gång i gemensamt intresse för Plutarchos, den biografiska genrens klassiker som i sina levnadsteckningar gett roller åt både Shakespeare och Voltaire. Vi hade klart för oss att Plutarchos, utifrån ett fast värderingsschema, väljer bland traditionerna de drag som gör levnadsteckningens föremål till ett *exemplum morale*, en eggande eller avskräckande människomodell. Den formeln ansåg sig författaren Frans G. Bengtsson tillämpa när han gestaltade Karl XII:s saga. Men ett av hans sista prosastycken – ofullbordat och postumt publicerat – handlar om hur han kom att tvivla på Plutarchos och ta avstånd från metoden att rensa fram hjältebilder ur traditions-materialet.

De levnadsteckningsuppdrag jag själv fått har ställt mig inför helt andra metodfrågor (fast jag behållit i minnet Plutarchos' studier över Demosthenes och Cicero och hans polemik mot Herodotos!). Det har gällt hur författare framstår i och verkar genom publicerade verk. Beträffande »Poeten Horatius» var det givna greppet att helt enkelt recensera de samlade verken som föreligger kompletta, av författaren redigerade och enligt hans mening avslutade: de innehåller den bild han ville ge av sig själv, sin konst, sin miljö och publiken han ville nå, punkt: enstaka andrahandskällor stör inte. Också levnadsteckningen över »Molière, komediant i Paris» kunde ta fasta på en rad publicerade verk, deras verkningsmedel och verkan. Verken var i detta fall teater, mästaren skådespelare och regissör såväl som dramatiker. Arbetsvillkor och verkningsmedel i Molières teater är dokumentariskt väl belagda, hans texter kritiskt säkerställda, miljöerna där han hade att göra sig gällande genomforskade gång på gång, med allt säkrare metoder tillämpade på överrikt källmaterial. Visserligen överflödar också andrahandskällor som åstadkommit kedjereaktion i en traditionsbildning, den psykologiserande romanen om Molière, som jag försökt hålla borta ur min bild av verket.

Föredrag vid Vetenskapssocietetens högtidssammanträde den 20 november 1971.

Uppdraget att utforska, hur Frans G. Bengtsson ter sig i författarskapet, har mött helt andra, tills vidare oöverkomliga svårigheter som mer eller mindre sammanhänger med att distansen saknas till hans liv och verk.

Redan verkets omfång – fastän icke stort – är svårt att avgränsa: det halvprivata och tillfälliga i utkanterna har inte hunnit sjunka undan tydligt. Därmed sammanhänger att författarskapets adressater är svåröverskådliga: vilken publik har författaren haft till förfogande, vilka har han velat nå, och vilka har han faktiskt nått? I vad mån, och på vilka håll, författarskapet haft verkan och fått efterverkan, har inte ännu hunnit bli urskiljbart.

Författaren Frans G. Bengtsson hann leva och arbeta i en hel rad nu historiska miljöer, med snabba scenväxlingar under efterverkningarna av första världskriget och förspelet till det andra. Dessa miljöfaktorer är ännu inte på långt när utforskade. Att de inte kommit på synhåll bortom dagspolemiken röjs av hur aktuell debatt år 1971 kan ha som tillhyggen rena schablonbilder av sådant som »feodal storgodsmiljö», svenskt läroverkssväsen omkring 1910, universitetslivet på 1920-talet, 1930-talets ekonomiska och sociala kriser. För en levnadstecknare, nästan jämnårig med Frans Bengtsson, betyder detta att också miljöerna stannar inom de egna minnesbildernas och minnesvillornas dunstkrets.

Utöver de publicerade verken finns mycket få egentliga dokument som belägg på författarens levnadslopp: studentbetyg och akademiska betyg, förlagskontrakt, en enstaka växelprotest, legala handlingar kring äktenskap och frånfälle, förteckning över den efterlämnade boksamlingen. Primärkällor i vidare mening är den tidvis ymniga bevarade brevväxlingen – där givetvis brevens ärenden och hänsyn till adressaterna satt spår – och en rad yttranden i dåtida massmedia, de flesta i intervjuform, givetvis starkt färgade av tillfälliga situationer och av vad intervjuaren velat locka fram.

Sedan finns ett närmast överrikt material av berättande källor. En del samlades i minnesboken »Frans G. Bengtsson», som utgavs av Germund Michanek året efter författarens bortgång. Annat finns spritt i många slags publikationer. Men ett har de berättande källorna gemensamt: de är alla nedslag av en muntlig tradition: och i dessa »ögonvittnestraditioner» – notoriskt otillförlitliga – ingår levnadstecknaren själv, ohjälpligt . . .

Hur skulle då levnadstecknaren kunna få grepp om uppdraget? Helst

som jag var fast besluten att icke betygsätta författarskapet, icke sammanställa någon officiell »Life-and-Letters»-biografi, icke heller dikta en psykologiserande roman om författarens inre liv, samt att icke pressa någon »utvecklings»-konstruktion på vare sig hans levnadslapp eller hans placering i litteraturhistorien.

Det återstod då att ta fasta på det för forskning gripbara, »legenden om Bengtsson» som faktum, just den traditionsbildning jag själv varit med om, sett på närhåll uppkomma, förgrenas, fixeras i skrift, ge kedjereaktioner – än i dag, med den goda tyska filologtermen, »weiterwuchernd».

Forskningsvägen blev då att konfrontera beläggen på »legenden», traditionsbildningen som framkallar ett rollporträtt, med

1. »close reading» av verken och dokumenten,
2. studium – som bara kunde bli preliminärt – av de successiva miljöerna.

Så kunde forskningen tänkas komma åt växelverkan mellan författarskapet och traditionsbildningen – och kanske få i sikte hur pass en produktiv människa godtar, spelar fram, eventuellt låter sig bli inlåst i tilldelade roller. Detta forskningsresultat är en utopi. Min föreliggande bok kan bara gälla som »eine vorläufige Mitteilung» med uppslag och antydningar.

*

Det står fast att fenomenet Frans Bengtsson observerades – som en *stella nova* – år 1919 av medlemmar i en litterär krets i Lund, där den versskrivande studenten infördes av kretsens ledare Göran Lindblad. Vittnen är Gabriel Jönsson, Olle Holmberg och Algot Werin, som anser sig kunna intyga att de dessförinnan inte vetat om Frans Bengtssons existens.

Den gängse bilden av hans förhistoria är en sen konstruktion, anpassad av författaren själv till det rollporträtt han godtagit på 1940-talet och omvärld av sena, sekundära och tertiära anekdoter. Konstruktionen har hållpunkter i data som kan beläggas: ansatserna till schackkarriär och sjukdomen som medförde värnpliktskassering och långt studeavbrott, med praktiskt arbete, på Rössjöholm.

Mot konstruktionen i övrigt kan ställas bevarade dokument: bidrag till gymnasisttidningen »Athenaeum», studentuppsatsen, brev till stu-

dentkamraten Anders Ahlén, akademiska föreläsnings- och seminarie-
listor, och ett långt brev till Göran Lindblad från Rössjöholm år 1917
(då Frans G. Bengtsson skötte ortens brödkortsbyrå). Dokumen-
ten visar hur gymnasisten prövar sig igenom den allmänt godkända
skönlitterära och ideologiska repertoaren omkring år 1910, med en all-
mänt hållen men tydlig vänsterorientering, och hur studenten flitigt
anlitade den akademiska undervisningen (också Fredrik Bööks och
Albert Nilssons, som de tre nämnda »ögonvittnena» tog del i – men
de kan inte minnas honom från den tiden!). I brevet till Göran Lind-
blad går det att ta fasta på: dominerande intresse för teoretisk filosofi,
med tydlig orientering efter Hans Larsson, och för religionshistoria
(bägge ämnena ingick i hans examen): en redan som självklar uppfat-
tad anknytning till brittisk skönlitterär tradition: rasande polemik mot
»1914 års idéer», företrädda av sociologen Gustaf Steffen i »Krig och
kultur». Detta stämmer med en (inte enbart skämtsam) antimilitaristisk
tirad i Ahlénbreven. I Ahlénbrev från 1919 och 1920 syns också hur
den filosofiska vägen leder snörrätt till Schopenhauer och stannar där
(förebådat redan i brevet till Göran Lindblad). I den brittiska lyrik-
traditionen har han också träffat sitt val: Swinburne. Rader av para-
doxer och aforismer – om logikens bankrutt inför diktarnas extas, om
det anekdotiska i historien osv.) avlöser de långa resonemangen i Gö-
ran Lindbladbrevet. »Tjat om riksdagar och ministerkriser och sådant
som endast kan roa mänsklighetens drägg» avvisas, Tolstoj fördömes
i sällskap med Rousseau och Ibsen, till sist upptas en, visserligen icke
okritisk, diskussion om Oswald Spengler. Här möter omisskännligt en
jargong från Göran Lindblads krets, anpassad efter den roll FGB till-
delats där.

Hur den kretsen kom till och verkade, är ännu utforskat (den var
en tid, dock innan FGB kom dit, konstituerad som sällskapet »Änglar
och demoner», där protokoll, för mig oåtkomliga, fördes av Hakon
Hedemann-Gade). Ledande eller kanske snarare samlande gestalt var
omisskännligt Göran Lindblad: hans alltför korta liv och alltför splittra-
de verksamhet har lämnat en legendarisk minnesbild hos vännerna,
men har inte belysts av forskning. Han var som publicist nästan kari-
katyriskt tydlig lärjunge till Fredrik Böök, som också de flesta i kretsen
på ett eller annat sätt haft till lärare: de stämplades på sin tid, med
orätt, överlag som »bööklingar». Sammanhållande var påtagligt ett slags
kult av Heidenstam (där var FGB från början uttryckligt kättersk). In-
ställningen till Strindberg var ambivalent (inte helt avvisande som

Böoks): Göran Lindblad skrev sin doktorsavhandling om hans berättarteknik, Gabriel Jönsson bedrev förstående Strindbergforskningar (FGB visar sig alltifrån de tidiga breven fascinerad av Strindberg). Karlfeldt, som satt övertydliga spår i FGBs tidiga vers, stod kretsen tydligen annars främmande för. Inte helt utrett är kretsens förhållande till den »hedniskt» vällustdyrkande, men gärna och så ruelsefrossande jugendestetiken – skolexempel Stucks »Die Sünde» och Swinburnes Dolores. Jag har minnesbilder av hur svenska studenttårgångar omkring 1914 var starkt gripna även av svenskspråkiga epigoner, Bertel Gripenberg och den unge Sven Lidman. Det gäller, enligt Gabriel Jönsson, inte Lindbladskretsen: själv skall han där ha mött Sophus Claussens »glada hedendom» och Sigbjörn Obstfelders subtila främlingskapslyrik. Ingendera har satt spår i FGBs författarskap – ett olöst problem är hur det kom sig att han från början avvisade kontakter med dansk och – framförallt – norsk litteraturtradition. Däremot stod han tillsvidare vidöppen för jugendestetiken, via Swinburne, och tillämpar den i tidiga vers så att han kommer ganska nära Gripenberg.

Fredrik Böök, och med honom Göran Lindblad, följde med mästaren Heidenstam in i »1914 års idévärld» (det är inte utforskat hur deras tyskeri kan härledas ur deras rent franska skolning, hos Brunetiére, Lemaitre, Maurice Barrès – den franska konservatismen var annars förbisedd eller föraktad i Carl G. Laurins Sverige!). Men kretsens medlemmar var inte politiskt bundna, socialdemokraten Allan Bergstrand kunde en tid vara med, både Olle Holmberg och Algot Werin var vänsterorienterade. Just högermannen Göran Lindblad företrädde tydligast en annan ambition hos gruppen: att »épater les bourgeois» med avvikande levnadssätt och utmanande paradoxer – alltså att vidhålla den »lundabohemiska posen», som fanns företecknad i traditionen från Falstaff Fakir via Bengt Lidforss till Frank Heller, Swinburnespecialisten.

I den kretsen hälsades den långversskrivande studenten med »feodal» ursprungsmiljö (visserligen bara förvaltarbostaden, men på slottet satt länsbaroner Rosenörn-Lehn!) som apart men välkommen. Och han fick sig en roll tilldelad. Det framgår att Göran Lindblad gärna utdelade roller: Gabriel Jönsson blev tillhållen att förbli Borstahusens skald, och FGB hade att kostymera sig som *Archipoeta* av de lärda vaganternas släkte. Han har från början godtagit rollen – och det är kring den legenderna lagrats. Den medförde att han, med Göran Lindblads förmedling, sattes i stånd till den stilenliga guvernörsresan till Dresden och

sedan till den än mer stilenliga vallfärden till Venedig – och att han på bäge ställena fick sitt intresse inriktat på det musealt och antikvariskt sköna (att han kunde vara vaken för moderna företeelser också, ibland, finns belagt i en sonett om trafikflyg!). Brevmaterialet från resorna är överrikt, och kretsar helt kring manus till den första diktsamlingen som anförtrotts vännerna Göran Lindblad, Olle Holmberg och Algot Werin att sovra, redigera och placera.

En kärngrupp i samlingen bestod av sonetter. Archipoeta hade ålagts att öva sig i denna koncentrerade och strängt lagbundna diktform med anor från medeltiden – jämte balladen – för att motarbeta den frestelse till mångordig sköntalighet vännerna tyckt sig spåra. Därigenom fick han kontakt med de franska parnassierna, Hérédia framförallt. Helt otvunget pressades aldrig hans målföre in i de 14 raderna, men sonettformens krav blev utgångspunkt för hans l'art-pour-l'art-estetik – som framförs redan i brev från Dresden med polemik mot »falska parnasier» som Snoilsky och Levertin, och givetvis sidohugg mot centrallyrik med vardagston (företrädd av Erik Lindorm som Olle Holmberg var starkt gripen av).

Vännerna rensade ut, trots kraftiga protester, några av de ungdoms-estetiska utsvävningarna (typ »Baalims döttrar», som kom med i »Legenden om Babel») och en rad försök i isländsk skaldestil (bortkomna, stilarten kan beskådas i ett enstaka poem, »Molnkonungar», SDS 1924). Olle Holmberg ville ytterligare ha all naturlyrik bortrensad och allra helst bara ha sonetterna kvar. Detta finns utrett, med brevbelägg, av Olle Holmberg och Algot Werin. Det avsågs att Archipoeta skulle träda fram med fullt tydlig, lagom utmanande profil, i stilren kostym utan störande accessoarer, på den svenska bokmarknaden 1923.

Överraskningseffekten av »Tärningkast» uteblev inte, och berodde väl delvis på att rollen Archipoeta var stilenligt genomförd. Sedan den fördunstat, borde det kunna studeras vilka verkkningsmedel poeten faktiskt arbetade med, men det har ännu inte skett. Det kan bara antydast hur den mycket tydliga brittiska brytningen (ex. »var dväljs du, genius av April?») slog an på ett släktled där det brittiskt stilfulla kändes nyupptäckt (före 1918 hade britten i Sverige hetat John Bull!). Den traditionsbundna metrikerna med noggrann observans av versfötter och rimflätning verkade virtuos (var i själva verket lätt att imitera för studenttidningarnas dagsversrimmare!). Språkmusik var icke så mycket åsyftad som visuell verkan och tätpackad saklighet (»substansiell» var nyckelordet). Utfyllnadsord och suggestiva pauseringar var förbjudna;

katalogverkan av tätt radade exotiska namn och rekvisita var ett flitigt använt stilmedel (ex. »Franske kungens spelmän – jfr Evert Taube som förresten ger eko, jämte Gabriel Jönsson, i en opublicerad förhistorisk dikt: FGB återopade själv som stilmönster ö-katalogen i Almqvists »Ramido Marinesco»). Katalogerna gav suggestion, men var fortfarande sakliga och tydliga, rentav informerande: inget otydligt tåltes, att skriva vers var för FGB som att lösa schackproblem.

Den andra och sista versboken utkom 1925, redigerad av författaren själv. Överraskningsmomentet var förbi, och boken blev föga uppmärksam. Två långa lärodikter, »Legenden om Babel» och »Utanför Nazareth» har FGB utförligt kommenterat i vänbrev. Fåfänglighetspredikan där, med ekon från Schopenhauer och ända från Predikaren, har försetts med en omsorgsfullt utförd religionshistorisk apparat (det har inte blivit undersökt, hur den religionshistoriska orienteringen – i sista hand anknuten till Frazers »Golden Bough» – gjort sig gällande i svensk idédebatt i släktleden omkring första världskriget). FGB förde sitt religionshistoriska engagement fram till uppgörelsen med »Myter och sator» (i »Litteratörer och militärer», tidigare i »Ord och Bild»). Men han delade inte den vördnad för »det primitiva», kombinerad med suggestionen att religionerna kulminerar i kristen mystik, som utmärkte de tongivande mästarna Nathan Söderblom och Edvard Lehmann (och, faktiskt, i någon mån Torgny Segerstedt). Han framställer sig som åskådare av döda religioner, däribland den kristna, Jesusgestalten »utanför Nazareth» är en skugglik staffagefigur.

Bilden av Archipoeta hade framförallt präglats av de utmanande programsonetterna »Poeten» och »Ex tempore» i debutboken (samma verkan fick, från början oavsiktligt, tillfällighetsdikten »Kung Karls värja» där poängen för en gångs skull är Heidenstamsk, reminiscens från »Dumma svenskan»). Programsonetterna innehöll medveten polemik mot »tidsandan» i svensk debatt och skönlitteratur omkring 1923.

Skedet har (av Victor Svanberg) kallats »idyllernas tidevarv». Påtagligt var bakslaget efter krigsårens svallvågor av heroism, nationell och sedan revolutionär, och katastrofstämningar av panik och desperation, expressionistiskt uttryckta. En lösen för »de intellektuella» var att återknyta brustna traditioner av kulturmedveten idog vardag. Småstadens och landsbygdens odlingsliv skildrades med hemlängtan – förlåt, nostalgi. En ny lyrikergeneration – Sten Selander, Gunnar Mascoll Silverstolpe – anknöt till brittiska intimister, men också till svenska mästare som Anders Österling och framförallt Bo Bergman. Det bör under-

sökas hur »humanism» blev honnörsord, vagt betecknande en areligiös och ideologiskt obunden bekännelse till den enskilda människans egenvärde (1918 kom Bo Bergmans »En människa», 1919 stiftades ett förbund för »humanistisk politik»). I litteraturkritiken föreskrev god ton en försiktigt progressiv juste-milieu-ståndpunkt (skolexempel Anders Österling). Fredrik Böök avsvor heroismen och angav som nytt lösenord »Svensk vardag»: idealbildande för honom var inte längre preussiska junkrar utan Biedermeyertidens borgerskap. FGBs diktböcker undvek han att anmäla, kanske av vänskapshänsyn. I hans »Resa i Sverige» 1924 fick FGB i förbigående epitetet »kastellanpoet», vilket han fattade som en smädelse – helst som den åtföljande uppräknningen av poets rekvisita inte stämde med versernas faktiska innehåll.

Den stämde däremot med vad juste-milieu-kritiken och den då yttersta vänstern var ense om – att FGB var en reaktionär efterklangsromantiker. Genom den kraschen med »tidsandan» modell 1923 blev han ännu fastare inlåst i sin roll – han kom att stänga av så gott som alla kontakter med svensk samtidslitteratur (med undantag av Sigfrid Lindström). Den kom att företrädas i hans fantasi av sällsamma schablonfigurer som skulle föreställa framförallt den för honom okände och i sammanhanget saklöse Pär Lagerkvist.

*

År 1925, då FGBs produktion av originalvers sinar, hade han börjat bli bemärkt som prosaist, längs två linjer.

År 1924 stod hans stora essä om Joseph Conrad i Ord och Bild (där också en rad av hans tidiga dikter publicerats: hur Karl Wåhlins från början radikala tidskrift kommit att bli »le salon» som gav rang av etablerad litteratör, borde undersökas). Samma år utkom hans översättning av D. H. Thoreaus »Walden» med djupt initierad och väl dokumenterad inledning – vilket ställer det olösta problemet hur han blivit så förtrogen med amerikansk historisk och litterär tradition, något som då var så gott som unikt i Sverige (han hade tenderat i engelska för pionjären S. B. Liljegren, men de två var antagonister). Bägge styckena är omsorgsfullt utredande, med risk för omständlighet: prosan är i Conradessän starkt periodbildande, men kan fortfarande, jämlikt svensk akademisk tradition, verka översatt från professorlig tyska. Lyriska inslag finns, i bekännelsen till Conrads »medkännande ironi» och ödsliga visdom – men jakt efter poänger förekommer inte.

Den andra linjen företräds av två essäer i »Lundagård»: »Konsten att ljuga» 1922, »Om böcker och deras användningar» 1924. Där fullföljs den brittiska essätraditionen från Charles Lamb: lekfullt slingrig konversation där poängerna ges av växlande »over-statements» (av bagateller) och »under-statements» (av s.k. stora ting). Hans verksamhet i den genren – senare fullföljd framförallt i »En dryck ur källan» – har ansetts ge belägg för en gängse uppfattning (som jag känner mig medansvarig för) att FGBs essäprosa vore ett slags stenogram av hans erkänt utförliga konversationsinlägg.

Sammanhangen är givetvis mer invecklade – inte heller på prosa erkände FGB »det spontana». Det tidiga 1920-talet har också kallats »essäernas tidevarv». Det var den tid då »kultur» blev honnörsord i dagspressen – tidningarna började få »kultursidor», »kulturpersonligheter» fick eller sökte sig till redaktörsposter: Torgny Segerstedt, Fredrik Böök, Torsten Fogelqvist, Claes Lindskog. FGB fick också upptäcka att det gick lätt att få »kulturartiklar» placerade och honorerade i pressen. Vilka verkkningsmedel som kom 1920-talets ymniga svenska essäistik att bli så begärligt mottagen, får anses utforskat: vilka linjer som kunde tänkas dragna från Bengt Lidforss, Hans Larsson, Klara Johanson och Fredrik Böök till Olle Holmberg och Knut Hagberg, har inte utretts. Det räckte inte med ideologiskt engagement, estetisk inlevelse eller polemisk skärpa. Ett överraskningsmoment skulle vara med, poängerna blev gärna demonstrationer av paradoxer eller resonemangsaltomortaler. De konkreta illustrationerna kunde ges av tillspetsade anekdoter. Särskilt hos Knut Hagberg tillkom impulser från den internationellt florerande genren »psykologisk biografi» där historiska personers förhållningssätt pikant härleddes ur intimiteter (Lytton Strachey, Stefan Zweig, Emil Ludwig, André Maurois).

Den »psykologiska biografien» var för FGB främmande och avskyvärd. Vad han för praktiskt bruk tillägnade sig av gängse essäteknik, var den anekdotiska upptakten. Så som hans roll fixerats behövde han inte anstränga sig för att få sina värderingar och formuleringar paradoxala. Vad som konstituerar stilverkan av hans alltid mödosamt utarbetade essäprosa, är utforskat. Den är byggd av långa och invecklade, gravitetiskt framskridande perioder – där stilmönstret Macaulay röjs. Den lägger samtidigt an på att verka sober sakframställning med tätt anbragta konkreta detaljer – däri, men också bara däri, kan den komma nära den enda prosastil FGB i princip godkände, den isländska sagans. Ivern att vara »substansiell» medför en förkärlek för tingord,

som kan urarta till substantiveringssjuka. Man har kanske lov att tala om en barockprosa med svårbestämd underton av självironi. Det borde gå att undersöka hur en del stilgrepp har spritt sig och urartat hos epigoner (t.ex. epitetet »liksom åldrig«!).

FGBs prosaproduktion blev en levebrödsak i hans situation på 1920-talet som akademisk litteratör, pendlande mellan Rössjöholm och Lund. Annars försörjde han sig nödtorftigt på översättnings- och redigeringsuppdrag (Miltons »Paradise lost», Rolandssången, Bööks »Världslitteraturen»). Det fanns fler sådana »överallt utsocknes» intellektuella (akademiska och icke-akademiska) i de släktleden i Sverige, de erbjuder kanske ett litteratursociologiskt problem: de kände sig klasslösa, i vad mån var de ett klassamhälles parasiter? För FGB var livsformen påtvungen, han skämtade med den när han kallade sin första prosabok »Litteratörer och militärer» (avsiktlig parodi på Bööks »Stridsmän och sångare»). Han hade länge stretat emot att göra bok av essäerna, han kallade dem i brev »trista intigheter»: med dem kände han sitt fiasko som riktig poet beseglat. Hans påtvungna livsform kan ha drivit fram essäernas noli-me-tangere-pose, på förstrött avstånd från samfundsbråket, med obesvarad kärlek till l'art pour l'art i Runebergs cesurer och Villons refränger, och bekännelse till de besegrades och de onyttigas ovanskliga ära.

Göran Lindblads krets var upplöst, och FGB kom inte att höra till någon annan slutna krets. Med »de två docenterna» Algot Werin och Olle Holmberg, och med Fredrik Böök, hade han fortgående levebröds- och växeltransaktioner, vilket under Rössjöholmsperioderna avkastade riklig brevskrivning. På konditorier och krogar i Lund hade han ett rikt och brokigt umgänge av bägge könen, däribland en och annan av de successiva medlemmarna i »Lundagårds» redaktionsutskott – där endast Sigfrid Lindström stod honom nära, och senare Ingvar Andersson och Karl Ragnar Gierow, däremot aldrig Hjalmar Gullberg. Kring denna period avlagrades emellertid mycket tidigt ett legendskikt som förefaller svårt att slå sönder – det återkommer gång på gång ännu i anmälningar av min bok, år 1971. Det är sagorna om »den lärda och kvicka Lundakretsen», omkring 1930 även kallad »alexandrinerna i Lund». Det vore på tiden att genomforska miljöerna i Lund på 1920-talet – FGB hade kontakter, fastän snabba och flyktiga, med dem alla med undantag av de enda fasta gruppbildningarna: de mycket livaktiga politiska, kring Nationella Ungdomsförbundet (Sture Bolin) och Clarté (Arnold Ljungdal, Stellan Arvidson, Per Nyström – Tage Erlander i

DYG idkade mer realpolitik). Utmärkande för det mycket oroliga intellektuella livet bland »medvetna» studenter var de starka intrycken av då nya vetenskaper som ivrigt idkades just i Lund: genetik, atomfysik, metodisk historisk källkritik – och därtill givetvis, både för litteraturfolk och unga medicinare, den freudianska psykoanalysen (FGB skattade Freud själv högt som författare).

Ett nytt inslag på ett annat plan i studentlivet var att de kvinnliga kamraterna (ännu en minoritet, 1/7 av kåren) började göra sig gällande, också som jämställda sexualpartners. Detta gav särprägel åt FGBs flitiga agerande i den kavaljerroll som också ingick i hans ålagda eller antagna attityd, och som gav upphov till en sagobildning om »Don Juan i Lund». I författarskapet företräds kavaljersrollen av sonettsekvansen »Vardagsepisod», tillkommen 1928–29, då ofta privat uppläst, men i sin helhet först postumt publicerad. I vad mån kompositionen gett impulser till den formella uppläggnings av Hjalmar Gullbergs »Kärleksroman», borde undersökas, liksom överhuvud de ansatser till ett slags replikväxling som förefaller finnas i de två olikartade författarskapen (författarna själva bemötte varann med högaktning, rädsla och oförstående).

Essäboken »Litteratörer och militärer» blev FGBs genombrott på bokmarknaden (Böök recenserade entusiastiskt). Där finns klara ledmotiv: de onyttigas rätt (det är just kategorierna »litteratörer och militärer»!), de besegrades ära, konstverket som ting i sig. De har föregripits i brevväxlingen (med den avtvingade »vänrecensionen» av Bööks moraliserande roman »Sommarleken») och i en recension av Sigfrid Lindströms dikter (där Bööks »äkthetskriterium» avvisas och ett »new criticism» program föregrips). Motivens så att säga polemiska korollari-er hade dessförinnan nästan karikatyriskt kommit fram i en rad sammelrecensioner av reseskildringar och exotiska böcker i »Ord och Bild». Där har rollen komplicerats med en »Segerstedt-attityd» (Segerstedts intelligensaristokratiska massmänniskoförakt utövade just då ett outrett men vida spritt inflytande). I bokens essäer bryts attityden mot den »tristaniska» självvironin (Sigfrid Lindströms, »Tristans» personliga Sokratesgärning förblir outredd, kanske outredbar).

Som bokens bravurnummer kom att gälla essän om Karl XII och den tredubbla fabeln i »Promenad till en myrstack». I fabeln uttrycktes misstron till radikala samhällsexperiment, och där antydde att den »imperiala dekadensen» var det enda skede som gav ett om än så litet utrymme åt människolivets förfining. Mindre uppmärksammades att

skildringen av myrkriget var satir, riktad mot heroisk mytbildning. FGB hade inga illusioner om krig och militärer, framför allt inte i nutiden. Men de besegrades ära höll han på. Därför tog han sydstaternas parti i det amerikanska inbördeskriget, det sista där han tyckte sig se krig utövat som konst, ett slags schackspel. Så tillkom den paradoxala hyllningen till Karl XII som på en gång den tragiskt besegrade och den medvetne artisten med krigföring som enda uttrycksmedel. Uttryckligen framställdes denna Karl XII-bild som en plutarkisk saga, diktad av Voltaire, oförenlig med nutida forskares försök att ärerädda kungen som samhällsnyttig, i varje fall ansvarskännande, statsfunktionär.

Därmed var, i den ännu rätt lilla »allmänheten» av debatterande bokläsare, en legend om Bengtsson färdig: trubadur, Don Juan, reaktionär, våldsromantiker. Legendens kunde emellertid aldrig politiskt utnyttjas. För både gamla och unga på högerkanten förblev FGB oanvändbar, med sin allsidiga vanvördnad för auktoriteter, sin antikycklighet, sin brist på nationellt patos och sin sällsamt ambivalenta inställning till det militära.

Omkring år 1930 förändrades den litterära situationen i Sverige som bekant radikalt. Mot 1920-talets »humanism» görs uppror, genomtänkt och radikalt i gruppen kring Clarté, mera förvirrat i Sven Stolpes »Fronten». Funktionalismen har genombrott också i litteraturen med »de fem unga» kring Artur Lundkvist och Harry Martinson. »Autodiktgenerationen» vittnar om samhällets omskiktning i tunga dokumentromaner. Traditionellt formspråk i lyrik och berättarprosa förfinas och förnyas när Olle Hedberg och Hjalmar Gullberg, parallellt men oavhängigt, återger svängningar mellan andakt och revolt, med bevarad samhällskritisk observans. Militanta formationer börjar utfälas ur världsdepressionen.

För Frans Bengtsson var allt detta totalt främmande, han märkte det helt enkelt inte. Hans egen situation var desperat. Versdiktandet var slut. Essäerna hade blivit rutin (undantag: de verkningsfulla polemikerna »Kapitlet om Jehu» och »Andréedramat»). De stora uppdragen tog slut (med att han gav upp inför ett vansinnigt åtagande att översätta Goethe). Från år 1931 sinar också brevväxlingen. En tid lång var han hänvisad att leva ur hand i mun, och utnyttjade onekligen, i desperat resignation, sin konversationstalang som »entertainer» (varigenom han i legenden tillades epitetet hovnarr). Han hade skäl att känna sig utskrivet och avskrivet.

År 1933 kom ett omslag. En beställning (till en festskrift för Böök)

förlöste prosapoemet med trosbekännelsen till »Vintermänniskan». Drägliga arbetsvillkor hade ordnats av det Norstedtska förlagets nye litteraturchef Karl Ragnar Gierow för ett nytt översättaruppdrag: det gällde Eric Linklater – FGB hade med förtjusning upptäckt »Juan in America» där både stilkonsten och den muntra illusionslösheten väl stämde med hans smak och livsstil. (Annars hade han kommit att stå helt främmande för både brittisk och amerikansk efterkrigs litteratur, särskilt givetvis den som hängav sig åt sexualmystik eller formexperiment, »Chicagoskolan» D. H. Lawrence, T. S. Eliot: men också Winston Churchill och T. E. Lawrence bemötte han länge kallsinnigt, endast James Elroy Flecker – och senare, med tvekan, Thornton Wilder – kunde han godta).

Avgörande blev emellertid uppdraget att göra en levnadsteckning över Karl XII, där Norstedts vågade – för en gångs skull med framgång – att ge avlöning under arbetstiden. Uppdraget slutfördes, punktligt enligt avtal, under loppet av två år, 1934–36, då han levde »vintermänniskoliv» på Rössjöholm. Arbetets gång kan följas i brev till Gerda Fineman, hans blivande hustru, anställd på Norstedts förlag. Därav framgår hur arbetet fattades som en kärleks- och hederssak. Resultatet blev en utvidgning i kolossalformat av essän om Karl XII, med uppslagen där drivna ut i paradoxer och med barockprosan stundom ansträngd till bristningsgränsen. Hela vägen finns en outtalad men omiskännlig polemik mot Heidenstams heroiska epos »Karolinerna», vilket bör kunna utredas. Tydligt är hur idealtypen »vintermänniska» tillämpas på kungen och hans folk.

Boken mottogs ytterst kallsinnigt, inte bara av fackmannakritiken, utan också av den forna vänkretsen: Fredrik Böök tog uttryckligt avstånd, i Heidenstams namn. Det intressanta – och outredda – är att den medvetet »otidsenliga», alls inte lättillgängliga jätteboken av den som reaktionär särpling legendariske författaren blev en för den tiden enorm försäljningssuccé, som med ett slag gjorde FGB på en gång till en ekonomiskt oberoende medborgare och till en folkkär gestalt, en »kändis» enligt senare tids språkbruk. Paradoxen kvarstår oförklarad. Jag har antytt ett möjligt sammanhang med modeintresset för »hårdkokt» litteratur om »handlingsmänniskor» under upploppet till andra världskriget.

För FGB vidtog hans *vita nuova*, beseglat i äktenskapet 1939. I den värld som nu tycktes behärskad av formationerna kring Hitler och Stalin, kände han sig som övervintrare (»Sällskap för en eremit», 1938).

Karl XII var han färdig med, för alltid. Han återupptog sitt gamla studium av den isländska diktningen («Odun med isbjörnen» i »Sällskap för en eremit»). Redan 1937 kan han visa för Ingvar Andersson prologen till en planerad saga från vikingatiden, »Röde Orm». Arbetet betecknar ett bestämt farväl till hans tidigare barockprosa: han kan, för första gången, uttrycka sig i den prosastil han alltid i princip hyllat, den isländska ättesagans, otvunget modifierad (därom finns en undersökning av Christer Norrlöf). Det ofta antagna inflytandet från Linklaters »The Men of Ness» har utförligt dryftats i min bok: »Röde Orm» var tidigare planerad, som ett epos om »vintermänniskan». Planen kom att förskjutas, väl också genom författarens tydliga ambition att göra en god äventyrsbok åt sin son. Boken blev en saga om Lyckomannen, med tydliga spår av Vilhelm Grønbechs konstruktion av »Vor Folke-æt i Oldtiden»: vintermänniskoperspektivet, fasthållet ännu i epilogen till del I, försvinner bland det brokiga stoffet i del II.

»Röde Orm» kom till, långsamt och med mycken möda, under loppet av andra världskriget. Hur FGB reagerade på de påfrestningar han blev utsatt för både som folkkär »kändis» (aldrig riktigt erkänd av »high-brows») och f.d. »hjältedyrkande» envis civilist, har utförligt dryftats i min bok. Mycket är ändå utforskat: exempelvis vinterkrigspsykosen hos »de intellektuella» (där FGB hörde till »de ljumma»), och hur pass opinionsbildningar kunde spridas och bekräftas under de svarta åren 1940–42 också av »plutarkiska» kändis-anekdoter.

FGB själv blev under denna tid alltmer anlitad i ett nyttillkommet massmedium, radion. Hur hans roll kom att ta sig ut i radio, och hur pass den modifierades där, är outrett.

År 1945, då Röde Orm II kom ut och slog bestseller-rekord, var författarens egentliga arbetsdag slut. Olösta problem erbjuder likväl ännu den rekonstruktion av sin barndomsvärld han dedicerade till hustru och son året före sin bortgång 1954, – exempelvis hur pass »freudianskt» hans framställning av sin far kan och bör tolkas.

Givetvis förblir många problem överhuvud oåtkomliga för forskning. Vad griper en i ett författarskap? Vad driver fram författandet – »what made the author tick»? I sådant måste var och en göra legender på egen hand.

Tegnér i skolan

Målsättningar i litteraturundervisningen 1840–1970

»Säkert är, att hans namn skall lefva hos svenska folket, så länge svenskt tungomål ännu talas och skrives och hans skrifter skola aldrig upphöra att utöfva ett stort inflytande på svensk vitterhet, litteratur och bildning.»

Citatet är hämtat ur P. S. W. Lundblads år 1869 utkomna Lärobok i svenska litteraturens historia. Skolans läroböcker från 1800-talets andra hälft varierade annars knappt uttrycken för en oreserverad beundran av Tegnér: »Sveriges störste skald» (Mellin 1869), »Sveriges ryktbaraste skald» (Warburg 1880). Senare har formuleringarna varit mer försiktiga och då Hjalmar Alving i sin svenska litteraturhistoria (1932) påpekar att Tegnér i den stora publikens ögon ännu intar rangen av vår störste skald sker det med ett halvt kritiskt tillägg: denna ställning torde främst ha sin grund i svenskarnas kärlek till det glansfulla.

Att Tegnér vid 1930-talets början skulle värderas så högt av »den stora publiken» är naturligtvis ett diskutabelt påstående. Tydligt är i varje fall att han i vår tid inte behållit sin framskjutna ställning i det litterära medvetandet, även om han ännu 1954 i Svensk uppslagsbok kallas »den störste bland svenska skalden». Man noterar utan förvåning att han inte finns med i förteckningen över de 150 mest utlånade författarna i svenska folkbibliotek år 1969.¹ Ett speciellt mått på hur hans verk förlorat i aktualitet får man genom Karl Erik Rosengrens avhandling *Sociological aspects of the literary system*: i litteraturkritikernas referensram hade han under 1950- och 1960-talen inte längre den plats han intog vid förra seklets slut. Även om man inte utan vidare vill acceptera Rosengrens påstående att alla klassiker till slut måste dö² – det tycks basera sig på det obekräftade antagandet att nya »klassiker» ständigt produceras i de gamlas ställe – så måste man medge att många och kanske de flesta klassiker försvinner ur den litteratur som läses utanför fackkretsarna.

Skolans litteraturundervisning kan genom ett slags konstgjord andning hålla liv i en borttynande klassiker. Det vore förhastat att påstå att Tegnér utan skolans insatser skulle vara död som diktare – när är för övrigt en diktare helt död? – men det är troligt att större delen av hans läsekrets består och länge bestått av skolungdomar. Den centrala plats Tegnér haft i skolans litteraturläsning gör det lämpligt att studera hans fall som exempel på hur man en längre period behandlat en känd skald i undervisningen och att undersöka i vilken utsträckning synen på honom förändrats också i den konservativa miljö som skolan utgör.

Vad har man från förra seklets mitt till våra dagar läst av Tegnér i svenska skolor? Hur har man läst hans verk och hur har man bedömt honom?

Då man vill besvara den första frågan är det naturligt att vända sig till de för skolbruk avsedda litterära läseböckerna. Svårigheten att avgöra vilka av dessa som varit de mest använda, i vad mån de lästs i sin helhet och, särskilt när det gäller äldre tider, i vilka klasser de begagnats, gör att man kan ställa sig kritisk mot uppgifter som nås på denna väg. Men antologiurvalen är för varje tid så pass likartade att man trots allt bör få en ganska god bild av vilka texter som under en viss period i allmänhet ingått i Tegnérstudierna. De med källmaterialets art förenade problemen skall utförligare kommenteras senare i uppsatsen.

Hur man läst Tegnér är svårare att klarlägga, bl.a. därför att vi vet så litet om de enskilda lärarnas insatser. Läroplaner och metodiska anvisningar är ofta vagt formulerade och går sällan in på detaljer; de ger dessutom bättre besked om skolmyndigheternas önskemål än om hur undervisningen verkligen bedrivits. En riktigare bild av hur man i skolans värld under olika tider betraktat Tegnér ger läroböckerna, som varit vägledande för lärarnas utformning av lektionerna och som gett materialet till elevernas egna studier. De senaste årtiondenas utförliga studieanvisningar och frågor till texterna visar vad man i första hand velat fästa elevernas uppmärksamhet på. Någon ledning kan man också få av de uppsatsämnen som getts i studentexamen och tidigare under skolgången; deras formulering följer dock gärna särskilda konventioner och de är naturligtvis anpassade till uppsatsskrivandets speciella situation.

Den snabba kritiska granskning av Tegnérstudiet i dagens skola och det nya gymnasiets läromedel som avslutar uppsatsen berör en viktig fråga: vilka möjligheter har vi att göra läsningen av klassikerna me-

ningsfull också i en ny skolform där många av eleverna genom sin bakgrund har sämre möjligheter att få kontakt med traditionellt kulturstoff?

Läseböckernas Tegnérurval

Vid en genomgång av svenska skolantologier från mitten på 1800-talet till vår tid är det rimligt att börja med P. E. Svedboms läsebok för de högre skolornas låg- och mellanstadier, utkommen 1844 och efter I. M. Wings Idun från 1835 vår första egentliga lyrikantologi avsedd för skolbruk. Det banbrytande i Svedboms insats har framhållits flera gånger, bl.a. i Karin Tarschys stora undersökning av modersmålsundervisningens historia.³ Principerna för sitt urval har Svedbom meddelat i en liten skrift, Några ord till föräldrar och lärare (1844), som sedan i utdrag fick bilda förord till andra upplagan av hans Läsebok för Sverges ungdom (1849). Litteraturen har, fastslår han, en uppgift som stil-mönster. Målet med svenskundervisningen är också att göra landets söner fosterländskt sinnade. »Men till vinnande af detta mål, till upp-väckande och underhållande af kärlek till fäderneslandet, och det i ädlaste mening – af den rena kärleken till fäderneslandets kultur – torde, jemte dess historia i vidsträcktare mening, svårligen något verk-sammare medel gifvas, än den förtroligare bekantskapen med det yppersta af hvad dess litteratur eger skönt, lärorikt och upplyftande.»

En litteratur av patriotiskt innehåll, lärorik, upplyftande och stilistiskt förebildlig är alltså det som Svedbom vill bjuda skolungdomen. Innan man kommer in på frågan om hur Tegnér presenteras i skolornas läseböcker kan det vara lämpligt att genom några av utgivarnas företal bilda sig en uppfattning om vartill man syftat med urvalen.

I P. A. Siljeströms omarbetning av Svedboms läsebok (1860) betonas att en läsebok inte får förväxlas med en litteraturhistorisk antologi. Den skall inte göra anspråk på fullständighet men bör ge så mycket av några få författare att ungdomen därav får »begrepp om stil».

Att läseboken bör ge en inblick i vår litteraturs nationella särart framhålls åter i Melin-Hernlunds Svensk läsebok för allmänna läroverkens mellanklasser (1880). Då det gäller skönlitteratur i bunden form har man därför inskränkt urvalet till »våra tre störste och mest nationela skalders, Tegnér, Geijer och Runeberg». Verk som fanns i gottköpstryck, såsom Frithiofs saga och Axel, har man inte haft anledning att ta med.

Gustaf Cederschiöld vill enligt företalet till Svensk läsebok för klasserna IV–VI² vid de allmänna läroverken (1888) ge stycken som är goda föredömen i stilistiskt avseende samtidigt som de till innehållet är värdefulla och lärrika. Samma tanke ligger bakom Peter Bagges läsebok i svensk prosa (1888) och i svensk poesi (1889): »Undervisningen i modersmålet inom skolans öfre klasser bör i främsta rummet afse uppodlingen och utvecklingen af lärjungarnes förmåga att korrekt och ledigt uttrycka sig i tal och skrift.» Han vill förmedla en diktning med »*fosterländskt* innehåll, af svenska klassiska författare». Bagges antologier innehåller korta översikter över litteraturhistoriens perioder, som enligt företalet möjliggör att de också kan användas som läseböcker i litteraturhistoria.

Härmed hade Bagge slagit in på en väg som skulle följas av många senare läseboksgivare. I förordet till tredje delen av Artur Bendixsons Läsebok i svensk litteratur (1898) erinras om att huvuduppgiften varit att åstadkomma ett så vitt möjligt fullständigt material för den litteraturhistoriska undervisningen. Utgivaren har försökt få med så mycket av de olika författarna att dels de viktigaste sidorna av deras författarskap, dels deras utvecklingsgång skall bli belyst.

Bendixsons läsebok var avsedd för ett stadium motsvarande det nuvarande gymnasiet. Efter sekelskiftet blir det lättare att särskilja de urvalsprinciper som gällt för högre och lägre skolstadier.

I F. W. Lindvalls svenska läsebok för realskolans sjätte klass (1906) accentueras de litteraturhistoriska aspekterna mindre. Han har valt texter av bildande och uppfostrande prägel, sådana som »giva en sund näring åt lärjungarnas känslö- och tankeliv». Därvid har han särskilt stannat för stycken som ger boken en nationell läggning. Texternas estetiska värde betonas starkare än tidigare. Förhoppningen är att det stora och sköna som svensk litteratur äger skall göra ungdomen »*mera svensk och mera glad*» – Lindvall anspelar här på en dikt av Gellerstedt. Senare läseböcker för realskolestadiet, såsom Anjou–Berg–Sjöwall från 1929–32, har mer lagt vikten vid det allmänt uppfostrande än det patriotiska syftet. Den i flera årtionden dominerande Realskolans läsebok av Hänninger–Lilie–Werner (1:a uppl. 1932–36) rymmer en avdelning med fosterländsk diktning och en essä av Hänninger över detta tema. Det nya i Realskolans läsebok ligger bl.a. i att den så medvetet anpassats efter elevernas förutsättningar, något som tidigare ofta försummats. Detta hindrar inte att man vid textvalet tagit hänsyn till både verkens estetiska kvalitet och deras förmåga att tjäna det fostrande

syftet. Man har velat »öppna de ungas sinne för god och underhållande läsning och utveckla deras förmåga att uppskatta sådan även utanför skolan samt tillika giva dem en vidgad blick på människans och naturens liv». Uppställningen av seriens två sista delar tar, såsom påpekats av Margot Nordin, sikte på de tidshistoriska sammanhangen utan att man helt frångått den för Realskolans läsebok nya principen att litteraturen skall studeras med tanke på ämnesområden.⁴

Utgivarna av gymnasiets läseböcker har allmänt låtit sig vägledas av en historisk syn på litteraturen. En ledande tanke bakom A. R. Isbergs *Svensk litteratur i urval* (1911) har varit att ta med stycken »som innehålla något för de unga tilltalande drag av fosterländsk sed och kultur» eller sådana »som äro i litteratur-historiskt avseende betecknande för en viss tidsavdelning eller litterär riktning, eller ock sådana, som giva tydligt uttryck åt det egendomliga hos en särskild författare».

I förorden till nyare gymnasieantologier talas mer om hänsyn till de åldersgrupper man vänder sig till och vikten av att urvalen är gjorda med tanke på vad som kan engagera också nutida läsare. Men det historiska betraktelsesättet präglar texturval och uppställning: »lärjungarna bör få en klar överblick över litteraturens historiska utvecklingsgång och en levande föreställning om epokenas särart och stil» (*Tideström-Tarschys, Dikt och tanke*, 1955), litteraturen skall vara huvudsaken men litteraturhistoriska synpunkter har »naturligt nog» varit vägledande (*Hörnström-Källqvist, Svensk antologi för gymnasiestudier*, 1955).

Själva ordet litteraturhistoria brukas inte gärna i företalen till 1960-talets, det nya gymnasiets, läseböcker. Man har ändå hållit vägen öppen för och genom kronologisk uppställning av texterna snarast uppmuntrat en läsning inriktad på de historiska sammanhangen. I några av antologierna har man satt ut årtal vid dikterna. Enligt förordet till *Stenbeck-Wistrand, Dikt och argument* (1966) har man dels sökt hålla linjerna i utvecklingen klara, dels sökt följa vissa motiv som återspeglar skilda tiders sätt att förhålla sig till en företeelse eller ett problem – utgivarna har på så sätt kunnat förena det i modern svenskundervisning omhulda- de motivstudiet med en möjlighet till orientering av studierna i litteraturhistorisk riktning. Liknande beskrivs situationen i *Hillman-Lohse, Språket och litteraturen* (1968): »En kronologisk studiegång, integrerad med historieundervisningen och studiet av idéhistoria, syns naturlig men kan även kombineras med motivstudier.» Fackskolans undervisning är mer inriktad på studiet i motivkretsar men man ger inte upp

den historiska överblicken – den senare tredjedelen av Holkers–Joborn, *Litteraturens värld I* är sålunda uppställd efter kronologiska principer med ett romantikavsnitt där Tegnér intar rangplatsen.

Principerna bakom texturvalen har alltså förändrats. Tidigare lade man vikten vid det nationella i texterna och vid deras fostrande och kulturellt bildande prägel. Texterna skulle också såsom mönster och övningsmaterial tjäna undervisningen i språklig färdighet. Från sekelskiftet och framåt har man framförallt i gymnasiet starkare betonat de litteraturhistoriska sammanhangen. Man har klarare markerat att urvalen måste göras med hänsyn till den speciella läsekretsens ålder och intressen. Estetiskt värdefulla texter skall vidga elevernas perspektiv och utveckla deras personlighet.

Avspeglar sig de växlande urvalsprinciperna i läseböckerna? Representeras Tegnér av andra texter i vår tids antologier än i sådana som sammanställts ett sekel tidigare?

Den följande sammanställningen bygger på en undersökning av 71 läseböcker avsedda för 1800-talets elementarläroverk och allmänna läroverk eller för deras senare motsvarigheter i realskola, i grundskolans högstadium, i gymnasium och fackskola. Uppsatsens begränsade omfång har inte tillåtit annat än någon rent parentetisk jämförelse mellan skolurvalen och de för en bredare publik avsedda lyriska antologierna. Av det stora materialet har endast sådana läseböcker medtagits där Tegnér finns representerad; nya upplagor har tagits upp då de innebär en påtaglig omarbetning. Rodhe–Thomé–Zimmerdahls speciellt åt Tegnér ägnade antologi (1913) är inte medräknad i tabellerna. Varje del i en läseboksserie har betraktats som ett nummer. De studerade antologierna är på detta sätt fördelade: 1840-talet: 1, 1860-talet: 4, 1870-talet: 2, 1880-talet: 11, 1890-talet: 5, 1900–1910: 4, 1910-talet: 6, 1920-talet: 3, 1930-talet: 9, 1940-talet: 3, 1950-talet: 6, 1960-talet: 17. För överskådlighetens skull har de i tabellerna grupperats i sex perioder.

Skolsystemets omvandlingar och det faktum att särskilt i äldre tid vissa läseböcker använts på olika stadier har gjort det omöjligt att göra en meningsfull indelning mellan böcker avsedda för gymnasium och sådana som sammanställts för de yngre elevernas bruk. Folkskolans läsebok användes sålunda från 1868 även i läroverkens lägre klasser.⁵ Frågan om i vilka klasser man under skilda perioder studerat Tegnér skall dock beröras senare.

Det kan ha sitt intresse att studera de senare sammanställda läseböckerna mot bakgrunden av det urval som ingick i Wings år 1835 utkomna Idun: förutom Nattvardsbarnen och ett urval ur Frithiofs saga kunde man där läsa Svea, Karl XII, Majsång, Krigssång för Landtvärnet, Nore, Sången och Elden – några av dessa blev, som vi skall se, nästan självskrivna nummer i skolantologierna.

Tabell I

	1840– 1879	1880– 1899	1900– 1919	1920– 1939	1940– 1959	1960– 1969	Summa
Antal antologier	7	16	10	12	9	17	71
Det eviga	2	4	3	4	8	13	34
Svea	4	3	8	6	6	3	30
Epilog 1820	4	3	5	3	4	9	28
Karl XII	5	4	7	5	3	2	26
Sång till Solen	4	6	8	3	2	1	24
Sång den 5 april 1836	3	6	6	2	3	4	24
Flyttfåglarna	7	5	2	3	3	2	22
Skidbladner	1		2	3	2	5	13
Jätten	1	2	4	2	1		10
Fridsröster	1	2	2	3			8
Språken	1	1	3	2		1	8
Stjernerången	1	2	3	2			8
Asatiden	2		2	1			5
Elden	2	1	1				4
Sång för Jemtl:s Fältj.	1	2	1				4
Till Leopold	1	1	1	1			4
Majsång	1		1				2
Den gamle Carolinen	1						1
E. Rosenblad	1						1
Mjältsjukan		1	5	3	6	7	22
Krigssång för Landtv.		4	8	5			17
Skaldens morgonpsalm		1	1	2	6	4	14
Nyåret 1816		1	3	3	1	3	11
Sången		1	3	4	3		11
Den vaknade Örnen		2	4	4			10
Afsked till min lyra		2	3	4	1		10
Träden		1	3	2	1		7
Jätten Finn		3	2	1	1		7
Fågelleken		1	2		1		4
Skytten		2	1				3
Nore		2					2
Göta lejon		1					1
Martin Luther		1					1
Till Franzén		1					1

Tabell I (forts.)

	1840- 1879	1880- 1899	1900- 1919	1920- 1939	1940- 1959	1960- 1969	Summa
Hjälten			3	3	6	4	16
Den dode			1	2	6	4	13
Halkan			1	2			3
Hammarspik			1				1
J. O. Wallin			1				1
Vintern				2			2
Metalliteten				1			1
I C. A. Hagbergs minnesbok						1	1
Erotisk fantasi						1	1
ur Prestvigningen						1	1
Dubbla utskott						1	1
Antal ggr dikter							
medtagits	43	66	101	78	64	66	418
Antal förekommande							
dikter	19	29	33	28	19	18	45
Antal dikter i medeltal							
per antologi	6,1	4,1	10,1	6,5	7,1	3,9	5,9

I hela materialet är alltså 45 dikter av Tegnér medtagna (längre versifierade berättelser och tal här ej räknade); av dessa möter man 33 mer än en gång. 15 dikter har tagits upp mer än tio gånger. (Tegnér's samlade skönlitterära produktion uppgår till över 400 nummer.^{5b} Redan nationalupplagan 1876 presenterar mer än 220 dikter.)

Antalet dikter i medeltal per antologi har hållit sig väl uppe under 1900-talet ända till 1960-talet. Att siffran då sjunker hänger samman med att de här upptagna grundskoleläseböckerna vanligen inte innehåller mer än en eller ett par Tegnérdikter. I gymnasiets antologier har Tegnér inte förlorat den viktiga position han traditionellt intagit, även om de inte nu som ett sekel tidigare främst inriktar sig på att presentera de diktare som betraktades som den svenska litteraturens tre stora: Tegnér, Geijer och Runeberg. I förhållande till Stagnelius har Tegnér sålunda hållit sin ställning väl. Sprinchorn tar 1889 upp åtta dikter av Stagnelius och elva av Tegnér. Isberg återger 1911 tretton Stagnelius- och nio Tegnérdikter. Såväl i Bohman-Jonsson-Lindbergers antologi från 1967 som i Hillman-Lohses från 1968 intar Tegnér med nio respektive sju dikter en numerärt viktigare plats än Stagnelius (åtta resp. fem dikter).

Möjligheten att genom skolanologierna lära känna ett stort antal Tegnérdikter har däremot minskat. På skolorna har man ofta tillgång -

ibland i klassuppsättningar – till andra antologier än den som normalt används i undervisningen. Men medan antologierna från perioden 1900–1919 tillsammans innehåller 33 olika Tegnérdikter och antologierna från 1930-talet ensamt inte mindre än 27, så finner man under perioden 1940–59 endast 19 och i 1960-talets sjuutton antologier blott 18 olika Tegnérdikter.

Koncentrationen på ett fåtal nummer framgår tydligare av följande siffror som visar hur stor procent av antalet gånger Tegnérdikter medtagits som täcks av de för varje period vanligaste 5 och 10 dikterna.

	1840– 1879	1880– 1899	1900– 1919	1920– 1939	1940– 1959	1960– 1969
5 dikter	56 %	38 %	36 %	31 %	50 %	57 %
10 dikter	79 %	62 %	57 %	53 %	80 %	85 %

Under de perioder då relativt få olika dikter erbjuds läsarna i det samlade antologimaterialet är koncentrationen på de 5 eller 10 vanligaste dikterna markant. De under 1960-talet 5 mest upptagna dikterna står för mer än hälften av Tegnérurvalet. Då man skär ner urvalens omfång behåller man en kärna av dikter som är karakteristisk för perioden och alltså påträffas i flera av antologierna. Ovanliga, personligt valda dikter får då mindre utrymme. En uppfattning om vilka Tegnérdikter som vid olika tider hört till antologiernas standardurval ger följande tabell, där kryssen markerar att dikten ifråga ingått i minst en fjärdedel (avrundade siffror) av periodens antologier. Fetstil markerar att dikten ingått i minst hälften av antologierna.

Tabell II

	1840– 1879	1880– 1899	1900– 1919	1920– 1939	1940– 1959	1960– 1969
Det eviga	+	+	+	+	+	+
Sång till Solen	+	+	+	+	+	
Karl XII	+	+	+	+	+	
Epilog 1820	+		+	+	+	+
Sång den 5 april 1836	+	+	+		+	+
Flyttfåglarna	+	+		+	+	
Svea	+		+	+	+	
Hjälten			+	+	+	+
Mjältsjukan			+	+	+	+
Krigssång för Landtvärnet		+	+	+		

	1840– 1879	1880– 1899	1900– 1919	1920– 1939	1940– 1959	1960– 1969
Sången			+	+	+	
Skidbladner				+	+	+
Den vaknade Örnen						
Nyåret 1816			+	+		
Afsked till min lyra			+	+		
Skaldens morgonpsalm					+	+
Den döde					+	+
Asatiden	+					
Elden	+					
Språken			+			
Stjärnsången			+			
Jätten			+			
Träden			+			
Fridsröster				+		

Endast *Det eviga* håller sig hela tiden kvar bland de mest representerade dikterna. *Svea*, som dock under lång tid ingick i minst hälften av antologierna, får i denna tabell ingen markering för 1960-talet. Dikten har emellertid inte helt fallit bort ur skolans läseböcker. Ur tabell I kan utläsas vilka dikter som under hela den studerade perioden varit de vanligaste inslagen i antologierna.

Främst står *Det eviga*, medtagen i inte mindre än 34 av de undersökta 71 läseböckerna. Särskilt i det nya gymnasiets läseböcker har *Det eviga* vid sidan av *Epilogen 1820*, denna ofta återgiven i förkortat skick, blivit det givna provet på Tegnérns diktkonst. *Svea* har införts i endast tre av 1960-talets antologier – i utdrag – men gjorde tidigare *Det eviga* rangen stridig som Tegnérns mest representerade dikt. *Karl XII* saknas inte under något årtionde och var i det närmaste självskrivnen vid seklets början. I denna läseböckernas speciella ranglista över genom tiderna mest uppskattade eller berömda Tegnérdikter kommer efter de nu nämnda *Sång den 5 april 1836*, ofta i nedskuret skick, och *Sång till Solen*, som efter 1940 dock varit svagt representerad. *Flyttfåglarna*, som ingår i alla de tidigare antologierna, har redan efter sekelskiftet kommit att inta en blygsammare plats. Ytterligare en av de dikter som i läseböckerna företräds mer än tio gånger kom med redan på 1860-talet: *Skidbladner*, som under det sista årtiondet blivit en av de oftast återgivna dikterna. Alla de ovan nämnda förekommer alltså ännu i 1960-talets urval; de bildar den fasta grundstommen i skolans Tegnér-läsning under mer än ett sekel.

Några tillskott till urvalen i de senare läseböckerna förtjänar att särskilt framhållas.

1880-talet inför *Krigssång för Landtvärnet*, som på 1910-talet inte saknas i någon antologi men som faller bort efter 1940.

1890-talet tar upp *Nyåret 1816* och *Skaldens morgonpsalm*. Den senare har först under de sista årtiondena fått en mer beständig plats i skolböckerna. *Mjältsjukan* introducerades i Carl von Friesens omarbetning av Bjurstens läsebok (1890) och infördes i Steffens Översikt över svenska litteraturen (1908). I de av det nya gymnasiet antologier som ger ett mer fylligt Tegnérurval är *Mjältsjukan* ett nära nog givet nummer.

Sången är ganska jämnt representerad från 1890-talet till 1960 men har aldrig kommit att behandlas som en av de omistliga Tegnérdikterna. Steffens Översikt medtog *Hjälten*, som under de sista årtiondena blivit en av de mer lästa dikterna. Den sist tillkomna av de dikter som fått en viktig plats i skolans Tegnérstudier är *Den döde*, först uppmärksammat av Mjöberg 1917 och under perioden 1940–59 ett lika ofrånkomligt inslag som *Mjältsjukan*.

Efter 1910 får skolböckernas Tegnérurval, förutom med *Den döde*, inga viktiga nytillskott! Ett försök av Rodhe–Thomé–Zimmerdahl att genom Tegnérhäftet till *Ur svenska litteraturen* (1913) aktualisera också andra dikter såsom *Romresan*, *Klosterruinerna* och *Till min hembygd* fick ingen efterföljd. Det nya gymnasiet antologiredaktörer har inte känt behov av att lämna banade stigar. De obetydliga ansatser till förnyelse som kan spåras ändrar som syns inte helhetsbilden. I Tegnérns diktning finns, tycks man mena, intet nytt att upptäcka. De förändringar som skett i urvalen består främst i att vissa tidigare ganska väl representerade dikter fallit bort. *Krigssång för Landtvärnet* har redan nämnts. *Sång för Jemtlands Fältjägare* försvann före 1910. *Stjärnsången*, *Fridsröster* och *Den vaknade Örnen* finns inte medtagna efter 1930-talet. *Afsked till min lyra*, *Asatiden*, *Elden* och *Träden* hör till de sporadiskt återkommande dikter som aldrig uppnått rangplatsen att höra till de självfallna numren.

Trots de förändringar i urvalsprincipen som förorden vittnar om är alltså Tegnérurvalet i skolböckerna påfallande stabilt. Några dikter har fallit bort men förutom *Krigssången* har de aldrig hört till de centrala inslagen. De dikter som tillkommit fick med ett par undantag sin plats bland de givna texterna redan före sekelskiftet. Senare i denna undersökning får vi anledning att återkomma till det intressanta faktum, att

den så starkt subjektiva och om skaldens disharmoni vittnande Mjältsjukan, som inte saknades i C. J. Lénströms och J. A. Bergs 1840 och 1857 utkomna antologier för en bredare läsekrets, först efter 1900 blir ett vanligt inslag i skolans läseböcker.

Förklaringarna till denna Tegnérurvalens stabilitet kan vara många. Man kan tänka sig att de på 1800-talet utvalda dikterna med vissa kompletteringar varit de lämpligaste också för att tillmötesgå de nya kraven. Man kan mena att de tidigt uppskattade dikterna verkligen är »de bästa», de sant klassiska i den meningen att de kan väcka gensvar hos flera generationer. Man kan inte helt se bort från möjligheten att bristen på förnyelse beror på slentriantänkande och oförmåga att upptäcka nya sidor i skaldens författarskap.

Längre diktverk, såsom Frithiofs saga och Axel har man vanligen läst i särskilda utgåvor. Däremot har skolantologierna kunnat ge prov på Tegnér's talekonst och bereda plats för ganska omfattande urval av hans brev.

Talaren Tegnér är väl representerad redan i de tidiga läseböckerna. Till de ofta återgivna talen hör skoltalen i Växjö och Jönköping liksom avskedstalet till studenterna i Carolinasalen 1824, då Tegnér höll sin sista offentliga föreläsning. Talet vid Lutherjubileet i november 1817 är sedan 1880-talet det vanligaste exemplet i skolans läseböcker på Tegnér's retoriska konst. Efter 1940 tycks man ha förlorat mycket av intresset för den tégnerska talekonsten. Förutom i ett utdrag ur ett skolavslutningsanförande i Växjö möter man denna endast i Jubelfesttalet, som brukar återges i förkortat skick.

Att 1800-talets urval gav ett så generöst utrymme åt Tegnér's anföranden på prosa är inte förvånande. Det gällde ju att ge eleverna goda stilistiska föredömen. Studierna bedrevs med fruktansvärd grundlighet: man övade rubricering och skriftligt eller muntligt återgivande, man analyserade etymologi och syntax och kunde på så sätt få ett enda tal att räcka en hel termin.⁶

Särskilt skoltalen har väl hundra år efter skaldens död kommit att uppfattas som mindre aktuella i sitt innehåll. Men huvudorsaken till att talaren Tegnér ägnas så ringa uppmärksamhet i vår tids läseböcker är naturligtvis en allmän vändning ifrån och oförmåga att uppskatta retorisk prakt. Att Jubelfesttalet 1817 tämligen väl behållit sin ställning hänger, som vi senare skall se, samman med ett aldrig försvunnet intresse för de idéer som Tegnér där gjort sig till talesman för.

Ett urval av Tegnér's brev publicerades år 1874. Även om vad som kunde uppfattas som anstötliga partier eller alltför personliga avslöjanden strukits, visade brevtgåvan på nya och oroande sidor i skaldens personlighet. Men det skulle dröja innan skolantologierna lät läsarna mer än ana att den konventionella bilden av Tegnér som den harmoniske diktarfursten var en idealisering.

I von Friesens 1890 utgivna omarbetning av Bjurstens läsebok återges flera av Tegnér's brev: till K. P. Hagberg den 6 mars 1817, till Leopold den 17 augusti 1825, till Franzén den 9 mars 1837 och två brev till Martina von Schwerin, den 9 februari och 20 mars 1823.

I brevet till Hagberg kommenterar Tegnér de angrepp som riktats mot Atterbom och dennes »hyperfysiska försvar», som han inte oväntat finner både innehållslöst och pretentiöst. »Oxen idislar åtminstone på halm och hö; men den, som lägger sig ner och idislar på det absoluta, tuggar på baraste väder och är dertillmed högfärdig öfver sin tiggarmåltid!» I övrigt framför Tegnér här sina synpunkter på Wallin till vilken han är positivt inställd men som tycks honom en smula för gudelig. »När man af Davids arfskap fått harpan, kunde man väl lemna ruelsen åt andra syndaträlar.»

Det ovan nämnda Leopoldbrevet fanns med redan i Sprinchorns Handbok i svensk vitterhet (1889). Här liksom i det ännu oftare återgivna brevet av den 7 februari 1822 till samma mottagare berättar Tegnér om sina svårigheter att poetiskt behandla Frithiofssagan utan att genom en alltför långt gående modernisering tappa bort det »caracteristiska och colossala» i den gamla berättelsen.

Det i von Friesens läsebok medtagna brevet till Franzén har också blivit ett återkommande antologinumner. Tegnér resonerar om lämpliga kandidater till valet i Svenska akademien, prisar Franzéns poem till akademiens jubelfest och klagar över sin hypokondri: »jag förnimmer ett slags skörbjugg i själen, en apati, en overksamhet, en leda vid livet och vad jag däri skattade högst.»

I Tegnér's brev har man alltså kunnat finna såväl kommentarer till dagsaktuella händelser och uttalanden i litterära frågor som mer personliga bekännelser. Breven, eller utdrag ur breven, har bildat ett viktigt komplement till dikterna i skolantologierna från 1890-talet in i vår tid, och till skillnad från talen har de snarare fått ökat utrymme i de senaste decenniernas urval. I de undersökta läseböckerna återges 28 olika brev till ett drygt tiotal adressater – i 1960-talets antologier bl.a. ärkebiskopen C. F. af Wingård, fosforisternas motståndare P. A. Wall-

mark och naturligtvis vännen C. G. von Brinkman. Tegnérns samlade brev har varit en outtömlig källa att ösa ur. Liksom dikturvalen präglas läseböckernas brevvurval av en viss enhetlighet. En grupp av fyra-fem brev hör till de ofta återkommande numren.

Dit hör det redan nämnda brevet till Hagberg (upptaget 8 gånger) och under årtiondena kring sekelskiftet de båda Leopoldbrev. Tegnérns brev till Geijer den 21 januari 1821 med ett bekant omdöme om Atterboms Fridsrop har återgivits flera gånger: »Mig synes det det sannaste, ädlaste, skönaste som på länge varit diktadt i Sverige: verkliga fridens ord som måste finna ett återsvar i hvarje ädelt hjerta.» Av de många Brinkmanbrev har man framförallt fastnat för två, som särskilt i 1950- och 1960-talens antologier hör till de vanligaste proven på brevskrivaren Tegnérns konst. Skalden ger den 29 december 1825 uttryck för sina känslor vid tanken på det gångna året, »mörkare, men också allvarligare än alla de andra tillsammantagna». Någon ljusning i den politiska situationen tror han inte på, tsar Alexander är död men den heliga alliansen vilar på en säker grund, nämligen på människosläktets förnedring. Brevet av den 12 mars 1826 (medtaget 10 gånger), som skrivits med anledning av Brinkmans allvarliga sjukdom, är trots den ibland galghumoristiska tonen ett av Tegnérns mest personliga och gripande. »Hvad jag egentligen har att göra på jorden, med en urna i stället för ett hjerta i bröstet, med en själ som gränat i förtid, kunde vara svårare att säga» . . .

I skolböckerna har man som synes i första hand upptagit sådana brev där Tegnér meddelar sina synpunkter i litterära frågor och kommenterar egna eller sina skaldebröders verk. På senare tid tycks uppmärksamheten ha inriktats mer mot de brev där Tegnér biktar sin melankoli eller talar öppet om sina erotiska känslor. Enligt förordet till Lindvalls läsebok (1906) har utgivaren försökt ge prov på Tegnérns brev som är ägnade att belysa »antingen hans egen diktning eller hans tankar om andras ävensom hans åsikter om sitt ämbete» – det är således inte tal om att breven skall vara en nyckel till mer privata sidor av diktarens personlighet. Ett brev till Martina von Schwerin den 5 januari 1826, som fått plats i Steffens läsebok, har kanske kommit med därför att Tegnér där fällt några anmärkningar om sin Frithiof. I en antologi från 1960-talet, Bohman-Jonsson-Lindbergers, har man istället infört ett brev till Martina daterat 1 december 1825, i vilket skalden tydligt anspelar på sin kärlek till Euphrosyne Palm.⁷ Hans böjelse för denna poetiska dam skulle ha uppstått sedan Martina avvisat honom. »Och

likväl, hvad är lifvet, hvad är människan, utan kärlek, utan förtroende, utan ära? Men säg mig, hvarför förlösas ett rikt sinnes skatter på hjertats fattiginrättningar? Friherrinnan vet det: det kommer deraf att de *rike* ej vilja emottaga dess capitaler, ehuru de deraf kunde draga högsta afkastningen.»

Till vilket eller vilka stadier i skolundervisningen har Tegnérstudiet koncentrerats?

Först i elementarläroverkens 6:e och 7:e klasser (vardera uppdelade i två årskurser) och i deras motsvarigheter i 1900-talets gymnasieringar har man kunnat tränga djupare i skaldens diktning. Men läsningen av Tegnér har satt in redan tidigare under skoltiden och som vi skall se har man inte tvekat att ta upp ganska komplicerade verk.

Enligt Melin–Hernlunds 1880 utkomna svenska läsebok lämpar sig Frithiofs saga, de flesta av Tegnér's smärre dikter och hans prosa för 5:te klassen, som närmast motsvaras av klass 4^s i 1900-talets realskola. I Ekmarks åtta år senare utkomna läsebok för samma stadium föreslås att man läser ett utdrag ur Jönköpingstalet 1836. Tydligt har man menat att eleverna däri skulle inhämta råd inför sin kommande verksamhet, eftersom talet står upptaget bland andra texter under rubriken *Hvad vill du bli?* Fjärde och femte klassernas 13- och 14-åringar var redan då något bekanta med Tegnér. Folkskolans läsebok som ju användes också i läroverkens lägre klasser tar upp Flyttfåglarna i en avdelning *Naturskildringar från fäderneslandet och Karl XII bland Berättelser och lefnadsbilder ur fäderneslandets historia.*

F. W. Lindvalls antologi från 1906–10 är avsedd för den dåvarande sexåriga realskolan. I tredje klassen kunde man läsa Karl XII och andra dikter med historiskt ämne. Studiet av Tegnér förläggs enligt förordet lämpligen till femte klassen, där man läser Frithiofs saga, Krigssång för Landtvärnet, Svea, Sång till Solen, Jätten Finn och Afsked till min lyra – onekligen ett avancerat program för ungdomar i fjortonårsåldern. I den del som är avsedd för nästa årskurs finns medtagna bl.a. ett par skoltal, några brev, Akademisången 1836, Fridsröster och Fågelleken.

Nästan lika krävande är de utdrag som meddelas i Anjous och Celandier–Oterdahls läseböcker för realskolan från åren kring 1930. Hänningar–Lilie–Werners mycket spridda Realskolans läsebok ger följande möjligheter. I klass 1⁴: Vikingabalk tillsammans med andra texter med fornordiskt ämne. Klass 3⁴: utdrag ur Jubelfestalet 1817 i anknytning till studiet av liberalismen. Klass 4⁴: Fridsröster, utdrag ur Epilogen

1820, Sång till Solen, Svea. Man rekommenderas att här också läsa Frithiofs saga i samband med göticismen.

I de läseböcker som utformats med tanke på 1950- och 1960-talens enhets- och grundskola har Tegnér fått en långt blygsammare plats. Ett urval ur Frithiofs saga ingår i Vägen till litteraturen (1955). Till kortare poem som ibland fått plats i läseböckerna hör Det eviga och i förkortat skick Epilogen 1820, någon gång även Svea.

Några anteckningar ur redogörelserna för Linköpings högre allmänna läroverk ger kompletterande upplysningar om i vilken årskurs man funnit det lämpligt att ta upp Tegnér. Tyvärr är redogörelserna sparsamma på detaljer och man kan väl inte säkert utgå från att de alltid speglar verkligheten.

1877–78: Läsebok för folkskolan begagnas i klasserna 1–4, Bjurstens läsebok i klasserna 5–7. Frithiofs saga läses i klass 5.

1882–83: Frithiofs saga i klass 5; gustavianska och tegnérska perioderna i sjunde nedre och övre.

1892–93: i klasserna 5–7 brukas nu Sundén–Modins och von Friesens läseböcker. Nattvardsbarnen läses i klass 4, Svea i klass 5 och Frithiofs saga i sjätte nedre.

1902–03: von Friesens läsebok är fortfarande grunden för litteraturstudiet i de högre klasserna. Såväl Nattvardsbarnen och Svea som Frithiofs saga läses nu i sjätte nedre.

1912–13: Steffens översikt av svenska litteraturen har avlöst von Friesen. Nattvardsbarnen, Svea och Frithiofs saga läses i realskolans sjätte klass och i första ringen.

1927–28: Mjöbergers läseböcker har nu slagit igenom. Frithiofs saga och Svea läses som tidigare – Nattvardsbarnen tycks ha fallit bort.

1937–38: Hänningers Realskolans läsebok har ersatt Mjöberg. Frithiofs saga läses i sista realskoleklassen.

1957–58: På gymnasiet har man infört Tideström–Tarschys Dikt och tanke. Frithiofs saga läses såväl i 5^e som i ring II³.

1960–61: Hillman–Hänningers Liv och dikt tas upp i realskolan. Frithiofs saga läses i ring II³.

Mot den här gjorda undersökningen kan flera invändningar göras. Utan en fullständig genomgång av ett stort antal skolors årsredogörelser kan man inte få en klar bild av vilka antologier som varit de mest använda. Karin Tarschys, som i sina studier av modersmålsundervisningens historia från början avsett att statistiskt belysa hur svenska för-

fattare vid olika tidpunkter tagits upp i undervisningen, har också av andra skäl funnit denna väg oframkomlig. Eftersom kurserna ständigt växlar och läseböckerna ofta begagnas så att endast vissa partier tas upp i undervisningen kan man inte göra en mall och säga: det och det året läste en elev den och den litteraturen.⁸

Men här har det inte gällt att få fram så precisa resultat utan att belysa en utveckling som vi får nöja oss med att känna i stora drag. Vi kan fastslå vilka verk av Tegnér som under en viss period funnits tillgängliga för undervisningen genom att vara upptagna i av skolorna använda läseböcker. Vi kan konstatera att Tegnérstudierna i vår tid mer än tidigare koncentrerats till gymnasiet, vars antologier alltså ger en ganska god överblick över hans produktion.

Detta sätt att betrakta utvecklingen får inte skymma bort den fundamentala förändringen i skolans Tegnérläsning: dagens lärare kan till grund för sin undervisning lägga ett Tegnérurval som i mycket överensstämmer med det som stod hans föregångare till buds, men han kan anslå långt mindre tid till att presentera skalden och hans verk. Ännu på 1950-talet ansågs det inte orimligt att Tegnérstudierna tog flera veckor i anspråk. I Skolöverstyrelsens Planering av årskurs 2 i fackskola och gymnasium (2:a rev. uppl. 1968) föreslås att man använder nio lektionstimmar i gymnasiet till svensk romantik, varav två speciellt ägnas Tegnér. Läroplanen för fackskolan avråder från historiskt litteraturstudium men planeringsskriften rekommenderar att tre lektioner ägnas romantikens litteratur: »två om Stagnelius och en om Tegnér eller tvärtom».

Tegnérbildens förändringar

Den fasta stomme av dikter som kan urskiljas i antologierna kan tyckas ge skäl för antagandet att skolans bild av Tegnér inte påtagligt förändrats under det dryga hundratal år som denna undersökning täcker. Läste man Tegnér på samma sätt och fann man i hans verk ungefär det samma år 1880 som 1920 och 1960?

Det patriotiska draget hos »Sveriges berömdaste och mest nationale skald» betonas starkt av Herman Bjursten i hans Öfversigt af svenska språkets och litteraturens historia (1859): han har utövat ett omätligt inflytande på fäderneslandets intellektuella bildning, hans Svea var »en fosterländsk sång, hvars toner likt en löpeld, genomflögo landet och elektriserade alla svenska sinnen». I G. H. Mellins följande år utkomna

Lärobok i svenska litteraturens historia understryks på samma sätt det nationella hos Tegnér. Krigssång för Landtvärnet »anslog alla fosterländska bröst», Svea och Frithiofs saga stegrade hänförelsen. Det var, menar Mellin, främst genom att han var så fosterländskt svensk som Tegnér blev kär för vårt folk. Han visade att »Norden kunde vara rikare på poetiska skatter, på stora tankar och höga känslor, än sjeltva den klassiska och romantiska Södern».

Läroboksförfattarna under 1800-talets andra hälft har sedan inte tröttnat att i eleverna inpräglade bilden av Tegnér som den svenskaste av skalden. Det fosterländska fann man givetvis i motiven – Krigssången, Svea och Frithiofs saga gav goda exempel – men också i framförandet, i det något obestämda som man inte brydde sig om att närmare analysera och som man kallade »tonen». Grundtonen i hans skaldskap var alltid fosterländsk, så ock valet av ämnen, fastslår Warburg 1880 i sin svenska litteraturhistoria för skolbruk. »I hans diktning förenades de klassiska och romantiska diktarerna på *nationell* grund.»

En sant nationell dikt kunde inte vara ensam förbehållen vissa klasser i samhället. D. A. Sundén vill i Kort öfversigt af svenska vitterhetens historia (1881) gärna framhålla att Frithiofs saga fått en världshistorisk betydelse vid sidan av den nationella. Men inte mindre viktigt är, förstår man, folkets omdöme: »huru den i skaldens eget land snart utgjorde en lefvande fröjd på folkets läppar, en skatt i daglönarens tjäll som i furstens salar.»

I förordet till Peter Bagges Läsebok (1888–1889) ställs kravet att styckena huvudsakligen skall vara av fosterländskt innehåll, av svenska klassiska författare. Antologierna gav rika möjligheter för dem som ville studera patrioten Tegnér. Förutom de ovan nämnda diktverken kunde man läsa Nore och Tegnér's dikt på Oskarsdagen 1818, Göta lejon:

Du Karlars son, du Nordens stjerna,
vårt hjerta och vårt svärd är ditt.

Artur Bendixsons Läsebok i svensk litteratur (1898) återger Krigssången, Svea, Sång för Jemtlands Fältjägare, Karl XII och talet vid Gustaf Adolf-festen i Växjö domkyrka.

Av de mest utpräglade patriotiska dikterna har bara Svea och Krigssången levt kvar i antologierna efter 1900-talets första årtionde. Även i läroböckerna har man efter sekelskiftet varit långt mindre angelägen att understryka det nationella draget hos Tegnér. I Josua Mjöbergs lit-

teraturhistoria från 1927 konstateras som ett historiskt faktum att Svea tidigare räknats bland den svenska fosterlandskärlekens heliga skrifter. Men också Mjöberg vill se något speciellt svenskt hos Tegnér. Krigs-sången är »ett levande uttryck för en sida i Tegnér och det svenska lynnet: den ögonblickligen uppflammande handlingslusten, det oböjliga trotset, som griper till överord och utmanar själva ödet». I en enkät i Studiekamraten 1946 skriver en studieledare, Harry Ohlsson, att Tegnér bör kunna fångsla dem som bärs fram av ett nationellt sinnelag. Han har funnit »sköna och äkta uttryck för djup svenskhet och hög mänsklighet».

Mellin såg Tegnér storhet inte bara i det fosterländska utan också i de »stora tankar» han uttryckt. Djupet i den tagnerska tanken har vid samma tid framhållits både av Bjursten och Lundblad. Det eviga, Flyttfågeln, Epilogen 1820 hörde liksom Sången vid Svenska akademiens femtiåra minneshögtid till läseböckernas stående nummer. Lättfattlig form och mäktiga tankar präglar enligt Warburg Jubelfestalet och de många talen från Tegnér tid som biskop i Växjö.

Klarheten i Tegnér tankar har man också under vårt sekel framhållit för skolans elever, djupet och skärpan i resonemangen har man skrivit mindre om. Men framförallt har man efter sekelskiftet studerat den tagnerska tankevärlden i avsikt att sätta in diktaren och hans verk i ett större idé- och litteraturhistoriskt sammanhang. 1904 skriver abiturienterna om Tegnér förhållande till gamla och nya skolan i Sveriges vitterhet, 1913 lyder studentämnet Tegnér epilog vid magisterpromotionen i Lund 1820, sedd i förhållande till tidens olika idéströmningar.

Richard Steffen understryker i förordet till Svensk litteraturhistoria för den högre elementarundervisningen (1904) att man vid studiet av de äldre författarna bör lägga tyngdpunkten vid litteraturhistorien mer än vid litteraturen. Man bör skapa en sammanhängande historia och ställa de särskilda diktarna i belysning av utvecklingen. Med detta mål för ögonen fick man anledning att såsom Steffen följa de tagnerska motiven tillbaka till deras ursprung, att betrakta hans verk i ett stil- och vershistoriskt sammanhang och, något som för senare läroboksförfattare blev än viktigare, att studera de tagnerska idéerna i relation till den romantiska tidsålderns idealistiska åskådning.

Josua Mjöbergs inflytelserika litteraturhistoria från 1927 ger i förordet denna programförklaring: en ledande strävan har varit att ge en föreställning om författarnas personlighet och om deras åskådning eller

tidevarvets allmänna världsuppfattning såsom förklarande bakgrund till diktverken. Mjöberg visar sålunda sina läsare på hur nyhumanismens ideal i Schillers utformning genom Det eviga kommit in i den svenska litteraturen, hur nyromantisk filosofi och kristen försoningslära uttrycks i hexameteridyllen *Nattvardsharnen*. Utläggningar av denna art som väntas belysa och förklara Tegnér's dikter genom påvisandet av idé-mässig influens har sedan inte saknats i våra läroböcker.

Man har tydligen ansett att många av Tegnér's diktverk inte rätt kan förstås om man inte känner de däri uttryckta tankarnas bakgrund. Det systematiska idésökandet tycks dock ibland mindre bli ett instrument i dikttolkningens tjänst än ett medel att införa eleverna i det tidiga 1800-talets föreställningsvärld. Dikten blir en källskrift och den tegnér'ska lyriken framstår som versifierad filosofi. I Hjalmar Alvings *Svensk litteraturhistoria* (1932) med utförliga analyser av Tegnér's mera kända dikter läser man om *Skidbladner*: »I denna syn på dikt och verklighet röjer sig Tegnér som Schillers lärjunge. – Även av Schellings filosofi har Tegnér gjort poesi i sin dikt. Raderna

'Väl, så stig med lust på spegeldäcket:
som en morgondimma faller täcket
ifrån andevärlden; hon är din'

äro ingenting annat än Schellings lära om den intellektuella åskådningen, människans högsta kunskapsorgan, såsom diktarens speciella gåva.»

Delvis upprepande en formulering från Bjursten sammanfattar Sundén 1881 sekelslutets syn på vår störste skald: »Tegnér's sångmö utmärker sig, utom genom det *nationella draget*, som utmärkte göterna i allmänhet, synerligast genom sitt *färgrika språk*, *tankarnes klarhet* och *rikedomen på bilder*.» Den form i vilken Tegnér klätt sina idéer och känslor har dock inte alltid blivit lika uppmärksammas i skolböckernas framställningar.

Originaliteten i bildspråket har – naturligtvis – alltid framhävts och kommenterats. Tegnér är i bildernas rikedom av ingen överträffad, skriver Bjursten 1859. Bilder och liknelser hopar sig men fyller alltid sin ursprungsfunktion, att konkretisera, att förtydliga, påpekas i Brodows lärobok från 1967. Redan tidigt har man antytt en viss kritik mot bildprakten. Sundén hänvisar till Gustaf Ljunggren som funnit skaldens bilder inte alltid träffande.

Att Tegnér dock på det formella området var en mästare inskräp-
tes noga av 1800-talets skolboksförfattare. Konkret hade man därom
knappt mer att säga än att bilderna var många och färgstarka och att
språket utmärkte sig för en enastående klarhet. Steffen tycks vara den
förste litteraturhistoriker som på allvar pekat på möjligheten att i sko-
lan studera den tegnérska lyriken ur formell-stilistisk synvinkel. Han
visar hur intrycket av kraft och hänförelse i Krigssång för Landtvärnet
understryks av den fria metriska kompositionen med dess växlande
rytmer, hur dityrambpartiet i Svea ur formell synpunkt betecknar en
avgjord vändning i Tegnérns hela diktning, hur Scotts och Byrons form
och stil anas i Axel, hur Tegnér i sina tal lösgjorde sig från den akade-
miska vältalighetens abstrakta uttryckssätt.

I sina kommentarer till de tegnérska uttrycksmedlen lägger Steffen
tyngdpunkten på versanalysen och bildstudiet. Mjöberg fortsätter på
samma linje då han påvisar hur verskonsten i Frithiofs saga uppvisar
en rad för tiden djärva nyheter och hur det rika bildspråket och den
klara, skarpa tillspetsningen av tanken är de mest påfallande dragen i
skaldens stil. I Alvings litteraturhistoria möter man ett försök till en
mer mångsidig stilistisk och formell analys. Han visar rikt exemplifie-
rande hur antitesen ligger till grund för kompositionen i Svea och hur
man genom denna anknytning till gustaviansk diktning kan infoga Teg-
nérs verk i ett vidare stilhistoriskt sammanhang. I Jätten finner man
det götiska inte bara i motivet utan också i det orimmade versmåttet
och i stildrag som avser att verka fornnordiska: allitterationer, kenning-
ar. Eleverna kunde under Alvings ledning studera hur formens anslut-
ning till innehållet präglar ett betydande konstverk, Flyttfåglarna: »Man
lägge märke till det anapestiska versmåttet, som har något av snabb
flykt, de korta satserna med sin enkla naturliga ordföljd, de varandra
snabbt avlösande bilderna, frånvaron av varje fördröjande subjektivt
stämningensinslag.» Alving öppnar här nya eller tidigare endast delvis
prövade vägar för skolans litteraturläsning.

Något verkligt genombrott för en formellt-stilistiskt analyserande
Tegnérläsning kan man inte belägga. Hillman-Hänningsers *Vår litteratur
och dess historia* (1944) är övervägande litteraturhistoriskt och speciellt
komparativt inriktad. Uppräknande nämns sålunda bland Tegnérns läro-
mästare Kellgren och Lidner, Leopold och Franzén, Ossian, Milton,
Young och Schiller. I sina stilistiska kommentarer håller man sig till
allmänna och vaga formuleringar: i Svea finner man en mästerlig form
och ungdomligt djärva bilder, formfulländningen i Mjältsjukan visar

att skaldens skaparkraft ännu kunde framträda i sin fulla styrka, etc. I de till antologien fogade studieuppgifterna påträffar man dock vid sidan av de komparativt inriktade arbetsuppgifterna sådana som ger tillfälle till en fördjupad analys av stil och komposition: antiteser, klimax och andra retoriska stilgrepp kan iaktas i Svea, Flyttfåglarnas uppbyggnad ger anledning till diskussion om hur en sådan komposition verkar på läsaren och hur den är relaterad till innehållet.

1800-talet såg alltså i Tegnér främst den nationelle diktaren. Under 1900-talets första hälft har man i skolorna läst Tegnér som de stora idéernas tolk, i viss mån också som formens suveräne behärskare. Man märker i läroböckerna också en mer uttalad vilja att låta Tegnérläsningen bli en del i en litteraturhistorisk orientering.

Vänder vi oss till de nu aktuella läroböckerna, de som brukas i det nya gymnasiet, skall vi finna att man kommit att se på både diktaren och hans verk ur delvis nya synpunkter.

Som idédiktare har Tegnér inte förlorat sin betydelse.⁹ Hans Lindström som 1965 inleder raden av litteraturhistorier för det nya gymnasiet visar på vad den kantska kritiken och Schillers poetiska gestaltning av de etiska idealen betytt för Tegnér. Utförliga analyser av Jubelfesttalet 1817 och Epilogen 1820 i flera av våra läroböcker preciserar diktares ställningstagande i filosofiska spörsmål. Ännu starkare framträder viljan att orientera eleverna i Tegnér och hans samtids idévärld i de till läseböckerna anpassade studieanvisningarna.¹⁰ Några exempel på arbetsuppgifter till Skaldens morgonpsalm och Skidbladner illustrerar detta:

»Vilken är – enligt Tegnér – skaldens uppgift i tillvaron? Var i dikten framträder särskilt tydligt denna uppfattning? Analysera dessa strofer mera ingående. I vilket land var den romantiska genikulten särskilt framträdande? Vilka filosofiska riktningar kan ha påverkat Tegnér och lett till hans höga uppskattning av skalden och dennes uppgift i livet?» (Brodow)

»Dikten återger en nyromantisk syn på diktaren och hans kall, känd särskilt från Schellings filosofi. Vad är det mest iögonfallande i bilden av diktaren? Vad menar Tegnér om konstens och skönhetens inverkan på individen? Besvara frågorna med exempel ur texten.» (Jöran Mjöberg)

På det hela taget bygger både lärobokstexterna och studieanvisningarna på den inte utsagda förvissningen att Tegnér diktning inte kan och bör läsas utan en ganska grundlig analys av dess tankeinhåll och utan att man försöker följa idéerna till deras källor. De gängse urvalen ger god

plats åt de dikter där de tegnériska tankarna klarast kommer till uttryck. I gymnasiets filosofiundervisning har den romantiska filosofien numera knappt utrymme, i svenskundervisningen lever den kvar. Ibland märks det att man medvetet avstått från att knyta banden mellan filosofi och dikt alltför hårt – Lindström talar om Skidbladner som en »allmänromantisk programdikt» – men i allmänhet undviker man att ta ställning till det problematiska i att tolka dikt som en spegling av en utarbetad filosofisk åskådning. Brodows lärobok konstaterar utan vidare om Epilogen: »Kants stränga pliktlära går som en röd tråd genom hela dikten.»

Den inriktning på stil- och kompositionsanalys, som präglade Alvings litteraturhistoria från 1932, har förlorat något av sin aktualitet. Det nya gymnasiets läroböcker lägger ringa vikt vid formella karakteristika i Tegnér's diktning. Studieböckerna visar emellertid att man inte helt velat försumma en läsning som öppnar ögonen för uttryckssättets egenart: undersök i Det eviga strofernas formella uppbyggnad, versmått, satsernas förhållande till versraderna m.m. (Bohman), gör en stilistisk undersökning av Kung Bele och Torsten Vikingsson och lägg därvid märke till bildspråket och till ordval och satskonstruktioner som påminner om den fornisländska förebilden (Brodow). På det hela taget stannar dock bild- och kompositionsstudiet – vilket kanske är rimligt – vanligen på ett ytplan och man möter inga exempel på en close reading som systematiskt skulle kunna föra samman de innehållsliga och formella elementen till en struktur. De moderna utförliga studieanvisningarna har i det avseendet inte hjälpt läraren i hans roll som rådgivare och handledare.

De allmänt litteraturhistoriska och speciellt de komparativa aspekterna får fortfarande betydande utrymme i läroböcker och studieanvisningar. Man räknar upp namn på författare som Tegnér studerat och tagit intryck av, man uppehåller sig vid hans polemik mot fosforisterna. Svea jämförs med Manhem och Voluspa, vid läsningen av Skaldens morgonpsalm fästs uppmärksamheten på inslag från bergspredikan. De komparativa möjligheterna utnyttjas särskilt flitigt av Lindström och Hasselberg. Syftet med jämförelserna är uppenbarligen i första hand att belysa Tegnér's verk och bidra till tolkningen, men det händer att läroboksförfattarna överskattar gymnasisternas beläsenhet. Vad får dagens skolungdom ut av en jämförelse mellan Sång till Solen och Pindaros' eller Miltons diktning? Kan man underlätta förståelsen av Tegnér genom att hänvisa till intryck från Oehlenschläger eller ens Byron?

Det som här sagts pekar inte på att Tegnérstudiet i skolan skulle ha länkats in på nya banor. Så har t.ex. den inriktning på det litterära verket mer än på bakomliggande omständigheter som aktualiserats av den nya kritiken inte satt djupare spår i läroböcker och studiehandledningar. Det nya i Tegnérläsningen sådan den att döma av använda läromedel bedrivs i dagens gymnasium ligger på ett annat plan.

Mer än tidigare har man fäst uppmärksamheten på tidsdiktaren Tegnér, kommentatorn av det historiska skeendet.

I Steffens lärobok från 1904 sågs de tagnérska tidsdikterna som en hyllning till de stora idealen: »han hyllade hjälten och snillet, bragderna och ridderligheten. Under en reaktionär och skuggrädd tid var han en oförfärad kämpe för frihet och upplysning.» På liknande sätt tog Hjalmar Alving 1932 upp Den vaknade Örnen och Hjälten i samband med Karl XII som exempel på Tegnérs hjältedyran. I de senare läroböckerna motiveras läsningen av Svea, Hjälten, Den vaknade Örnen, Nyåret 1816 och i viss mån Det eviga också med att dikterna belyser Tegnérs inställning till de historiska händelserna. Studieanvisningarna utnyttjar väl denna möjlighet: hur framträder Tegnérs åsikter om samtida politik i urvalet (Bohman), nämn några dikter som visar att han följde med den politiska utvecklingen i Europa och Sverige (Brodow). I en skolform som betonar integrationen mellan ämnena har man kunnat studera Tegnérs tidsdikter inte bara för att klarlägga skaldens politiska hållning utan också för att levandegöra historien: förklara de historiska anspelningarna i Karl XII (Jöran Mjöberg), hurdan var Napoleons situation då Hjälten skrevs? (Hillman.) En övergripande anvisning i Brodows studiebok visar också hur man genom att läsa Tegnérs dikter som historisk bredvidläsningslitteratur fått en ny motivering för att studera hans verk:

»Tegnérs s.k. tidsdikter ger en bild av hans politiska inställning under en svår brytningstid i Europas historia. Slå upp i någon Tegnérantologi dikterna Det eviga, Hjälten, Den vaknande örnen och Nyåret 1816. Läs om den *politiska* bakgrunden i din historiebok. Vem är centralgestalten i dessa dikter? Försök att kort sammanfatta den unge Tegnérs politiska uppfattning.»

Men den Tegnér som det nya gymnasiet elever lär känna är, såsom också Brodows arbetsuppgift låter ana, inte så mycket diktaren som den fångslande personligheten. Intresset för gestalten Tegnér är inte något nytt. Skolans läroböcker under 1800-talets senare hälft lade, inspirerade av Böttigers bekanta levnadsteckning, stor vikt vid skildringen

av Tegnér's liv, från de av ihärdiga själsansträngningar fyllda ungdomsåren till den natt – enligt berättelsen upplyst av det grannaste norrsken - då skaldens ande bröt sina bojor. Redan Mellin lät 1860 förstå att man inte fick försumma studiet av »de störste författares personligheter», och Steffen påpekar i sitt slutomdöme om Tegnér att denne verkade »lika mycket genom sin personlighet som genom sin diktning». Det nya gymnasiet's läroböcker är lika generösa som sina föregångare med biografiska data. Läsarna får en god föreställning om Tegnér's uppväxttid, om Härbärgeskretsen, om Växjöåren.

Tegnér har emellertid fått nya drag. I en uppsats om Tegnér-bilden (Ord och bild 1947) har Fehrman visat hur de i början av 1870-talet utgivna breven krossade uppfattningen av Tegnér som en harmonisk ljusgestalt. Brandes låter i sin Tegnérbok från 1878 skalden framträda som den lidelsefulle, disharmoniske trotsaren. En biografiskt och psykologiskt inriktad tolkning av dikterna fick en ny grund.

Men det skulle dröja innan de nya sidor i Tegnér's personlighet som Brandes och efter honom andra forskare visat på erkändes av skolans företrädare. Det gällde att fostra skolungdomen och värna om idealen och i läroböckerna förtegs eller blott antyddes det problematiska i skaldens karaktär. Gustaf Claëson hälsar 1874 med glädje utgivningen av breven, inte bara därför att man i dem kan läsa Tegnér's omdömen i litterära, politiska och religiösa spörsmål utan också för att de lämnar nya bidrag till kunskapen om den store skaldens person: man lär där känna hans ädla och manliga högsinhet, självständiga, äkta svenska lynne, älsklighet och hänförande makt. Sex år senare karakteriserar Warburg Tegnér som »en *hel* människa, en redlig, bottenärlig själ; lättroilig, men med en strålande kärlek till det sköna och sanna».

Hur annorlunda var inte den bild läsarna av Brandes' studie fick, då han skriver om Mjältsjukan's skald: »Under det Tegnér ännu var sysselsatt med att lägga sista handen vid 'Frithiofs saga', trängde de furier, som legat sammanhukade på hans tröskel, inom dörrarna, riste sitt ormhår inför honom och grepo efter honom med utmärglade armar.»

Ett vittnesbörd om hur skolan så småningom upptäcker eller erkänner också det disharmoniska hos Tegnér finner vi i att Mjältsjukan tas upp i läseböckerna, först av Carl von Friesen 1890, senare såväl i Isbergs som i Alvings och Josua Mjöberg's antologier. I 1960-talet's Tegnérurval intar dikten som vi sett en rangplats vid sidan av Det eviga och Epilogen 1820. Läroböckerna från 1900-talet's första del är något restriktiva i sin behandling av Mjältsjukan, av Steffen kort omnämnd

som »ett af de mest tungsinta stycken i vår litteratur». Ännu Alving 1932 finner invändningar mot dikten »som konstverk»: de spänstiga stanserna passar inte till innehållets själsliga brustenhet. Han har tydligen besvärats av att dikten inte låter sig anpassas till den litteraturpsykologiska tanken att ett upprört innehåll framdriver en splittrad form. I den av Gudmar Hasselberg omarbetade tredje upplagan av Alvings litteraturhistoria (1949) möter man istället formuleringen: Mjältsjukan är »ett av de mest gripande uttryck för inre brustenhet, som finnas i svensk litteratur». De nyare läroböckerna framställer Mjältsjukan som en av de centrala dikterna i Tegnér's produktion. Behandlingen av dikten ger anledning till spekulationer över de kriser som drabbade skalden.

Liksom man erkänt de disharmoniska dragen i Tegnér's psyke har man funnit sig kunna tala mer öppet om skaldens erotiska förhållanden, tidigare finkänsligt förtigna för de unga läsarna. Man framhåller att vissa av sångerna i Frithiofs saga kan sättas i samband med hans känslor för Martina von Schwerin. Brevet till denna återges i antologierna. Också Emilie Selldéns namn nämns: dikten Den döde, först upptagen i Mjöberg's antologi 1917, kan tydligen rätt läsas endast då man känner dess bakgrund i skaldens sista kärlek.

Eller är det så att man menar att Den döde bör läsas därför att den säger oss något om Tegnér's personliga förhållanden? Vi har sett hur avslöjandet av mer ömtåliga sidor hos Tegnér har fäst uppmärksamheten vid tidigare förbisedda delar av hans diktning. Men vad är för skolboks författarna det primära: att tolka verken i ljuset av biografiska och psykologiska omständigheter eller att ge en helhetsbild av människan Tegnér?

En väg till kunskap om Tegnér själv går naturligtvis genom breven. Medan 1800-talet i dem framförallt fäste sig vid den formfulländning med vilken Tegnér behandlade sitt modersmål – »de bäst skrifna på svenskt mål», »en ovanlig prosastilist» (Warburg) – erinrar Mjöberg 1927 om hur man i breven möter skaldens personlighet: en ärlig och trofast natur, där solljus och slagskuggor hastigt växla. De nyare läroböckerna tar fasta på denna läsning. Här speglas, skriver Lindström 1965, snillets hela väsen, »de slagskuggor som avtecknar sig i dem gör inte bilden av människan Tegnér mindre fängslande och imponerande». Hasselberg's ett år senare utkomna litteraturhistoria uppmanar eleverna att i breven söka uttryck för skaldens glada levnadsmod liksom för hans förtärande melankoli. I allmänhet har man mer betonat melankolin

än levnadsmodet – Hasselberg tar upp breven under marginalrubriken »Biskopstiden och depressionerna».

Men också dikterna har kommit att betraktas som biografiska dokument. Den biografisk-psykologiska metod som Mjöberg ger exempel på låter fortfarande verket stå i centrum för intresset. Härifrån är steget långt till att värdera dikterna efter deras egenskap av personlig bikt. I Brodows Svenska för gymnasiet motiveras implicit läsningen av Mjältsjukan med att det är »en hänsynslöst öppen bekännelse». Diktens överskrift påminner om Wallins »tröstlösa självbekännelse» Hemsjukan, men skillnaden är den »att Tegnérns är ännu mera tröstlös».

De möjligheter till felslut som är förenade med en läsning där paralleller dras mellan dikt och liv har man i läroböckerna inte funnit anledning att påpeka. I Hasselbergs litteraturhistoria får man veta att Frithiofs Lycka, Afskedet och Frithiofs Återkomst »anses» tillkomna under den tid då Tegnér var förälskad i Martina von Schwerin. Slutsatsen är mindre tveksamt formulerad: »de avspeglar de växlande stämningar av dyrkan, lidelse, besvikelse och bitterhet, som avlöste varandra i den lättantändlige skaldens själ under dessa år.» Denna läsning har ju stöd i annat material men som man ser knyts banden mellan diktens värld och verklighetens mycket hårt. I Nordberg–Wittrocks Dikt och data visas hur man i Skaldens morgonpsalm anar de jordiska bekymmer som den lågavlönade professorn med den stora familjen inte var befriad från:

För den bleka nöd
stäng igen min dörr;
gif i dag mig bröd
som du gifvit förr.

Men, fortsätter läroboksförfattaren, »i sina lyckliga stunder – och de var under dessa år många – känner sig skalden som flyttfåglarna. Liksom de svävar också det diktande geniet högt över alla jordens sorger». Doktrinen lycklig skald gör lycklig dikt omfattas utan någon synlig tvekan av författaren till Tegnéravsnittet i Brodows lärobok. Av Nyåret 1816 kan vi dra slutsatsen att det fanns perioder då Tegnér greps av äckel, livsleda och människoförakt; Skaldens morgonpsalm »måste» ha kommit till i en stämning av nästan svindlande lyckokänsla.

Överhuvudtaget är det i Brodows litteraturhistoria vi finner de mest slående exemplen på hur verken kan användas för att kasta ett ljus över det som rört sig i diktarens inre. Man vet inte, konstateras det,

vad som hänt Tegnér under de kritiska år då Mjältsjukan kom till. Men kärleksskildringen och skuldproblemet i Frithiofs saga ger kanske »en nyckel till gåtan». Bakom ligger ju förhållandet till Martina och »skalden har tydligen utkämpat en förödande inre strid mellan den förtärande passionen och plikten som människa och gentleman».

En genomgående tanke i det nya gymnasiets läromedel är alltså att kännedomen om Tegnérs personlighet har ett värde i sig. Att man föreslår två vägar att följa för att nå en sådan kunskap, genom breven och genom diktverken, har emellertid fört med sig svårigheter, som kanske kunde ha undvikits om man erkänt de metodiska olägenheterna med att begagna skönlitterärt material som biografisk källa. Läsaren av Lindströms litteraturhistoria blir medveten om problematiken: livets verklighet skildrar kanske inte så ofta hans dikter – men så mycket mer breven. I Dikt och data framstår däremot Tegnér som »i många avseenden en olöst gåta, i dikterna en idealist, i breven en ofta illusionslös realist, ibland en från cyniker».

Tegnér har blivit en gåta, ett mysterium som kanske kan skingras genom ihärdigt studium. Antologiernas studieanvisningar bygger också på tanken att man här funnit ännu ett sätt att levandegöra Tegnér för dagens skolor. Från uppgiften att undersöka de historiska anspelningarna eller att spåra de filosofiska idéerna kan man vända sig till uppgiften att karakterisera människan Tegnér: studera hans syn på sig själv i de personliga dikterna Mjältsjukan, Epilogen, Den döde och i breven; var i Skaldens morgonpsalm tycks Tegnér tala djupast ur hjärtat?; vilken bild av Tegnér ger Den döde? Helt följdriktigt avslutas Tegnéravsnittet i Brodows Svenska för gymnasiet med ett självporträtt ur Den döde, »som kanske kan hjälpa oss att förstå Tegnér och hans problem bättre:

---

en rörlig själ, som gjorde själv sin plåga
och slutligt nedbrann i sin egen låga.
Ombytlig, lättörd, barnslig, misstänksam
han svärmade igenom livet fram.

---

nu glad som gudar i Olympens sal,
nu dyster, mörk som de fördömdas kval,
en evig yngling med en evig trånad,
en from, en öppen, och likväl en grånad.»

Axel och Frithiofs saga

Några anteckningar om hur man betraktat Frithiofs saga och romansen Axel kompletterar det som redan sagts om hur inställningen till Tegnér och hans verk förändrats.

Berättelsen om karolinen Axel och hans kärlek till den sköna ryskan Maria ansågs under förra seklet vara ett lämpligt komplement till antologiernas Tegnérurval. Skolredogörelser från 1880- och 1890-talen visar att man gärna lät Axel bli ämne för den tidens refererande litterära uppsatser: »Redogörelse för innehållet i Tegnér's dikt Axel», »Axel berättar sina lefnadsöden för Maria». Höstterminen 1880 gavs Axel som studentämne. Nya upplagor av romansen utgavs efter seklets mitt två eller tre gånger varje årtionde. 1920 kom emellertid det sista separattricket. Den en gång så populära versberättelsen hade inte längre någon plats i skolans litteraturstudium – man vågar påstå att den utan skolans stöd hamnat bland de glömda diktverken.

Vilka egenskaper saknade Axel som skulle ha kunnat låta dikten bli ett inslag i skolstudiet också under vårt sekel?

Redan tidigt riktades kritik mot Axel. Bjursten antyder att man klandrat komposition och intrig, men, skriver han, »alla äro ense derom, att det är rikt på de skönaste lyriska målningar». Det var verkets poetiska kvaliteter man beundrade. Också Steffen, som framhöll inflytandet från Scott och Byron, menade att förtjänsterna mindre låg i händelseutvecklingen än i den flödande lyriken.

Men detta kunde i längden inte tillfredsställa läsare som i litteraturen ville se en avspeglning av gångna tiders idédebatt. Det man tidigare uppfattat som skön lyrik upplevde man nu som gråtmildhet och de djupa tankarna sökte man förgäves. Mjöberg fäller domen i sin litteraturhistoria: »en raskt och lättvindigt hopskriven versberättelse med sentimentalt-tragiskt slut». De som läste litteratur för de fina personkarakteristikernas skull blev lika besvikna, och Alving noterar med viss förvåning att denna »även i psykologiska och stilistiska enskildheter svaga dikt» ännu för en mansålder sedan var läst och älskad i vida kretsar.

I det nya gymnasiets läroböcker blir Axel knappt omnämnd.

Frithiofs saga som givetvis redan från början haft ett helt annat anseende har mycket längre kunnat hävda sin ställning i skolans Tegnérstudium. Mellan åren 1865 och 1965 utkom romanscykeln i mer än 60 nya upplagor eller tryckningar, de flesta avsedda för skolbruk. Ännu vid mitten av vårt sekel var ett uppsatsämne med anknytning till Frithiofs saga en god gissning vid studentexamen. 1946 löd ämnet

helt enkelt »Tegnér's Frithiofs saga», 1950 ställdes uppgiften att jämföra Fredman, Frithiof och Fridolin. I Rudolv Körners 5500 uppslag för muntlig och skriftlig framställning, 1960, föreslås tjugosju ämnen som rör Tegnér och hans verk, och av dessa gäller nio Frithiofs saga.

Att berättelsen om Frithiof och Ingeborg för generationer varit obligatorisk läsning i skolan beror naturligtvis inte minst på det fornnordiska stoffet. Även om man måst erkänna att sagan som vikingaskildring inte är historiskt tillförlitlig har man kunnat finna den pedagogiskt lämplig vid studiet av våra förfäders liv. Tegnér har, skriver Warburg, lyckats skapa inte den mest historiskt trogna men »den mest poetiskt anslående» bilden av nordiskt hjälteliv som poesien äger.

I det poetiska, i kraften att tjusa kunde enligt det slutande 1800-talets läsare Axel tävla med Frithiofs saga. Men Axel dog och Frithiof överlevde, i berättelsen och som berättelse. Framställningarna i Mjöberg's och Alvings läroböcker från 1927 och 1932 visar vad som gjorde Frithiofs saga till en ännu intressant läsning. Skildringen av vikingalivet fann man alltjämt fångslande. Den raffinerade formen, särskilt den virtuosa versbehandlingen, lämpade sig för mer ingående analyser. Studiet av personkaraktärerna som av tradition varit en av skolans främsta vägar in i berättande dikt – redan 1877 gavs det litterära studentämnet »Frithiofs karakter, sådan han är tecknad af Tegnér» – får särskilt hos Alving generöst utrymme. Men framförallt har Frithiofs saga skilt sig från Axel däri att den gav tillfälle till idéhistoriska utläggningar, inte minst om det platonisk-schellingska inslaget i slutdikten Försoningen.

Som läsning i realskolan, där man inte kunde gå närmare in på sådana problem, kunde man vänta sig att dikten skulle ha svårare att hävda sig. 1938 kommer också Rolf Hillmans häftiga attack i MLFA. Att läsa Frithiofs saga i realskolan är, menar han, ett missgrepp och går inte att förena med kravet att litteraturen skall vara tillgänglig för åldersstadiet, underhållande och njutbar. Man kan inte såsom i gymnasiet gå djupt in på idéerna, inte heller på litteraturhistoriska förutsättningar, inte heller kan man göra jämförelser med Tegnér's källor. Genom sin retoriska stil är detta ett verk som åldras och som romantisk saga har den ingenting att säga 14–15-åringar.

Den följande debatten visade att Hillman inte saknade meningsfränder men Tegnér's dikt fick också försvarare. 1946 kan Mauritz Hultberg i en artikel i MLFA om litteraturläsning i realskolan konstatera att endast elva skolor tagit steget fullt ut och slopat Frithiofs saga.

Utgivarna av Vägen till litteraturen stöder sig på Metodiska tilläggsanvisningar 1951, där man avråder från att låta Frithiofs saga ingå i kursen i sin helhet, men inför i läsebokens fjärde del ett rikt urval ur romanscykeln med utförliga studieanvisningar.¹¹

Under 1960-talet har Frithiofs saga i det närmaste helt utgått ur grundskolans litteraturstudium.

Det nya gymnasiet knappt utmätta tid till Tegnérstudier ger små möjligheter till ett ingående studium av Frithiofs saga. Att Brodows litteraturhistoria ger ett referat av handlingen visar att man inte längre kan utgå från att eleverna läst verket ens i sammandrag. Men Brodows antologi för årskurs 2 innehåller ett utdrag och i de allmänt använda läroböckerna ges utförliga presentationer. Liksom tidigare fäster man sig vid idéinnehållet men nu betonar man även diktens egenskap av personlig bikt. Exempel på hur man velat läsa Frithiofs saga som en berättelse i poetisk form om Tegnérns förhållande till Martina von Schwerin har redan citerats. I motsättningen mellan kungasönerna och bondsonen har man sett ett annat personligt motiv: diktarens motvilja mot alla slags bördsförmåner (Hasselberg). Då Tegnér gav sin hjälte trotsigheten och övermodet förlänade han, påpekar Lindström, Frithiof drag av sig själv. Inte minst som biografisk källa har Frithiofs saga motiverat sin plats i den moderna Tegnérundervisningen.

Läroplaner, metoddiskussion och forskningsresultat

Förändringarna i skolans syn på litteraturundervisningen har naturligtvis många och svåranalyserbara orsaker. I sista hand har de sin grund i samhällets organisation, i det politiska läget och i tidens ledande idéer. Att sekelskiftets fosterländska stämningar avspeglas i antologiernas urval har redan påpekats – Lantvårnssångens popularitet kan kanske sättas i samband med skarpskytterörelsen och frivilliga skytteväsendet. Stämningarna under andra världskriget har sämre korresponderat med Sveas något instängda patriotism än med Det evigas vädjan till tidlösa, allmängiltiga ideal. Demokratiseringen av skolan med ett bredare elevurval har gjort det olämpligt att ta upp svårare dikter redan på grundskolestadiet och har gjort eleverna mer främmande för vissa sidor i Tegnérns verk: genikulten harmonierar illa med moderna jämlikhetsidéer, den stora retoriken är oändligt avlägsen från den nutide gymnasistens sätt att tänka.

Så komplicerade orsakssammanhang kan här blott antydast. Här skall

bara pekas på några förhållanden som kan tänkas direkt ha inverkat på sättet att betrakta och behandla Tegnér.

Skolboksförfattarnas liksom lärarnas rättesnöre är självfallet den aktuella läroplanen och därtill fogade metodiska råd. Som vi skall se lämnar emellertid dessa officiella anvisningar inte mycken ledning i detaljfrågor.

1856 års stadga för elementarläroverken rekommenderar för femte klassen »litteraturhistoria med läsprof», men läroverksstadgan för år 1859 och de Anvisningar och råd till lärare som utgavs 1865 framhåller tydligt att litteraturen skall vara en huvudsak.¹² Skollagen av år 1878 ger vissa möjligheter till en utvidgad litteraturhistorisk orientering men själva litteraturen står ännu markerat i centrum: »Läsning af valda stycken ur svenska litteraturen i förening med lämpliga förklaringar samt underrättelser om författarne.»

Mer preciserat uttrycker sig 1906 och 1909 års undervisningsplaner och metodiska anvisningar för realskola och gymnasium. Frithiofs saga läses lämpligen i klass fem eller sex. I realskolans högre klasser bör lärjungarna få stifta bekantskap med verk ur den nyare svenska litteraturen, »ägnade att låta författarnas grundtankar klart framträda». I nära sammanhang med läsningen bör av läraren meddelas belysande underrättelser om författarna och deras verk. Syftet med läsningen är att »gifva ett ideellt innehåll åt lärjungens känslö- och tankelif».

Det tidiga 1800-talets litteratur läses i gymnasiets ring III. I de metodiska anvisningarna inskräps att texterna skall väljas så att de belyser den litteraturhistoriska utvecklingen men också tjänar ett patriotiskt syfte genom att »befästa lärjungarnas kärlek till svenskt språk och svensk odling». Vid behandlingen av det lästa skall man söka leda lärjungarna till en rätt uppfattning av huvudtankarna i verken samtidigt som man uppmärksammar konstnärliga uttrycksmedel, stilarter och versmått. Inhämtandet av biografiska detaljer får inte ges stor vikt, »och i allmänhet bör fasthållas, att lektyren och dess behandling är hufvudsak». Trots denna sista reservation kan 1909 års metodiska anvisningar ses som ett försvar för en läsning som betonar litteratur- och idéhistoriska synpunkter, om man inte helt försummar de stilistiska särdragen.

Utförliga förslag till hur litteraturstudiet bör bedrivas får lärarna dock först genom 1935 års Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk.

Litteraturvalet i realskolan bör ta fasta på verk som »besjunga foster-

landet, hemmet och naturen». Läsningen skall vara underhållande men även fostrande genom att framställa ideal och manande exempel. Till kursen i det fyraåriga gymnasiet tredje ring hör »den måhända viktigaste delen av det svenska litteraturstudiet: den gustavianska och den romantiska tidsålderns litteratur. Att hålla kulturtraditionen från dessa lysande epoker levande och bevara deras vittra arv synes vara en av de angelägnaste uppgifterna för svensk litteraturundervisning».

Anvisningarna ger förslag till hur denna uppgift skall lösas. På det högre stadiet bedrivs litteraturanlys, »d.v.s en mot en djupare förståelse av dikten som konstverk syftande behandling av motiv och idéer, person- och miljöskildring, komposition och konstnärliga uttrycksmedel». Undervisningen i litteraturhistoria skall vara ett stöd för litteraturläsningen och får på gymnasiet en mer systematisk sprägel. »Det måste emellertid noga framhållas, att *litteraturverken och deras behandling är huvudsaken.*» Påvisandet av spår av litterär påverkan o.d. ger, anses det, inte någon nämnvärt fördjupad förståelse av ett diktverk.

Förslagen till enskilt arbete ger en uppfattning om vad man menat vara litteraturstudiets mål. Lämpliga ämnen är t.ex. Tegnér's patriotism och Frithiofgestalten. För särskilt försigkomna elever kan jämförande ämnen vara eggande: Helge, Frithiof och Kung Fjalar; Manhem och Svea; Tegnér och Geijer inför reformationsminnet 1817.

Författarna till Metodiska anvisningar syftar tydligen till en läsning som närmar sig verkens kärna från flera håll. Man skall behandla motiv och idéer liksom de rent beskrivande elementen, men man får inte glömma bort komposition och stilistiska verkningsmedel. Uppenbarligen ger dessa anvisningar istället för att binda läraren denne goda valmöjligheter. Han kan, efter egna förutsättningar och rimligen påverkad av de läromedel han använder, lägga vikten vid en sida av litteraturen utan att därför helt försumma andra. Han kan utnyttja den tveksamma formuleringen av kravet på litteraturhistorisk insikt: litteraturhistorien får i gymnasiet en mer systematisk prägel, dock skall verken och deras behandling vara huvudsaken.

1956 års Metodiska anvisningar för undervisningen i gymnasiet understryker ännu kraftigare att litteraturen inte får komma i skymundan som enbart en illustration till litteraturhistorien. Ett diktverk bör, heter det, främst läsas och njutas som ett självständigt konstverk. Som vi kan se av följande citat ger de många reservationerna dock vissa möjligheter till en fri tolkning: »Litteraturhistorien har främst ett tjänande syfte: att ge den *bakgrund av biografisk, psykologisk, historisk och estetisk*

art, som gymnasisten behöver för att förstå den litteratur han läser.» Därför bör den ge »en sammanfattande *överblick* över väsentligare litterära strömningar och dessas samband med den allmänna kulturen». Biografiska uppgifter bör ges endast då de antingen direkt belyser litteraturen eller är av speciellt intresse ur psykologisk eller tidshistorisk synpunkt. Skönlitteratur före 1880-talet studeras huvudsakligen i kronologisk ordning och, så långt det är naturligt, med anknytning till bl.a. historia.

1962 års Läroplan för grundskolan auktoriserar inte läseboksgivare eller lärare att söka sina texter i svensk romantik. Läroplanen för det nya gymnasiet från 1965 innehåller däremot flera moment som intresserar vid studiet av Tegnér's öden i svensk skola.

Studiet av svensk och allmän litteratur från sjuttonhundratals och tidigt 1800-tal bedrivs i årskurs 2 och omfattar bl.a. texter av Geijer, Tegnér, Atterbom och Stagnelius. Läroplanens kommentarer och anvisningar inskärper att man bör utnyttja elevernas redan då förvärvade förmåga att urskilja utvecklings- och sambandslinjer. Det är »av stor vikt» att läraren ger en bild av såväl den allmänt historiska som den idéhistoriska bakgrunden till litteraturen och att den litterära utvecklingen i vårt land sätts i samband med förloppet i de ledande kulturländerna. En historisk och, mer speciellt, en idéhistorisk syn på litteraturen har alltså gott stöd i läroplanen. På samma linje går den av Skolöverstyrelsen utgivna planeringsskriften för gymnasiet's årskurs 2. Det däri utformade förslaget till ett fyraveckorsbeting över romantikens litteratur åsyftar att ge eleverna någon förtrogenhet med de utmärkande dragen i den romantiska tidens diktning. Läraren bör ge en introduktion i tidens »tanke- och känslvärld» och redogöra för dess »ledande idéer». På grund av den knappa tiden måste studiet av svensk romantik koncentreras till ett par tre diktare, som bör utväljas så att de tillsammans »representerar epokens huvudströmningar». Tegnér presenteras lämpligen genom *Det eviga*, *Sången*, *Skaldens morgonpsalm* eller ett parti ur *Epilogen* »men också genom någon av de kontrasterande dikterna *Mjältsjukan* eller *Den döde*».

I de allmänna synpunkter som inleder läroplanens Anvisningar och kommentarer understryks att kursplanen blott bör betraktas som en riktlinje för arbetet. Elevernas personliga engagemang bör stimuleras och de bör lära sig att söka »det konstnärliga egenvärdet» hos texterna. Att litteraturupplevelsen är det väsentliga uttrycks i följande rader:

»Viktigare än att alla områden av kursen blir täckta är att eleverna så ofta som möjligt får tillfälle att stanna i ro inför en text, fördjupa sig i den under lärarens försiktiga ledning utan jäkt och får blicken öppnad för dess innebörd och byggnad, om möjligt också för dess skönhet. Det kan bli stunder av glädje och stimulans» . . .

En genomgående linje i 1900-talets kursplaner och metodiska anvisningar är rädslan för att litteraturläsningen skall komma i skymundan för en undervisning som tar sikte på litteratur- och idéhistoriska sammanhang. Å andra sidan har man inte kategoriskt avvisat utan tvärtom i flera fall uppmuntrat ett sådant historiskt betraktelsesätt. Genom sina generösa formuleringar lämnar alltså kursplanerna flera möjligheter öppna. Det vore också av andra skäl förhastat att uppfatta skolans Tegnérläsning som ensidigt styrd av myndigheternas anvisningar. Aktiva pedagoger och läromedelsförfattare har bidragit till att utforma kursplanerna: bakom undervisningsplanerna av år 1906 och 1909 står sakkunniga som F. W. Lindvall och Richard Steffen, 1935 års metodiska anvisningar kom att präglas av de idéer som framfördes i Modersmåls-lärarnas förening.^{12b} Ibland har facktidskrifternas pedagogiska debatt stått i motsättning till kursplanerna. Lärare och läromedelsförfattare har i denna dragkamp mellan olika inflytanden inte alltid velat följa de officiella rekommendationerna.

Den pedagogiska diskussionen om skönlitteraturens ställning i skolan har framförallt gällt frågan om tyngdpunkten skulle läggas på läsningen av texterna eller på studiet av dessas biografiska och litteratur- eller idéhistoriska bakgrund. Karin Tarschys citerar en talare vid rektorsmötet 1875, G. F. Gilljam, som oroar sig för att litteraturhistorien tar överhand, »i stället för att lärjungarne hittills omedelbart vågat njuta af de skönheter i språk och tankar, på hvilka våra största författare hafva att bjuda».¹³ I Pedagogiska blad år 1877 kan Henrik Schück med tillfredsställelse konstatera att litteraturhistorien skaffat sig utrymme trots att den saknade stöd i läroplanerna.¹⁴

Många pedagoger såg på utvecklingen med olust. I en debattskrift av J. A. Hallgren, Om undervisningen i modersmålet (1883), framhålls att litteraturläsningens uppgift i mellanklasserna är att träna elevernas språkliga förmåga, att finna helheter och dispositioner. Därför bör det episka elementet vara förhärskande i de texter som studeras. Lämpliga verk är t.ex. Svea och Frithiofs saga. Samma inriktning på textläsningen förordas av Oscar Dufvenberg i Pedagogisk tidskrift 1893. Den språk-

liga och sakliga analysen bör vara huvudsaken och vid läsningen av Frithiofs saga kan man med fördel göra lärorika utflykter på det nordiska forntidslivets och mytologiens områden.

Skolans då aktuella läroböcker drog emellertid uppmärksamheten över på de omständigheter under vilka de skönlitterära verken tillkommit. Olof Söderqvist beklagar 1910 i artikeln *Våra läroböcker i litteraturhistoria* (Pedagogisk tidskrift) att valet står mellan Warburgs lärobok med dess tunga och onödiga barlast av biografiska notiser och Steffens mera historiskt inriktade, som bland annat har felet att lägga oproporionerlig vikt vid kronologien – i avsnittet om Tegnér meddelas 46 årtal!

Oppositionen mot den biografisk-litteraturhistoriska riktningen får från 1912 ett fäste i den nybildade Modersmåslärarnas förening. Personlighetsbildning borde vara ämnets mål. Härmed förenades de estetiska synpunkterna: det gällde att utveckla elevernas form- och språksinne. Litteraturläsningens viktigaste uppgift var, menade bl.a. Sylwan, att ge människokunskap, och äldre litteratur skulle studeras inte som historiskt åskådningsmaterial utan i den mån den ännu gav »något stort i en enkel form».¹⁵

De pedagoger som senare tagit till orda i MLFÅ har i stort sett gått på samma linje. Gudmar Hasselberg fastslår 1932 att undervisningens huvuduppgift är att väcka intresse för värdefull litteratur och odla elevernas smak. Han återkommer till frågan tio år senare. Dels är litteraturstudiets mål att ge de unga en inblick i gångna tiders kultur; han varnar dock för att överbetona denna aspekt. Dels har litteraturundervisningen en uppfostrande, idealskapande och personlighetsbildande uppgift, den bör ge »kunskap om livet och människorna». I de stora idédiktarnas verk, såsom t.ex. i *Det eviga*, bör man se det allmängiltiga, inte de tidsbetonade utanverken. Man kan hellre anknyta till det psykologiska – härmed motiveras ett studium av diktarpersonligheterna.

I en intressant artikel om Nyromantiken i gymnasieundervisningen (MLFÅ 1959) ger Alf Kjellén några synpunkter på hur Tegnérstudiet kan bedrivas. Man kan läsa de politiska dikterna mot bakgrunden av de historiska händelserna, man kan läsa *Mjältsjukan* och *Frithiofs saga* som personliga dokument. De stilistiska analyserna får inte försummas. Främst uppehåller sig dock Kjellén vid behandlingen av idéinnehållet. Härvid tycks han nästan helt se bort från det historiska perspektivet. Han betraktar inte de tegnériska tankarna blott som prov på tidstypiska föreställningar och försöker inte spåra dem till deras ursprung utan

betonar deras aktualitet. Uppfattningen av diktkonsten i Skidbladner är inte i första hand intressant som ett speciellt romantikens problem utan berör ett alltjämt väsentligt estetiskt spörsmål: man skulle exempelvis kunna fråga eleverna om de accepterar Tegnérns krav att poesi skall vara ädel och upplyftande.

I den mån denna korta sammanfattning ger en rättvisande bild av debatten tycker man sig kunna se att de pedagoger som velat ställa texterna i centrum i allmänhet varit de mest aktiva. Att döma av vad Evert Ullstad skriver i MLFÅ 1958 skulle de också till slut ha fått övertaget: tyngdpunkten har förskjutits »från litteraturhistorien till litteraturen själv». De förslag till Tegnérämnen man finner i Körners 1960 utgivna samling uppslag till muntlig och skriftlig framställning visar dock att den idé- och litteraturhistoriska, speciellt den komparativa, inriktningen av studierna då var långtifrån inaktuell. Som vi sett pekar en undersökning av det nya gymnasiets läroböcker och studieanvisningar i samma riktning. Dragkampen mellan en historiskt inställd och en textcentrerande litteraturläsning har i Tegnérns fall inte avgjorts till någondera partens fördel.

I viss mån kan detta förklaras med en hänvisning till läget inom den litteraturvetenskapliga forskningen. Säkert med rätta framhåller Karin Tarschys att utvecklingen i litteraturhistorisk riktning vid 1800-talets slut berodde på att bättre insikter i historiska sammanhang krävdes från akademiskt håll.¹⁶ Man måste också ha i minnet att pedagogerna inte varit och inte kunnat vara självförsörjande med idéer och kunskaper om de diktare och verk de haft att behandla i skolan. De enskilda lärarna har liksom antologiutgivarna och läroboksförfattarna varit hänvisade till forskningens resultat för att få uppslag och fakta. Det är naturligt att se ett samband mellan läromedlens inriktning på ett idéhistoriskt studium och de synpunkter som framfördes av Albert Nilsson bl.a. i *Svensk romantik* 1916 och i Bööks Tegnérmonografi från år 1917. Lärarna har fått sin utbildning vid forskningscentra; flera av läroboksförfattarna har, likt Warburg och Mjöberg, själva varit erkända forskare.

Sambandet mellan forskningsläget och skolans attityd till Tegnér är så självklart och uppenbart att exemplifieringen kan göras summarisk.

I den av Warburg författade tredje delen av *Illustrerad svensk litteraturhistoria* behandlas Tegnérns Karl XII på några få rader – den då aktuella Steffens litteraturhistoria för skolbruk ger också en helt kort

kommentar. 1913 publicerar Böök en analys av dikten i Svenska studier i litteraturvetenskap. Alving ansluter sig i sin lärobok för gymnasiet nära till Bööks studie då han i en ingående tolkning lägger vikten vid kompositionella, komparativa och idéhistoriska synpunkter.

I Bööks Svenska studier ingick en essä om flyttfågelsmotivet hos Tegnér, Stagnelius, Runeberg och Hallström. Alving tar upp samma parallell och bl.a. i Körners samling kan man finna att flyttfågelsmotivet med utgångspunkt från Tegnérs dikt blivit ett omtyckt uppsatsämne.

Genom Werins analyser av Tegnérdikter utgivna i Modersmåslära-
nas förenings skriftserie 1955 fick lärarna en praktiskt användbar hand-
ledning som utan tvivel satt sin prägel på undervisningen. Åtskilliga av
de frågor som ställs i det nya gymnasiets studieanvisningar kan således
besvaras genom en konsultation av Werins bok, det må, såsom i fallet
Det eviga, gälla komparativa problem, analysen av idéinnehållet eller
anspelningar på det politiska läget.

Av särskilt intresse är det att med utgångspunkt från några littera-
turvetenskapliga standardverk belysa den utveckling vi tidigare kon-
staterat: Tegnérs personlighet har alltmer kommit i centrum för upp-
märksamheten.

I företalet till Den romantiska tidsåldern i svensk litteratur (1918)
understryker Böök att han velat lägga tyngdpunkten på utforskandet,
förklaringen och karakteristiken av de litterära verken: »allt som är
yttre krönika, personhistoria o.d. har förbigåtts, för så vitt det icke
är en nödvändig faktor för uppfattningen av diktverken». Böök menade
ingalunda att det personliga i litteraturen saknade intresse, men han
ville studera diktarna, inte privatmänniskorna. »Vad jag velat bjuda
är . . . en syntetisk konstruktion av deras personligheter, sådana dessa
kommit till uttryck i deras litterära skapelser». Han följer här det
program för en psykologisk litteraturforskning som redan lagts i Sven-
ska studier.

Tegnérs pendlande sinnesstämningar, hans »inre behov av balans»,
kan sålunda enligt Böök studeras utan tillgång till yttre biografiskt
material. Försoningstanken i Frithiofs saga sammanhänger med det li-
delsefulla draget i skaldens väsen. »Just därför att han vibrerade så
våldsamt för sina passioner och affekter, hade han denna innerliga
längtan efter frid, denna transcendentala förnimmelse av begärfri klar-
het och uppgående i det eviga.» Men Böök ser i detta sammanhang,
lika litet som då han behandlar Den döde och Mjältsjukan, någon an-
ledning att gå in på Tegnérs privata liv. Om de återkommande depres-

sionerna säger Böök klart att det inte lönar sig »att försöka återföra hans pessimistiska kriser på yttre förhållanden».

Bööks metod blev vägledande för Mjöberg och Alving, som båda i allmänhet avstår från att tolka de litterära verken med utgångspunkt i biografiska fakta. Den förre går ovanligt långt då han försiktigt skriver om Mjältsjukan: »skaldens människoförakt synes ha föranletts av att han känt sig besviken på människor, som han hållit av». Men liksom Böök menar man sig på syntetisk väg ur verken kunna härleda en bild av skaldens mänskliga natur. Krigssången är för Mjöberg liksom för Böök ett levande uttryck för en sida i det tegnérska lynnet: handlingslusten, trotset. Då Mjöberg i samband med Sång till Solen och Stjernsången framhåller att Tegnér's ovilja mot trånsjuka och svårmod berodde på det drag av tungsinne som fanns i diktarens eget lynne, följer han Böök nära. Alving ansluter sig till analysen i Svenska studier då han i flyttfågelsmotivet ser en symbol för den känsla av frihet och glädje som fyllde skalden, och på samma sätt som Böök ser han i Frithiofs försoningslängtan ett uttryck för Tegnér's eget djupaste behov.

Bööks inställning lät sig väl förena med den avoghet mot ett rent biografiskt litteraturstudium som visades av de ledande i MLF och behövde inte strida mot formuleringen i Metodiska anvisningar 1935: »litteraturverken och deras behandling är huvudsaken». Banden mellan människan Tegnér och hans verk skulle dock knytas hårdare. Vi har sett hur man under de sista årtiondena velat finna inte bara mannen i verket utan också mannen bakom verket. Yttre fakta om Tegnér's liv har fått större intresse, och eftersom man också läst dikterna som biografiska källor har man kunnat sammanställa de skönlitterära texterna med brevens vittnesbörd. Utvecklingen kan tyckas förvånande i en tid då man, såsom Evert Ullstad formulerat det i MLFÅ 1958, ville förlägga tyngdpunkten till litteraturen själv. Något av en förklaring ligger i att den litteraturvetenskapliga forskningen kunnat framvisa nytt och fascinerande material.

Tanken att Tegnér's kärlek till Martina von Schwerin återspeglas i Frithiofs saga och kan förknippas med stämningarna i Mjältsjukan aktualiseras av Bror Gadelius 1927 i hans arbete Skapande fantasi och sjuka skalder, där också diktarens själslidande analyseras. I viss mån återknyter Gadelius här till Brandes' Tegnérporträtt, även om denne snarare ville se Euphrosyne Palm som föremålet för Tegnér's svärmeri. Men Gadelius' verk kan också ses som ett exempel på hur litteraturforskningen allmänt vid denna tid orienterade sig åt det psykologisk-

biografiska hållet. 1932 publicerades Ewert Wrangels biografi Tegnér i Lund som breddade kunskapen om skaldens yttre levnadsförhållanden i universitetsstaden. Utan att lägga huvudvikten vid det biografiska studiet fördjupade Werin två år senare kännedomen om mannen Tegnér genom sitt stora arbete om hans diktning och liv från Det eviga till Mjältsjukan. I uppsatsen Tegnérskas självporträtt i MLFA 1935 studerar Werin bl.a. Mjältsjukan och Den döde. Werins forskningsresultat har hållits aktuella för svensklärarna också genom Tegnéravsnittet i Ny illustrerad svensk litteraturhistoria och analyserna i den redan nämnda volymen Tegnérdikter.

1940- och 50-talen medför genom uppsatser av bl.a. Henry Olsson och Richard Steffen nya uppgifter om Tegnérskas förhållande till kvinnorna. Diskussionen om skaldens depressioner flamlar upp efter Torsten Sondéns 1946 utkomna avhandling Tegnérskas psykiska ohälsa. Böök själv har, såsom Fehrman framhållit i sin uppsats om Tegnérskan, i sin 1946 utkomna monografi lagt långt större vikt vid miljö- och människoskildring.

Strömmen av nya fakta om Tegnérskas liv har naturligtvis inte varit utan inflytande på skolans hållning, helst som man inte längre av pryderi eller omtanke om ungdomens ideal menade sig behöva dölja det splittade, problematiska och utmanande i skaldens psyke. 1941 lyder det litterära studentämnet »Sången och Mjältsjukan, två tegnérdikter», 1955 får abiturienterna skriva om »Några drag i Tegnérskas personlighet, som framträder i hans diktning». Körner föreslår ämnet »Mjältsjukan och Den döde – två tegnérska självporträtt». Avståndet mellan Bööks tidigare inställning och de nya läromedlens hållning till det biografiska materialet framgår klart i en uppgift från Brodows studiebok: »Hur gestaltade sig de återstående 20 åren av hans liv? Vilka händelser kan ha påverkat honom? Vilken stämning dominerar i dikter och brev från denna tid?»

Att Tegnérskas erotiska böjelser avspeglas i Frithiofs saga ansåg Josua Mjöberg och Alving inte motiverat att framhålla men understryks i de nyare läroböckerna. Då man bakom Fader vår-parafrasen i Skaldens morgonpsalm menar sig skymta den lågavlönade professorns problem kan man stödja sig på material som framkommer i Werins analys. När man vid behandlingen av Mjältsjukan och Den döde funnit det lämpligt att nämna Martina von Schwerins och Emilie Selldéns namn och i det förra fallet sammanställt dikternas vittnesbörd med brevcitat, har Werins Tegnérstudier tydligen givit mönstret. Att forskarens nyanserade

framställning i lärobokens koncentrerade form ibland resulterat i en förenklad koppling mellan liv och dikt är inte överraskande.

Tegnér i det nya gymnasiet

Förhållandet mellan undervisning och litteraturvetenskaplig forskning är naturligtvis på många sätt fruktbart. Inte desto mindre ligger i detta samband ett för skolan allvarligt problem. Lärare och läromedelsförfattare måste alltid ta hänsyn till den pedagogiska situationen. Vilken litteratur är förståelig för det åldersstadium man vänder sig till, vad kan och bör man uppmana eleverna att läsa? Vilka med texterna förenade frågor är lämpliga att ställa? I praktiken är pedagogen emellertid beroende av det material som litteraturvetenskapen sätter i händerna på honom. En undervisning utan hänsyn till nya forskningsresultat och nya vetenskapliga metoder kan svårligen tänkas. Å andra sidan har den särskilt vid universiteten bedrivna forskningen i allmänhet gått egna vägar utan att snegla på möjligheten att de vunna insikterna skulle kunna komma skolan till godo. Det är svårt att förneka att många av de frågor som litteraturvetenskapen ställer är ganska ointressanta ur skolans synpunkt, i varje fall på kort sikt.

Skolans situation blir inte lättare av det ansvar som är förenat med dess uppgift. Den klassiker som tillåts att falla bort ur undervisningen är i många fall dömd till glömska.

Vid studiet av äldre tiders litteratur tycks två möjligheter ges. Man kan antingen visa på det alltjämt aktuella i en diktares verk eller läsa honom helt som en tidstypisk gestalt och eventuellt försöka göra den tiden så bekant för eleverna att han likväl framträder som levande.

I Tegnér's fall har man tydligen velat hålla båda vägarna öppna.

Man har visat på paralleller mellan den politiska situation som Tegnér skildrar och vår tid. De filosofiska frågor och livsproblem som Tegnér tar upp har man framställt som viktiga även nu, 150 år senare. Då man inriktat sig på de personliga bikterna och försökt beskriva människan Tegnér ligger den tanken bakom att studiet av gångna tiders stora personligheter kan hjälpa oss att förstå också vår tids människor.

Men man har inte avstått från att betrakta Tegnér's verk ur en mer speciellt litteraturhistorisk synpunkt. Komparativa läsningar infogar hans dikter i ett motiv- och genrehistoriskt sammanhang. Tankedikterna ger en infallsvinkel för studiet av tidens estetiska, filosofiska och religiösa idéer. Också när det gäller dikter som ger möjlighet till en

politisk läsning har man klart markerat det speciellt tidsbundna hos Tegnér: Hjälten är inte bara en hjälte, han är Napoleon.

Det är kanske gagnlöst att spekulera över om man på detta sätt skall kunna säkerställa Tegnér's plats i skolans litteraturundervisning också för framtiden. Men några kritiska anmärkningar må vara tillåtna.

Många av de frågor Tegnér ställer har förvisso bevarat sin aktualitet. Vi har den erfarenhetsbakgrund som fordras för att förstå Tegnér's framställning av våldets makt i *Det eviga*. Dikter som *Flyttfåglarna* och *Skidbladner* kan tyckas ha mindre goda förutsättningar att väcka gen-svar ur denna synpunkt. Diktens och diktarens problem är för de flesta gymnasister perifera. Under alla omständigheter kan det bli allt svårare att hjälpa eleverna att känna igen vår tids grundläggande livsfrågor i Tegnér's tidsbundna och svårgenomträngliga form. Tron att man skall kunna bevara intresset för Tegnér genom att visa på hans mångsidiga och egendomliga personlighet är kanske bättre grundad – så länge han behåller sin ställning som diktare och man kan motivera varför just hans person skall vara värd ett inträngande studium.

Inriktningen av Tegnérstudiet på det tidsbundna, det litteratur- och idéhistoriska är givetvis i princip väl befogad. Läsningen av hans verk ger utmärkta inblickar i det begynnande 1800-talets litterära och kulturella situation. Svårigheten ligger här i den knappt tillmätta tiden för studiet av den romantiska perioden. Man får intrycket att dagens läro-medelsförfattare gripit över allt för mycket och inte tagit konsekven-serna av den minskade undervisningsvolymen; resultatet kan bli grunda och därmed vilseledande sammanfattningar. Är det, för att ta ett exem-pel, rimligt att belasta undervisningen med romantikens svårtillgängliga filosofi? Ger de komparerande sammanställningarna mer än namn och antydningar? Invändningar av denna art kan man vilja bemöta med att läroböckernas framställningar skall fungera som referensmaterial och inte bör i detalj inläras. Men risken att man förmedlar en grund och otillfredsställande kunskap blir ju därigenom än större.

Med hänsyn till den begränsade lektionstid som står till förfogande är det orimligt att anklaga pedagogerna för att bundna till en traditio-nell forskning ha försummat flera viktiga aspekter. Man kunde ha velat närmare undersöka inte bara vad Tegnér har att ge oss utan vilka drag i hans diktning som väckte samtidens beundran. Vilken effekt gjorde *Svea*? Till vilken läsekrets vände sig *Skaldens morgonpsalm*? Hur reagerade man på en dikt sådan som *Mjältsjukan*? Vad skapade Frithiofs sagas enastående popularitet: dess kvaliteter som äventyrsberättelse och

kärleksskildring eller dess moraliska och filosofiska lyftning? Man kunde med utgångspunkt från Tegnér och Stagnelius mer ingående diskutera diktarens ställning i det dåtida samhället. Frågor av denna art som knappt berörs i våra läroböcker borde ha förutsättningar att engagera gymnasisterna; något utrymme i undervisningen för deras behandling ges inte.

En pessimistisk bedömning av Tegnér's framtida ställning i skolan är inte obefogad. På grundskolestadiet läser man några få av hans dikter eller ingenting. Tidsbristen i gymnasiet's svenskundervisning gör många vågar att närma sig diktaren och hans verk oframkomliga. Vi kan inte längre ge den djupare insikt i hans och hans samtids situation som gör stoffet levande. Man vågar inte heller hoppas att Tegnér's verk skall kunna engagera eleverna genom att väcka en meroreflekterad estetisk upplevelse: den formella och klangliga skönheten i hans dikt blir mer otillgänglig för gymnasisterna ju mindre bekanta de blir med den tidens stilideal.

Om man inte vill beröva en kommande generation bekantskapen med den diktare som kallats Sveriges störste måste den korta tid som kan användas för Tegnérstudiet i skolan noga planeras. Man kan välja att ge en bred, översiktlig och ytlig presentation av skalden – riskerar man därmed att döda allt intresse? Man kan, medveten om att man därigenom ger en ensidig bild av Tegnér, skoningslöst skära bort allt stoff som kan anses umbärligt och koncentrera sig på några punkter där man kan tränga djupare och skapa verklig förståelse. Läroplanens tanke att man skall kunna förena »ett mer sammanhängande» med ett »mer inträngande studium» är då det gäller äldre litteratur med nuvarande kursplaner föga realistisk.

Litteraturförteckning

- 1856 och 1859 års stadgar för elementarläroverken. I: Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905. Utg. av B. R. Hall. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 11. Lund 1924.
- 1878 års skollag. I: Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905. Utg. av B. R. Hall. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 22. Lund 1927.
- Undervisningsplan för realskolan m.fl. författningar rörande allmänna läroverken. Utg. af B. J:son Bergqvist. Sthlm 1906.
- Undervisningsplan för gymnasiet 30 april 1909. (SFS 1909: 28.)
- Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk. Utg. av Kungl. skolöverstyrelsen 1935.

Bengt Lewan

Metodiska anvisningar för undervisningen i modersmålet . . . i gymnasiet. (Aktuellt från skolöverstyrelsen. 1956.)

Läroplan för gymnasiet. Skolöverstyrelsens skriftserie 80. Sthlm 1965.

Planering av årskurs 2 i fackskola och gymnasium. Kompletterande anvisningar för planering av undervisningen. 2:a reviderade uppl. Sthlm 1968.

Alving, Hj., Svensk litteraturhistoria. 3. Adertonhundratalet. Sthlm 1932.

Alving, Hj., Svensk litteraturhistoria. Tredje upplagan omarbetad av Gudmar Hasselberg. Sthlm 1949.

Bjursten, H., Öfversigt af Svenska språkets och litteraturens historia till skolungdomens tjänst. 1. Lärobok. Sthlm 1859.

Bohman, L., Jonsson, I., Lindberger, Ö., Kommentar- och studiehäfte till Del II av Litteraturantologi för gymnasiet. Sthlm 1967.

Brandes, G., Esaias Tegnér. En litteratur-psykologisk studie. Övers. Sthlm 1878.

Brodow, B., Edqvist, S.-G., Kavaleff, C., Öh, B., Svenska för gymnasiet. Årskurs 2. Läsebok. Antologi. Studiebok för eleven. Sthlm 1967.

Böök, F., Den romantiska tidsåldern i svensk litteratur. Sthlm 1918.

– Svenska studier i litteraturvetenskap. Sthlm 1913.

(*Claëson, G.*) Öfversigt af svenska språkets och litteraturens historia. Lärobok. Utarbetad af Gustaf Claëson. Tredje upplagan. Sthlm 1874.

Dufvenberg, O., Modersmålet på skolans mellanstadium. (Pedagogisk tidskrift 1893.)

Fehrman, C., Tegnérbilden. En översikt över litteraturen till hundraårsjubileet. (Ord och bild 1947.)

Gadelius, B., Skapande fantasi och sjuka skalder. Tegnér och Fröding. Sthlm 1927.

Hallgren, J. A., Om undervisningen i modersmålet. Gbg 1883.

Hasselberg, G., Litteraturläsning och litteraturhistoria på det högre skolstadiet. (MLFA 1942.)

– Nytt och gammalt i vår litteraturundervisning. (MLFA 1932.)

Hasselberg, G., Smedmark, C. R., Waldekrantz, R., Litteraturhistoria för gymnasiet. Sthlm 1966.

Hillman, R., Några synpunkter på litteraturvalet i realskolan. (MLFA 1938.)

– Ur den svenska läsebokens historia. I: Till Nils Hänninger 27/5 1952. Sthlm 1952.

Hillman, R., Hänninger, N., Lilie, E., Lindström, E., Vår litteratur och dess historia. Läro- och läsebok för gymnasiet. 3. Sthlm 1944.

Hillman, R., Lohse, B., Språket och litteraturen. 4. Litterära texter med litteraturhistorisk orientering 1700–1880. Studiehäfte. Sthlm 1968.

Hulteberg, M., Litteraturläsning i realskolan. (MLFA 1946.)

Kjellin, A., Nyromantiken i gymnasieundervisningen. Några synpunkter. (MLFA 1959.)

Körner, R., 5500 uppslag för muntlig och skriftlig framställning. Sthlm 1960.

Lindström, H., Litteraturhistoria. Sthlm 1965.

Lundblad, P. S. W., Lärobok i svenska litteraturens historia. Sthlm 1869.

Mellin, G. H., Lärobok i svenska litteraturens historia. Ett försök. Sthlm 1860.

Mjöberg, Josua, Svensk litteraturhistoria för den högre undervisningen. Lund 1927.

Nordberg, O., Wittrock, U., Dikt och data. Litteraturhistoria för gymnasiet. Lund 1967.

Nordin, Margot, De vanligaste fem antologierna under perioden 1930–1958. Stencil. Lund 1970.

Petersson, A., Rydén, P., Thavenius, J., Litteraturen i siffror. Lund 1970.

- Redogörelse för Linköpings högre . . . elementarläroverk (allmänna läroverk). 1862–1962.
- Redogörelse för Lunds högre allmänna läroverk. 1886–1897.
- Redogörelse för Skara högre allmänna läroverk. 1884–1894.
- Rosengren, K. E., Sociological Aspects of the Literary System. Sthlm 1968.
- Smedberg, E., Studentuppgifter i modersmålet V.T. 1910–V.T. 1941. Sthlm 1941.
- Steffen, R., Svensk litteraturhistoria för den högre elementarundervisningen. Sthlm 1904.
- Svedbom, P. E., Några ord till föräldrar och lärare. Sthlm 1844.
- Sundén, D. A., Kort öfversigt af svenska vitterhetens historia. Sthlm 1883.
- Söderqvist, O., Våra läroböcker i litteraturhistoria. Några principiella anmärkningar och önskemål. (Pedagogisk tidskrift 1910.)
- Tarschys, Karin, »Svenska språket och litteraturen». Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor. Sthlm 1955.
- Thavenius, J., Tegnér's bildspråk. Stencil. Lund 1963.
- Tre författare, tre lärare och tre studieledare om Tegnér. (Studiekamraten 1946.)
- Ullstad, E., Modersmålexaminationen i studentexamen. (MLFA 1958.)
- Uppsatsämnen i modersmålet för studentexamen V.T. 1864–V.T. 1922. Utg. av Yngve Dahl. Sthlm 1922.
- Uppsatsämnen i studentexamen (1930–1957). Red. av Tordis Hugo. Sthlm 1957.
- Warburg, K., Svensk litteraturhistoria i sammandrag. För skolor och sjelfstudium. Sthlm 1880.
- Werin, A., Esaias Tegnér. Från Det eviga till Mjältsjukan. Lund 1934.
- Tegnérdikter. Malmö 1955.
- Tegnér'ska självporträtt. (MLFA 1935.)
- Wrangel, E., Tegnér i Lund 1–2. Lund 1932.
- Vultée, L. A. v., Antologier för grundskolans högstadium 1958–70 – en urvalsanalys. Stencil. Lund 1970.
- Östergren, O., Några grunddrag till modersmålsundervisningens historia. (Språk och stil 1909.)

Noter

- 1 Pettersson–Rydén–Thavenius, Litteraturen i siffror s. 34.
- 2 Rosengren, Sociological Aspects of the Literary System s. 82 f.
- 3 Tarschys, »Svenska språket och litteraturen». Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor s. 257 f., 269, 277; Östergren, Några grunddrag till modersmålsundervisningens historia.
- 4 Om Hänningers insats se Hillman, Ur den svenska läsebokens historia och Norden, De vanligaste fem antologierna under perioden 1930–1958.
- 5 Tarschys s. 275.
- 5b Thavenius, Tegnér's bildspråk.
- 6 Tarschys s. 151.
- 7 Se härom Werin, Esaias Tegnér. Från Det eviga till Mjältsjukan s. 581.
- 8 Tarschys s. 4.
- 9 Den följande sammanfattningen bygger på Lindström, Litteraturhistoria (1965), Hasselberg–Smedmark–Waldekrantz, Litteraturhistoria för gymnasiet (1966), Brodow–Edqvist–Kavaleff–Öh, Svenska för gymnasiet. Årskurs 2 (1967), Nord-

Bengt Lewan

- berg-Wittrock, Dikt och data (1967), Hillman-Lohse, Språket och litteraturen. 4. (1968.)
- 10 Studieanvisningar ingår i Stenbeck-Wistrand, Dikt och argument (1966), Hillman-Lohse, Språket och litteraturen. 4. (1968), Jöran Mjöberg, Dröm och verklighet II (1968). Separata studiehäften finns till Bohman-Jonsson-Lindberger, Litteraturantologi för gymnasiet II (1967) och Brodow-Edqvist-Kavaleff-Öh, Svenska för gymnasiet. Årskurs 2. (1967.)
- 10b. Brandes, Esaias Tegnér. En litteratur-psykologisk studie s. 130.
- 11 Nordin s. 15.
- 12 Tarschys s. 278.
- 12b Tarschys s. 161, 163, 175 ff.
- 13 Tarschys s. 152.
- 14 Tarschys s. 154.
- 15 Tarschys s. 169 f.
- 16 Tarschys s. 153.

Om talspråkets varianter

Den systematiska beskrivningen av ett språk har två huvudmål:

att beskriva språket som en struktur, som ett system av kontrasterande element på olika nivåer;

att beskriva arten och graden av den variation som är tillåten eller förekommer inom detta system, t.ex. hur olika varianter används inom den språkgemenskap som brukar språket i fråga som kommunikationsmedel.

Den första av dessa uppgifter erbjuder otaliga svårlösta teoretiska och metodiska problem, och flera modeller för språkbeskrivning med detta syfte har redan utarbetats och förkastats.

Den andra uppgiften befinner sig ännu på ett teoretiskt förberedande stadium, även om aktiviteten på detta område just nu är livlig, bl.a. till följd av språksociologiens intresse av att studera språket som ett socialt fenomen, vilket i sin byggnad rimligen bör spegla grupperingar och motsättningar inom samhället. I centrum för denna systematiska utforskning av språkets variation står för närvarande studiet av talspråket. Och flera modeller har också här utarbetats för att ge en ram för studiet av det talade språkets variation inom en språkgemenskap. Man har därvid anlagt olika synpunkter vilka för enkelhetens skull kan samlas under beteckningarna makromodeller eller mikromodeller.

En makromodell söker ge en samlande bild av hur de olika språken, dialekterna osv. är fördelade på olika sociala situationer eller talsituationer inom en språkgemenskap. Ett exempel på detta betraktelsesätt ger Joshua A. Fishmans bok »Sociolinguistics; a brief introduction», vari sammanfattas idéer och principer som framkommit genom ett samarbete mellan olika amerikanska forskare under sextiotalet. Man talar här om en talgemenskap («a speech community») som sammanhålls av ett kommunikationsnät, dvs. ett mönster av muntliga direktkontakter inom gruppen. Vid kommunikationen används ett eller flera språk,

en eller flera dialekter, en eller flera stilarter – som gemensam term används här ordet variant. En viss variant kan användas i vissa sociala situationer, t.ex. inom undervisning eller förvaltning, en annan i andra sociala situationer, t.ex. vid samtal med barn. Valet av viss språkform (viss variant) bestäms här framför allt av rollrelationen, dvs. den sociala relationen mellan de roller som de inblandade spelar, t.ex. i sin egen skap av domare och anklagad, lärare och elev, vuxen och barn. De sociala situationer som kännetecknas av en viss variant betecknas i sin tur som denna variants domän. Enligt denna modellens förslag skall sådana varianter urskiljas på tre olika sätt:

- a) genom de fast etablerade benämningar som man inom talgemenskapen har på varianterna;
- b) genom lyssnartest med infödda bedömare («i vilka situationer kan denna variant användas?»);
- c) först i tredje hand: genom språklig analys av uttal, ordval, syntax osv.

Denna modell passar uppenbarligen mycket bra vid beskrivningen av vissa mindre, klart avgränsade talgemenskaper, speciellt sådana där man kan iaktta en växling mellan olika språk eller mellan tydligt avgränsade dialekter. Som exempel kan nämnas den växling mellan sex olika varianter som John Gumperz iakttagit i den indiska byn Khalapur – den språkliga variationen är här väl korrelerad med det indiska kast-samhällets ålderdomliga och strängt hierarkiska struktur. Från närmare håll kan man nämna den växling mellan norskt riksmål (bokmål) och lokal dialekt som förekommer i vissa norska samhällen, där den bidialektala befolkningen uppenbarligen varierar mål efter olika sociala situationer. Liknande fall kan iakttas i norra Norge, i dalen Nordreisa, där man inom vissa talgemenskaper (ättlingar till finska immigranter från 1800-talet) kan finna en funktionell, situationellt betingad växling mellan å ena sidan norskt riksmål, å andra sidan två varianter av finsk dialekt, kallade »djupfinska» (en mer ren finska med få lånord och bevarat morfologiskt system) resp. »lättfinska» (en variant med många lånord och delvis förenklat böjningssystem).

Betydligt svårare är det att urskilja och beskriva varianter inom övervägande enspråkiga samhällen, t.ex. inom vår egen svenska språkgemenskap. Det moderna industrisamhället kännetecknas av en rik differentiering av arbetsuppgifter och sociala positioner och av en tät kommunikation mellan olika typer av individer för olika syften. Detta leder till att varje individ snabbt måste växla mellan olika roller i sitt um-

gänge med andra individer. Och detta kan i sin tur leda till ett slags utjämning mellan individer, roller och varianter. Det är därför svårt att finna skarpa gränser mellan olika varianter, t.ex. mellan olika socialgruppers språk i olika talsituationer. Man har här snarare att göra med glidande skalor, där skillnader i frekvens med hänsyn till olika språkliga variabler utgör det viktigaste kriteriet vid grupperingen av materialet.

Man har vid den språkliga beskrivningen av sådana samhällen mer kommit att tillämpa mikromodeller. Man har således mera intresserat sig för att jämföra språkbruket hos olika avgränsade grupper inom samhället eller för att försöka karakterisera enskilda talsituationer med hänsyn till däri ingående språkliga och icke-språkliga variabler. Ett stort arbete har nedlagts på att finna de aspekter och variabler som kan användas för att beskriva och differentiera olika talsituationer. Ur sådana flerdimensionella scheman kan produceras ett otal kombinationer som var och en kan karakteriseras som en särskild talsituation kännetecknad av en särskild språklig variant – t.ex. en föreläsning av en akademisk lärare rörande svenskt talspråk inför en humanistiskt intresserad publik bestående av fackmän och lekmän.

En primär uppgift för ett systematiskt studium av modernt svenskt talspråk blir naturligtvis att finna några mer generella indelningsgrunder inom det svenska talets flödande kontinuum. Detta har varit en huvuduppgift för forskningsprojektet Talsyntax som startade 1966 och som sedan dess finansierats genom anslag från Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond.

Projektets syften finns närmare angivna i artikeln »Talsyntax» (Språkvård 4-1968) varur kan citeras: »Syftet med forskningsprojektet Talsyntax är att beskriva det moderna svenska talspråkets syntax. Undersökningen omfattar i första hand det svenska riksspråket med särskild hänsyn till dess sociala och stilistiska varianter. I någon mån beaktas även speciella regionala varianter.» I det följande skall jag nu belysa hur forskningsgruppen försökt att lösa några av dessa uppgifter – och vilka resultat man kommit fram till. Sammanfattningen bygger speciellt på de detaljundersökningar vilka utförts av forskningsassistenterna Jan Einarsson, Nils Jörgensen och Mirja Pinomaa och vilka finns närmare angivna i den avslutande litteraturförteckningen.

Undersökningen har hela tiden arbetat efter principerna att hellre söka överblicka stora sammanhang än fastna i detaljer samt att låta metoderna växla och förskjutas allt efter som det bearbetade materialet ger ökade och bättre insikter. Som framgår av den följande redogörelsen

har detta varit förenat med vissa risker, men detta har varit ofrånkomligt när det gällt ett så pass okänt och oprövat forskningsområde.

*

Undersökningen byggdes från början upp kring fyra olika typer av talsituation, nämligen samtalet, debatten, intervjun och sammanträdet. Alla dessa förekommer i rikt mått i våra dagars samhälle, och alla karakteriseras av tydliga formella drag, vilka är väl kända t.ex. genom massmedia. Dessa drag avgränsar också de olika typerna från varandra, vilket gjorde det möjligt att lägga vissa formella kriterier till grund för arrangemanget av de olika inspelningarna. Detta skedde i syfte att om möjligt hålla en konstant stil inom var och en av inspelningsserierna – att låta de olika deltagande informanterna arbeta under likvärdiga yttre villkor och förhållanden.

Undersökningen av talsituationerna *samtal* och *debatt* utgick från en serie om åtta dubbelinspelningar. Syftet var att belysa hur språkformen ändras när en talare övergår från en mer informell talsituation till en mer formell. Det var därför önskvärt att hålla så många faktorer konstanta som möjligt i de två experimentsituationerna: talare, ämne, lokal, tidpunkt. Det enda som skulle ändras var egentligen syftet med och atmosfären kring talet. Inspelningarna arrangerades därför på detta sätt:

Jag tog kontakt med olika personer inom min bekantskapskrets, förklarade att jag behövde material till min undersökning över svenskt talspråk, och vidtalade var enskild att komma till en inspelningsstudio för att diskutera något aktuellt problem inom det egna yrkesområdet eller fackintresset. De olika informanterna visste inte på förhand vilka de skulle diskutera med eller vad man skulle diskutera. Informanterna var emellertid indelade i åtta grupper om tre personer i varje, och varje grupp representerade ett visst fack eller intresse, t.ex. medicin eller juridik eller teologi eller föräldraskap. Individerna hade inte utvalts slumpmässigt: ett sådant tillvägagångssätt skulle i denna situation ha medfört betydande praktiska svårigheter; avgörande för experimentets genomförbarhet var att de vidtalade från början hade intresse för saken, förtroende för projektet och vilja till samarbete med försöksledare och gruppkamrater. Som undersökningen var planerad måste det på förhand garanteras att deltagarna verkligen hade något gemensamt fackligt intresse att debattera. Deltagarna var därför indelade i ämnesfack, men avsikten med detta var inte att mäta och generalisera över hur läkare

eller jurister eller teologer osv. talar. Syftet var enbart att få material till belysning av en viss stilskillnad. Och eftersom syftet, närmare bestämt, var att belysa stilvariationen mellan de två talsituationerna samtal och debatt, var det nödvändigt att som informanter välja personer som kunde anses ha en viss vana vid debatten som uttrycksform.

Socialt representerar de 24 informanterna närmast socialgrupp I med ett dominerande inslag av akademiker. Medelåldern är 33 år; nio av informanterna är kvinnor och femton är män.

När en grupp samlats i inspelningsstudion, meddelades instruktioner av en särskild samtalsledare (som regel någon kollega till informanterna). Denne skulle tala om att Talsyntax önskade prov på det språk som används av t.ex. akademiker i en debatt under mera strikta former, t.ex. i radio eller TV. Han skulle vidare meddela att inspelningen av debatten skulle börja först om en timme – till dess hade deltagarna tillfälle att diskutera val av ämne och också att prata igenom ämnet för att inventera synpunkter, fördela inläggen osv. Samtalsledaren såg till att det följande samtalet fördes i en avspänd anda. Till avspänningen bidrog också att deltagarna inte visste att även denna uppvärmning, samtalsdelen, spelades in.

Efter en kort paus kunde sedan inspelningen av debatten börja. Stundens allvar markerades ostentativt med röstprov, omplaceringar av deltagarna, signaler med röd och grön lampa. Under debatten fungerade samtalsledaren som ordförande och sökte spela sin roll så korrekt och formellt som möjligt.

Samtalsledaren hade en viktig uppgift att kontrollera de båda talsituationernas karaktär. Detta skedde genom iakttagande av vissa formella kriterier:

under samtalet tilläts deltagarna att avbryta eller tala i munnen på varandra; under debatten måste ordet begäras genom en ordförande;

under samtalet kunde ämnet och planen fladdra fritt; under debatten sökte man följa en uppgjord disposition;

under samtalet var alla närmast individuella privatpersoner;

under debatten övergick man – mer eller mindre medvetet – till att spela konventionella roller som ordförande och som debattörer med en viss motsatsgruppering.

Tidigare erfarenheter hade visat att en »debatt» utan en ordförandes formella dirigering lätt kunde spåra ur till ett nytt informellt samtal. Det behövdes egentligen bara att någon sade något lustigt eller förgripligt, för att deltagarna allmänt skulle bli mer personliga i sitt språkliga

beteende, mindre benägna att fylla debattens konventionella former.

Syftet med inspelningarna av samtal och debatt var alltså att belysa en stilskillnad: samma individer, utgörande en socialt tämligen homogen grupp, fick uppträda i två olika talsituationer, kännetecknade av olikheter i fråga om framför allt form och syfte.

Syftet med en annan serie var att belysa hur olika individer med varierande social bakgrund uppträder i en och samma talsituation.

Som yttre ram valdes här *intervjun*, närmare bestämt intervjuer utförda i samband med sociologiska attitydundersökningar. Dessa intervjuer planlades och utfördes i samarbete med de sociologiska institutionerna vid Lunds och Helsingfors universitet. Sociologiska institutionen i Lund medverkade sålunda vid inspelningar av 64 intervjuer i vardera Borås och Trelleborg – ämnet var här svenskars inställning till utländsk arbetskraft i Sverige –, medan sociologiska institutionen i Helsingfors medverkade vid inspelningar av 40 intervjuer i vardera Tornedalen (Övertorneå och Juoksengi) och Helsingfors – rörande föräldrars inställning till barnens skolarbete.

Informanterna utvaldes slumpmässigt inom vissa förhandsbestämda ramar; man eftersträvade en jämn spridning enligt vissa variabler. Så bestämdes t.ex. att man i Borås skulle intervjuva 64 personer vilka var födda och bosatta inom P-län eller R-län, vilka var i åldern 30–45 år, och vilka för övrigt kunde fördelas på följande kategorier:

	Män	Kvinnor
akademiker	8	8
företagare	8	8
tjänstemän	8	8
arbetare	8	8

Urvalet av informanter i Trelleborg, Tornedalen och Helsingfors baserades på liknande primärurval – för att säkra en viss differentiering i vissa avseenden och en viss homogenitet i andra.

Under arbetets gång har det emellertid visat sig att denna första indelning inte varit tillfredsställande för att belysa språkets sociala variation. Den vilade på en social uppdelning som var alltför låst och samtidigt uppenbarligen inadekvat. Vi vet inte på sakernas nuvarande ståndpunkt vilka sociala faktorer det är som mest styr vårt språkliga beteende – vår tillhörighet till en viss ekonomisk-politisk intresseorganisation (t.ex. akademiker=SACO) är endast en möjlighet bland flera.

Med arbetets nuvarande uppläggning och syfte har det varit ange-

läget att lämna utrymme åt experimenterande med olika möjligheter. Detta gäller i hög grad det centrala problemet om sambandet mellan språk och samhällsställning: liksom man genom försök strävar efter att finna de språkdrag eller språknivåer som är särskilt känsliga för social påverkan – likaväl har man att genom försök söka bestämma vilken social faktor eller vilken kombination av sociala faktorer som synes ha den klaraste korrelationen med den språkliga variationen.

Försöksvis har inom forskningsgruppen konstruerats ett sätt att mäta informanternas sociala index. Beräkningen baseras på att varje informant bedöms ur maximalt fem olika aspekter efter en tregradig skala: yrke, utbildning, inkomst, makes/makas yrke samt förälders yrke. Ur denna poängsättning kan ett medeltal beräknas, vilket varierar mellan 1,0 (lägst) och 3,0 (högst). Detta är emellertid tills vidare ett preliminärt beräkningssätt. Den fortsatta analysen får visa om t.ex. alla faktorer skall tillmätas lika vikt, eller om över huvud taget alla de nämnda faktorerna verkligen skall ingå i beräkningen. Tills vidare tillämpas emellertid denna mätmetod, varvid informanterna efter sitt sociala index indelas i tre grupper:

3,0–2,4	socialgrupp I
2,3–1,7	socialgrupp II
1,6–1,0	socialgrupp III

Inom intervjumaterialet är informanterna differentierade även med avseende på ämne och regional tillhörighet.

Ämne valdes först för Borås- och Trelleborgsundersökningarna. Faktiskt valdes orterna efter ämnet. Det gällde att låta intervjuerna behandla frågor av en viss aktualitet, som människor av olika kategorier kunde tänkas ha ungefär samma intresse för och erfarenhet av. Frågan om de utländska arbetarna var av olika skäl särskilt aktuell kring nyåret 1968, då intervjuerna gjordes, detta inte minst i Borås och Trelleborg med starkt inslag av utländsk arbetskraft. I Tornedalen och Helsingfors var detta ämne däremot olämpligt, av lätt insedda skäl, varför forskningsgruppen i stället anknöt till en familjeundersökning som utföres vid Helsingfors universitet under ledning av docent Elina Haavio-Mannila.

I regionalt avseende utgör intervjumaterialet mer än en variation i fråga om landsändar – det gäller här även växlande ekologiska betingelser för det svenska språket över huvud taget:

Borås- och Trelleborgs-materialet representerar svenskan i en huvud-

sakligen rent enspråkig omgivning; i Tornedalen talas svenska i stor utsträckning som andra språk (med endast några få undantag har de 40 personer som intervjuats i Tornedalen finska till modersmål); de 40 intervjuade helsingforsarna tillhör alla den svenskspråkiga minoriteten i en finsk omgivning.

Även för intervjuarnas beteende gällde vissa uppsatta regler, som framför allt avsåg att säkra en viss konstans i intervjuernas formella utförande och i betingelserna för informanternas medverkan. Intervjufrågorna var formulerade så att de skulle stimulera informanten till sammanhängande svar – inte till *ja*, *nej* eller *vet inte*. Exempel: *vad har ni träffat för utlänningar här i stan?* Frågorna utformades vidare så att de skulle vara stilistiskt neutrala – alltså varken för stelt skriftspråkliga eller för ledigt talspråkliga. Avsikten var naturligtvis att intervjuarna skulle hålla ett visst neutralt stilläge konstant gentemot alla de intervjuade, och också att dessa själva därigenom skulle ha frihet att välja stilläge i överensstämmelse med sina personliga förutsättningar eller sin personliga bedömning av talsituationens krav. Intervjuarna var för övrigt ålagda att ingripa så litet som möjligt – informanterna borde få tillfälle att tala fritt, även om intervjufrågornas ordningsföljd därigenom måste kastas om.

Friheten, eller den diskreta styrningen, gjorde att inspelningarna fick ett något varierande förlopp. De flesta informanterna var införstådda med den konventionellt utformade intervjusituationen. Den karakteriseras ju av att den ena parten framställer (som regel) förberedda frågor och låter den andra parten svara utan att sedan själv närmare kommentera svaren. Syftet är att inhämta upplysningar från den utfrågade, inom det givna ämnets ram. Vissa informanter spelade den intervjuades roll med stor inlevelse, tydligen ungefär som de upplevt den från radio- och TV-intervjuer. Men andra föll lätt ur ramen – tog upp egna ämnen, ställde frågor till intervjuaren om vad han tyckte eller menade. Sådana »intervjuer» blir i själva verket mer eller mindre jämförbara med samtalsens otvungna meningsutbyte mellan två likställda parter. Av speciellt intresse är det givetvis att studera vilka informanter det är som följer resp. inte följer de formella kriterier som här uppställts på »intervju».

Sammanträdet är den fjärde typen av talsituation som representeras i denna undersökning. Sammanträdesinspelningarna har på sätt och vis tillkommit på ett något annat sätt än de övriga. Medan samtalen, debatterna och intervjuerna var speciellt arrangerade för att förse projektet med talspråksmaterial, så utgör de inspelade sammanträdena auten-

tiska talsituationer – dvs. bandspelaren har deltagit i möten som ändå skulle ha hållits oberoende av om inspelningsapparaturen hade varit närvarande eller ej. Skillnaderna får emellertid inte överdrivas: ur de deltagande informanternas synvinkel var såväl samtalen som intervjuerna lika autentiska talsituationer som de utlysta sammanträdena.

Tre av sammanträdena har ägt rum i statliga ämbetsverk i Stockholm, och tre i olika kommunala organ i en småländsk landskommun. Den yttre ramen kring dessa sammanträden är av varierande karaktär, liksom de deltagandes sociala ställning och agerande. Den undersökning av sammanträdesspråket som hittills utförts har i hög grad syftat till att belysa korrelationen mellan å ena sidan de olika sammanträdenas språkform, å andra sidan den varierande graden av formalitet eller intimitet som ligger i t.ex. sammanträdeslokalens karaktär, mötesdeltagarnas antal och inbördes relationer, ordförandens agerande. För detaljer hänvisas här till Jan Einarssons undersökning. Här må endast framhållas att sammanträdena i ämbetsverken (Föret, Plan, Sekt) skiljer sig från sammanträdena i de kommunala organen (Komm, Frit, Häls) framför allt genom deltagarnas utbildning och sociala ställning: å ena sidan ämbetsmän med akademisk utbildning, å andra sidan lekmän med den sociala variation som kännetecknar kommunala organ (flertalet deltagare i dessa sammanträden har endast folkskoleutbildning, och de representerar huvudsakligen socialgrupp II–III).

I de kommunala sammanträdena yttrar sig endast män; i ämbetsverkens sammanträden är det en klar manlig dominans: av 25 deltagande är endast 6 kvinnor. Genom denna sneda fördelning är detta material mindre lämpligt för belysning av eventuella könsskillnader.

De sex analyserade sammanträdena har vissa gemensamma, konstitutiva drag: man använder lokaler som avsetts för eller apterats till sammanträden («Sammanträde pågå»); man har förberett arbetet genom kallelser, skriftliga PM, dagordning o.dyl.; man arbetar under ledning av en ordförande som introducerar, fördelar ordet, sammanfattar o.dyl.

Dessa kriterier aktualiserar emellertid frågor som rör dels förekomsten av talsituationella underkategorier inom sammanträdet, dels sammanträdet förhållande till vissa andra talsituationer, speciellt debatten.

Vid analysen av materialet har Jan Einarsson indelat texten efter de olika »roller» som deltagarna tänks spela – rollen som ordförande, som föredragande, som diskussionsdeltagare samt roller i olika »mellanspel» utanför de strikta förhandlingarna. En deltagandes språkliga

beteende kan variera avsevärt efter dessa skiftande roller: ordföranden har vissa stående formuleringar, den föredragande talar som regel på basen av vissa, eventuellt skriftliga förberedelser, medan diskussionen innehåller det mer spontana agerandet inom sammanträdets konventionella ram. Mellanspelet, som kan betraktas som ett slags avbrott i förhandlingarna, är till stil och syfte närmast att jämföra med det informella samtalet.

Rollteorien inför en ny dimension i talspråksundersökningen. Detta kommer emellertid inte att beaktas i den följande presentationen av undersökningens resultat. Hänsyn tas här bara till de data som erhållits genom analys av de olika sammanträdesdeltagarnas inlägg som diskussionsdeltagare. Detta material utgör ju också huvudparten av sammanträdestexterna.

Gränsen mellan debatt och sammanträde kan många gånger vara oklar. Likheten består i en viss formell styrning under ledning av en ordförande, och en koncentration på ett visst ämnesval. En skillnad kan ligga i syftet: sammanträdet syftar till att fatta beslut i laga ordning, t.ex. genom proposition och votering; debatten kännetecknas däremot av ett mer fritt meningsutbyte utan direkt syfte att nå omedelbar enighet, att fatta beslut. På det sättet kan man även uppfatta en debatt som ett moment i ett sammanträde (t.ex. föregående omröstningen) eller som ett självständigt möte inom ramen för en serie sammanträden. Ur denna synpunkt är de tre inspelningarna från kommunala organ i Småland avgjort mer »sammanträden» än de tre inspelningarna från ämbetsverk i Stockholm. I åtminstone två fall har de senare klart karaktären av en öppen diskussion eller debatt kring vissa sakfrågor (Föret diskuterar ett förslag till utbildningsprogram och Plan ett planerat projekt).

Denna reservation har antytt ett problem inom talspråksforskningen. Indelningen i genrer kan inte alltid utgå från vad de olika talsituationerna kallas för av deltagarna eller från vad de avses att vara. Detta ger endast en grundindelning, som sedan måste kompletteras och nyanseras efter autentiska formella kriterier av ovan antytt slag.

*

Den följande redogörelsen kommer att presentera och jämföra sifferresultat från olika delundersökningar av det inspelade, transkriberade och analyserade materialet. För fullständighetens skull må här ges några data till belysning av det berörda textmaterialets omfång.

De åtta *samtalen* består av sammanlagt ca 39.700 ord; här har då ej medräknats ord som ingår i uppläsningar, ej heller ord som är otydliga eller omöjliga att attribuera till viss talare (detta gäller generellt alla här lämnade uppgifter om talspråkstexternas omfång); vidare har exkluderats samtalsledarens ord.

De åtta *debatterna* består av sammanlagt 45.700 ord; här har då gjorts samma fråndrag som för samtalen – diskussionsledarens ord har således ej medräknats.

Intervjuerna representeras här av material från Borås, Tornedalen och Helsingfors:

41 intervjuer från Borås om sammanlagt ca 89.400 ord;

40 intervjuer från Tornedalen om sammanlagt ca 56.200 ord;

40 intervjuer från Helsingfors om sammanlagt ca 68.000 ord.

Här har givetvis intervjuernas ord exkluderats.

Av *sammanträdesmaterialet* har för denna presentation endast beaktats informanternas inlägg som diskussionsdeltagare (och ej som ordförande eller föredragande). Diskussionsdelen utgör en varierande andel av det undersökta materialet från de olika sammanträdena. Jämför:

	textens totala antal ord	diskussionsdelens proc. andel därav
Föret	14.316	83,5 %
Plan	23.670	98,8 %
Sekt	6.707	66,6 %
Komm	13.217	70,7 %
Frit	13.637	87,9 %
Häls	18.073	54,8 %

På basis av dessa data kan antalet ord i de olika sammanträdenas diskussionsdelar beräknas till följande:

Föret	11.954
Plan	23.386
Sekt	4.467
Komm	9.344
Frit	11.987
Häls	9.904

Den följande resultatredovisningen baseras alltså på en textmängd omfattande sammanlagt ca 71.042 ord.

De medelvärden som anges har beräknats på följande sätt:

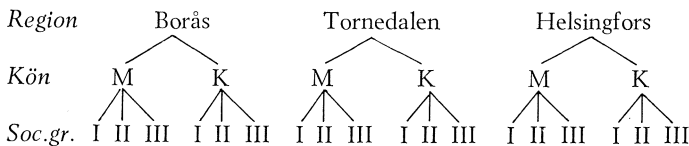
För *samtals*materialet har först uträknats värden för var och en av de 24 informanter som deltar i de tre samtalsgrupperna; på basen av dessa siffror har så uträknats medelvärden gällande för männen resp. kvinnorna i samtalsituationen.

För *debatts*situationen har utförts en motsvarande uträkning.

Informanterna i *intervjum*materialet har indelats i grupper efter

- a) region (Borås, Tornedalen, Helsingfors)
- b) kön
- c) socialgrupp (I, II, III)

Jämför:

Medelvärden för varje enskild grupp (t.ex. Borås, Män, I) har sedan beräknats utifrån värdena från var och en av individerna i gruppen.

På samma sätt har medelvärden för de sex *sammanträdena* beräknats utifrån värdena för var och en av diskussionsdeltagarna i resp. sammanträde.

*

Materialet kan analyseras ur många olika synpunkter. Uppgiften är ju bl.a. att belysa det svenska talspråkets variation mot bakgrunden av olika extralingvistiska faktorer, t.ex. sociala, regionala, könsliga, situationella. Det är en i stort sett öppen fråga vilka delar av språket som är mest påverkade av t.ex. sociala faktorer. Mycket kan man anta är gemensamt för svenskt talspråk över huvud taget – det är ju i kraft av denna gemensamma kärna som vi fortfarande betraktar alla dessa taltringar som exponenter för svenska språket.

En central del av undersökningen gäller syntaxen. Den syntaktiska analysen kan indelas i tre steg eller nivåer:

1. Ett studium av olika typer av syntaktiska helhetsfigurer, s.k. makrosyntagmer, dvs. sådana ordsekvenser i det löpande talet som är av maximalt omfång med hänsyn till de däri ingående enheternas syntaktiska relationer (se vidare nedan).

2. Ett studium av dessa enheters interna struktur.

3. Ett studium av relationerna i det löpande talet mellan olika makro-

syntagmer, t.ex. hur dessa kombineras till en sammanhängande text genom olika explicita eller implicita arrangemang; genom denna analys klargör man bl.a. talarens förmåga till en logiskt sammanhängande framställning, hans förmåga att överblicka och planera ett större idé-sammanhang.

Undersökningen av den första av dessa nivåer är nu i stort sett slutförd. Av flera olika skäl har det varit lämpligt och nödvändigt att basera den fortsatta undersökningen på en analys av texternas makrosyntagmer. Ett exempel på autentiskt spontant talspråk (i ordagrann avskrift) kan lätt belysa detta resonemang:

(Fråga: *Vilket språk talade ni med Rut när hon började tala*)

Svar: *ja de har nog vari svenska från början dom första åren så hon lärde sej de ordentlit sen har nog finskan kommit ja de e bara faktist de har kommi utav sej självt så man har aldrig behövt liksom lära henne de utan de har bara kommit hon har lyssna när vi har prata å så att nu förstår hon ju allting så de går inte mer å säja nånting i smyg liksom på finska utan då fattar hon ju allting nu*

Det är för den fortsatta analysen nödvändigt att dela in ett sådant talflöde i hanterliga sekvenser – på grundval av explicita språkliga kriterier. En utgångspunkt är här att studera hur orden är inbördes relaterade till varandra genom ett system av grammatiska över-, under- och samordningar; en annan utgångspunkt är att beakta prosodiska signaler (pausering, intonation, betoning, röstklang och rösttempo) som från ljudbandet ofta markerar hur den talande avsett att orden skall hopfogas och avgränsas. Utifrån dessa – här blott antydda – premisser kan den citerade texten indelas i 14 olika segment, makrosyntagmer, som var och en kan betraktas som en syntaktiskt avslutad, isolerad enhet. Texten indelas här på detta sätt med tillägg av vissa för förståelsen viktiga prosodiska signaler, nämligen paus (p) samt upp- eller nedgående ton eller rak ton i slutet av en intonationskontur eller före en paus (↑, ↓, |):

1. ja | (p)
2. de har nog vari svenska | (p) från början ↓ (p)
3. dom första åren ↓ (p)
4. så hon lärde sej de ordentlit ↓ (p)
5. sen har nog finskan kommit | (p)

6. ja ↓ (p)
7. de e bara faktist |
8. de har kommi utav sej självt ↓ (p)
9. så man har aldrig behövt liksom lära henne de
10. utan de har bara kommit
11. hon har lyssna när vi har prata å | (p)
12. så att nu förstår hon ju allting ↓ (p)
13. så de går inte mer å säja nånting i smyg liksom på finska
14. utan då fattar hon ju allting nu ↓ (p)

Makrosyntagmerna kan indelas i olika typer. Av dessa är följande representerade i det korta citerade stycket:

interjektionsmakrosyntagm (1, 6)

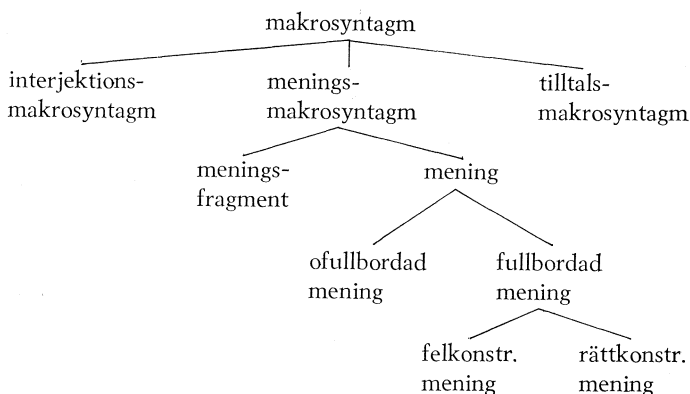
meningsfragment (3, 12)

ofullbordad mening (7)

fullbordad mening med meningsbyggnadsfel (11 – meningsbyggnadsfelet består här av en lös ansats – å – till en för övrigt redan fullbordad korrekt mening)

fullbordad mening utan meningsbyggnadsfel (2, 4, 5, 8, 9, 10, 13, 14)

Dessa enheter kan infogas i ett hierarkiskt system av följande utseende:

Som synes har här även tillagts tilltalsmakrosyntagm, som inte fanns representerat i texten. T.ex. *ja* (interjektionsmakrosyntagm), *så är det* (meningsmakrosyntagm), *Kalle* (tilltalsmakrosyntagm). Vidare kan påpekas att även meningsfragmenten kan undergå en fortsatt uppdelning analog med den som här tillämpats på meningar.

I princip kan denna analysmodell tillämpas på vilken talspråkstext som helst – man vågar t.o.m. påstå att de drag den fångar är språkligt universella. De är alltså inte bundna till något speciellt särspråks grammatik utan de karakteriserar det mänskliga talet över huvudtaget, närmare bestämt en talares förmåga eller benägenhet att planera och indela sitt tal i sammanhängande enheter av olika karaktär och längd. Detta är ett annat skäl varför undersökningar av denna typ måste ha en central plats i talspråksforskningen. Ytterligare kan anföras att man här har en god mätare på hur nära den enskilda individens eller gruppens tal står till en språklig idealnorm, t.ex. skriftspråksnormen. Denna tillåter ju i princip endast en typ av meningar, nämligen den fullständiga meningen utan meningsbyggnadsfel. Vad man här kan mäta är hur påverkat av skriftspråksnormen olika individers tal är i olika talsituationer.

Från detta kunde det vara frestande att anlägga normativa synpunkter på talet. Borde det efterbilda skriften i meningsbildande korrekthet? Borde vi bedöma olika talares värde efter deras förmåga att tala improviserat i långa, välbildade meningar? Borde talträningen i skolorna mer vara inriktad på att utveckla denna färdighet? Man är inte utan vidare benägen att besvara dessa frågor jakande. Svaret beror ytterst på en rad språksociala, språkpsykologiska och kommunikativa faktorer. Den första uppgiften blir att klarlägga det faktiska språkbruket och olika gruppers attityder till detta. Sedan måste man också ta hänsyn till talets skiftande karaktär och funktion i förhållande till skriften: talet är ett eget medium med egna uttrycksbehov och uttrycksmöjligheter, vilka skulle gå förlorade om man eftersträvade alltför stor likhet med det skrivna språket. Här – liksom i fråga om andra sidor av språkfärdigheten – är idealet nog att uppnå en stilistisk böjlighet, en förmåga till anpassning efter olika talsituationer och uttryckskrav. Men man kan också påpeka att den talare som kan tala som han skriver sannolikt därigenom också har lättare för att snabbt fånga sina tankar i skrift.

Ett fjärde skäl för makrosyntaktiska undersökningar är att man här har att göra med fenomen som kan studeras redan inom en jämförelsevis begränsad text: ett stycke tal kan hundraprocentigt analyseras som en följd av makrosyntaktiska strukturer av olika typ. Detta är alltså ett drag som i hög grad kan karakterisera en talare redan på basen av ett kort språkprov.

Ett femte skäl, vilket ger makrosyntaktiska fenomen ett speciellt intresse i detta sammanhang, är om de kan bidra till indelningen och

karaktistiken av talspråkets olika varianter. Huruvida detta är fallet får utvisas av den följande redovisningen för några huvudresultat.

*

Genom att studera den relativa frekvensen för olika typer av makrosyntagmer kan man få en helhetsbild av de olika individernas och gruppernas talspråk ur tre viktiga aspekter:

A. *Komplexiteten*. Hur komplexa är meningsstrukturerna? Två grova, preliminära mått kan man här få genom att räkna medellängden (i ord) för de fullbordade meningarna (LFbM) resp. för de rättkonstruerade meningarna (LRättM) och vidare genom att undersöka antalet underordnade satser (US). Närmare detaljer om vad det är som åstadkommer den varierande meningslängden får sedan framkomma vid den fortsatta analysen av meningarnas interna syntaktiska struktur.

B. *Korrektheten*. Hur stort är »spillet» i talspråket? Med »spill» menas här de rubbningar i det spontana talet som närmast kan jämföras med de strykningar, ändringar och förkortningar som förekommer i det utkast en författare skriver. Detta kan i talspråket mätas genom t.ex. ett studium av antalet (korrigerade eller icke-korrigerade) meningsbyggnadsfel samt antalet felkonstruerade och ofullbordade meningar.

C. *Fullständigheten*. I vilken utsträckning talar informanten i fullbordade meningar? Den fullbordade meningen är ju enligt skriftspråksnormen den dominerande makrosyntaktiska strukturen. Men i vilken utsträckning använder talaren dessutom andra strukturer, särskilt ofullbordade meningar (jfr B), meningsfragment och interjektioner?

Materialet skall nu granskas ur dessa synpunkter. Iakttagelserna baseras närmast på data i den tabell som finns återgiven s. 88. Syftet har här närmast varit att ange några allmänna tendenser som kan utläsas ur materialet – signifikansprövningar må därför lämnas därhän i detta sammanhang. För mer detaljerade data hänvisas till ovan nämnda specialundersökningar (s. 67) från forskningsgruppen.

De tendenser som åsyftas gäller naturligtvis frågan om talspråkets variation. I vilken mån antyder det undersökta materialet en variation i talspråket efter t.ex. sociala, könsliga, regionala eller stilistiska kategorier?

Den *sociala* aspekten kommer fram särskilt i intervjumaterialet med dess indelning av informanter i tre socialgrupper. Men även sammanträdesmaterialet är av intresse i detta sammanhang: informanterna från

de kommunala organen i Småland hör ju övervägande till socialgrupp II eller III, medan informanterna från ämbetsverket i Stockholm med få undantag är akademiker.

Eventuella *könsskillnader* kan studeras dels i intervjumaterialet, dels i samtal och debatt.

Den *stilistiska* aspekten avser närmast att belysa skillnader mellan fyra olika typer av talsituation: intervju, samtal, debatt, sammanträde. Här kan även den könsliga faktorn beaktas – däremot ej den sociala. Materialet från samtal och debatt är ju huvudsakligen representativt för socialgrupp I (en lundensisk akademikermiljö). Detta har gjort att jämförelser endast kan utföras med intervjumaterialets informanter ur socialgrupp I samt med de sammanträdande akademikerna från ämbetsverken i Stockholm. Å andra sidan vågar man nog påstå att om det finns språkliga skillnader mellan dessa olika talsituationer, så är de nog mest märkbara inom högre socialgrupper – i varje fall torde det gälla för de faktorer som här undersökts, där den olika graden av påverkan från skriftspråket kan vara en differentierande faktor.

Till detta kommer även de mer spridda iakttagelser som kan göras i fråga om en *regional* variation. Särskilt skall här uppmärksammas hur Tornedalsinformanterna (med finskspråkig bakgrund) förhåller sig till andra kategorier.

Materialet ger anledning till följande iakttagelser inom den skisserade ramen.

A. *Komplexitet*

A 1–2. Medellängden i ord för fullbordade meningar (LFbM) resp. för rättkonstruerade meningar (LRättM).

Vad som här kommer att sägas om meningslängd gäller för båda de beräknade kategorierna – den enda skillnaden är att de rättkonstruerade meningarna i medeltal är något kortare än de fullbordade meningarna. I den senare kategorien har ju även inräknats meningar med meningsbyggnadsfel, vilket antyder att längre meningar oftare tenderar till att innehålla meningsbyggnadsfel. För övrigt kan följande detaljiakttagelser göras:

Socialt. Socialgrupp II har högre medelvärden än socialgrupp III, och socialgrupp I har i allmänhet högre medelvärden än socialgrupp II. Denna tendens till social differentiering kan studeras i såväl intervjuerna som i sammanträdena. Ett undantag gäller män ur socialgrupp II i Helsingfors, vilka har påfallande högt medelvärde.

Könsligt. Männen har i allmänhet högre medelvärden än kvinnorna; denna tendens kan utläsas såväl ur intervjuerna som ur samtal och debatt. Variationen är även större mellan män ur olika socialgrupper än mellan kvinnor.

Regionalt. Tornedalen har lägre medelvärden än Borås och Helsingfors. Vidare är skillnaden mellan manligt och kvinnligt här mindre markerad – med obetydligt högre värden för kvinnorna.

Stilistiskt. De olika talsituationerna grupperar sig på följande sätt med avseende på meningslängden:

	M	K
samtal Lund	11,0	8,4
intervju Helsingfors	11,6	10,6
intervju Borås	13,3	11,8
sammanträde Sthlm	15,3	–
debatt Lund	17,8	13,9

Samtal och intervju kännetecknas således av kortare meningar än sammanträde och debatt; samma tendens gäller för såväl män som kvinnor (de senare har dock genomgående lägre värden). Obs. siffran för sammanträde är här beräknad som ett medelvärde för de tre enskilda sammanträdena inom stockholmsgruppen.

A 3. Antalet underordnade satser per 100 fullbordade meningar (US/FbM).

I analysen medräknas enbart underordnade satser som ingår i fullbordade meningar. Med underordnade satser avses här såväl bisatser som underordnade huvudsatser (jfr t.ex. *jag tror att det är så* resp. *jag tror det är så*). Det är rimligt att anta att meningslängden har samband med antalet underordnade satser: ju fler underordnade satser, desto längre meningar. Man kan därför räkna med vissa likheter mellan tabell A 1–2 och A 3.

Socialt. Även här gäller att de högre värdena finns i högre socialgrupp. Dock har även i detta avseende männen ur socialgrupp II i Helsingfors de högsta värdena bland intervjugrupperna.

Könsligt. Männen har i allmänhet fler underordnade satser än kvinnorna: detta kan utläsas ur intervjuerna från Borås och Helsingfors samt ur samtal och debatt.

Regionalt. Tornedalsmaterialet avviker även i detta avseende: dels är värdena här lägre än för motsvarande socialgrupper i Borås och Helsingfors, dels finns här ingen klar skillnad mellan manligt och kvinnligt.

Stilistiskt. I fråga om antalet underordnade satser grupperar sig de olika talsituationerna på ungefär samma sätt som i fråga om meningslängd:

	M	K
samtal Lund	62	43
intervju Helsingfors	58	44
intervju Borås	81	69
sammanträde Sthlm	104	–
debatt Lund	127	97

B. Korrekthet

B 1. Antalet meningsbyggnadsfel per 100 meningar (Mb/M).

Som meningsbyggnadsfel menas här fel som kan anses utgöra brott mot den fullbordade idealmeningens struktur. Ett sådant fel kan bestå i:

- att en mening är ofullbordad;
- en lös ansats till fortsättning på en i och för sig – semantiskt och syntaktiskt – fullbordad mening, t.ex. *hon säger de men-eh* | (p);
- en syntaktisk korrigerings som innebär att den talande byter konstruktion mitt i meningen, t.ex. *å dom e ju* | *har ju lika bra bostäder som svenskarna* ↓ (p);
- utelämnings av syntaktiskt relevant led i initial eller medial position (om utelämnings sker i final position blir det i stället en ofullbordad mening – jfr a ovan);
- anakolut.

Socialt. Det finns här en tydlig tendens till färre meningsbyggnadsfel i högre socialgrupper. Jämför speciellt socialgrupp III med socialgrupp I i Borås resp. Helsingfors, samt socialgrupp III med socialgrupp II i Tornedalen. Men det finns ett par anmärkningsvärda undantag. Så har männen i socialgrupp II i Helsingfors något fler meningsbyggnadsfel än motsvarande män i socialgrupp III. Vidare är meningsbyggnadsfelen färre i sammanträdena i den småländska kommunen än i de stockholmska ämbetsverken.

Könsligt. Kvinnorna har som regel färre meningsbyggnadsfel än männen från samma ort och i samma socialgrupp.

Regionalt. Informanterna från Tornedalen har, trots sin finskspråkiga bakgrund, i varje fall inte fler meningsbyggnadsfel än informanterna från Borås och Helsingfors.

Stilistiskt. Här kan man inte se någon bestämd tendens:

Bengt Loman

	M	K
samtal Lund	22,4	18,2
intervju Helsingfors	16,2	15,9
intervju Borås	22,3	14,4
sammanträde Sthlm	24,4	–
debatt Lund	19,0	21,6

Männen har fler meningsbyggnadsfel i samtalet än i debatten; för kvinnorna är det tvärtom. Sammanträdet har ungefär lika mycket meningsbyggnadsfel som det informella samtalet. Med avseende på männen råder det en påtaglig skillnad mellan intervjuerna i Borås och Helsingfors. Stilistiskt visar detta material alltså inte någon entydig gruppering.

B 2–3. Antalet felkonstruerade meningar per 100 fullbordade meningar (FelM/FbM) resp. antalet ofullbordade meningar per 100 meningar (OfbM/M).

Tabellerna visar här ungefär samma förhållanden som tabell B 1, vilket är väntat, eftersom antalet meningsbyggnadsfel givetvis har samband med antalet felkonstruerade och ofullbordade meningar. Dock må påpekas att männen ur socialgrupp II i Helsingfors, som har många meningsbyggnadsfel, ändå har förhållandevis få ofullbordade meningar. Vidare är debattens frekvenssiffror av intresse: medan debatten ligger jämförelsevis högt i fråga om felkonstruerade meningar över huvud taget, utgörs dock förhållandevis få av dessa av ofullbordade meningar. I debatten, liksom hos Helsingforsmännen socialgrupp II har det alltså funnits en strävan till att uttala sig i avslutade meningsstrukturer.

C. Fullständighet

C 1. Antalet fullbordade meningar per 100 meningsmakrosyntagmer (FbM/MMS).

Socialt. Intervjumaterialet visar högre frekvens för fullbordade meningar i högre socialgrupper. I sammanträdesmaterialet har dock de småländska kommunalsammanträdena något högre frekvenser än sammanträdena i de stockholmska ämbetsverken (medelvärde 84,4 resp. 80,6).

Könsligt. I intervjumaterialet har kvinnorna i regel något högre värden än männen; i samtal och debatt är förhållandet det omvända. Skillnaderna är dock över lag små.

Regionalt. Inget anmärkningsvärt med Tornedalsmaterialet – utöver

det positiva att frekvensen för fullbordade meningar i varje fall inte är lägre än för informanterna från de enspråkiga svenskbygderna.

Stilistiskt. Lägsta frekvens har samtal och högsta frekvens har männen i debattsituationen:

	M	K
samtal Lund	72,5	71,7
intervju Helsingfors	80,0	79,9
intervju Borås	80,9	82,6
sammanträde Sthlm	76,9	–
debatt Lund	84,7	81,9

C 2. Antalet meningsfragment per 100 meningsmakrosyntagmer (MF/MMS).

Socialt. Intervjumaterialet visar en tydlig tendens: färre meningsfragment i högre socialgrupper än i lägre. Jämför även motsvarande förhållande mellan de två sammanträdesgrupperna (skillnaden beror här dock huvudsakligen på en jämförelsevis riklig förekomst av meningsfragment i ett av smålandssammanträdena – Häls).

Könsligt. Ingen väsentlig skillnad mellan män och kvinnor kan utläsas ur materialet.

Regionalt. Tornedalsinformanterna har jämförelsevis många meningsfragment.

Stilistiskt. Meningsfragmenten har högst frekvens i samtalssituationen:

	M	K
samtal Lund	18,2	21,1
intervju Helsingfors	14,7	11,4
intervju Borås	9,3	10,6
sammanträde Sthlm	9,7	–
debatt Lund	11,1	12,2

C 3. Antalet interjektionsmakrosyntagmer per 100 makrosyntagmer (IMS/MS).

Till interjektionerna räknas här – av syntaktiska skäl – även *ja* och *nej* jämte alla dessa ords varianter och synonymer (*jaha, nähej, jo, mm* osv.). Denna ordgrupp utgör det dominerande inslaget bland interjektionerna – ord som *aj, o, usch, fy* är ytterligt sällsynta i det nu analyserade materialet (och är inte vanligare hos kvinnor än hos män).

Socialt. Intervjumaterialet visar att frekvensen för interjektionsmakrosyntagmer är lägre i högre socialgrupper. Samma tendens märks

Bengt Loman

även i sammanträdesmaterialet: färre IMS i Stockholms ämbetsverk än i Smålands kommunala organ.

Könsligt. Obs. speciellt att kvinnorna behåller en hög frekvens för IMS i debattsituationen, medan männen minskar avsevärt i förhållande till samtalssituationen.

Regionalt. Ingen generell tendens kan utläsas.

Stilistiskt. Interjektionsmakrosyntagmerna har högst frekvens i samtalssituationen:

	M	K
samtal Lund	38,4	38,8
intervju Helsingfors	19,7	19,0
intervju Borås	13,8	18,9
sammanträde Sthlm	16,9	–
debatt Lund	15,8	30,6

*

De spridda iakttagelserna (A–C) kan sammanfattas på följande sätt:

Stilistiskt. Sammanträdet och debatten framstår som mer formella, skriftspråkspåverkade talsituationer, medan samtalet är det mer informella och intervjun intar en mellanställning. I språkliga kategorier innebär detta att *samtalet* genomgående har

kortare meningar,
färre underordnade satser,
fler meningsfragment och
fler interjektioner.

I fråga om meningslängd och underordnade satser visar intervjuens värden närmast anknytning till samtalets.

Regionalt. Informanterna från *Tornedalen* har i genomsnitt

kortare meningar,
färre underordnade satser och
fler meningsfragment

än motsvarande informanter från Borås och Helsingfors. De kan alltså tänkas ha en enklare meningsbyggnad. I fråga om korrekthet kan dock ingen skillnad påvisas: informanterna från Tornedalen har ungefär samma frekvens för meningsbyggnadsfel resp. ofullbordade meningar som informanterna från Borås och Helsingfors.

Könsligt. *Kvinnorna* har i förhållande till männen

kortare meningar,

färre underordnade satser och
färre meningsbyggnadsfel.

Socialt. Högre socialgrupper har
längre meningar,
fler underordnade satser,
färre meningsbyggnadsfel,
fler fullbordade meningar,
färre meningsfragment och
färre interjektioner.

Emellertid finns här två markanta undantag: Männen ur socialgrupp II i Helsingfors har å ena sidan längre meningar och fler underordnade satser än männen i socialgrupp I, å andra sidan ungefär lika många meningsbyggnadsfel som männen i socialgrupp III. Likaså företer sammanträdena i ämbetsverken längre meningar, fler underordnade satser och fler meningsbyggnadsfel än de kommunala sammanträdena.

Ur de delvis motstridiga siffrorna kan ett visst mönster utläsas:

Det finns en tendens att i mer formella talsituationer tala i längre meningsstrukturer och att undvika ofullbordade eller fragmentariska meningar. Detta kan uppfattas som ett stilpräglade element. Tendensen att följa detta ideal är särskilt utpräglad hos männen, medan kvinnorna även i t.ex. debatter har en mindre komplicerad meningsbyggnad. Detta kan naturligtvis ha sin grund i något slags könsrollstänkande – jämför t.ex. det manliga nämndemannaidealet utan motsvarighet på kvinnosidan. Men med detta följer ett annat drag som är svårare för den talande att kontrollera: meningsbyggnadsfelen visar ingen tendens till att bli färre i mer formella talsituationer. Snarare tvärtom. Strävan efter längre, fullbordade meningar ökar risken för meningsbyggnadsfel. Denna tankegång stöds även av det förhållandet att de kommunala sammanträdena, som har kortare meningar än sammanträdena på ämbetsverken, också har färre meningsbyggnadsfel. Möjligen kan man ur det behandlade materialet utläsa ett slags optimalt förhållande mellan å ena sidan komplexitet (mätt i t.ex. meningslängd), å andra sidan korrekthet (mätt i t.ex. antalet meningsbyggnadsfel).

Det speciella beteendet hos de intervjuade männen ur socialgrupp II i Helsingfors kan också ses i detta perspektiv.

Informanterna i socialgrupp III har ju en enkel meningsbyggnad men jämförelsevis många meningsbyggnadsfel och ofullständiga syntaktiska enheter. Detta kan säkerligen uppfattas som det informella vardags-

			A. Komplexitet			B. Korrekthet			C. Fullständighet			
			1. LFbM	2. LRättM	3. US/FbM	1. MB/M	2. FeIM/ FbM	3. OfbM/M	1. FbM/ MMS	2. MF/MMS	3. IMS/MS	
Intervju	Borås	III	M	9,3	8,8	49	28,6	13,9	14,8	73,4	13,8	20,3
			K	9,2	8,8	53	20,0	11,7	7,9	80,4	12,7	23,2
		II	M	12,1	11,6	76	21,8	11,3	9,8	79,5	11,8	18,7
			K	10,7	10,3	68	19,5	10,4	9,3	80,4	11,3	16,8
		I	M	13,3	12,7	81	22,3	11,0	10,8	80,9	9,3	13,8
			K	11,8	11,5	69	14,4	8,7	5,8	82,6	10,6	18,9
	Hfors	III	M	10,6	9,7	51	24,0	14,0	10,7	74,6	16,4	31,0
			K	10,0	9,1	44	28,2	16,1	10,5	73,8	17,9	25,1
		II	M	14,6	13,3	91	25,1	16,1	8,6	76,9	15,8	20,6
			K	10,4	9,9	54	23,4	15,4	7,3	77,9	15,9	22,9
		I	M	11,6	11,1	58	16,2	9,6	6,2	80,0	14,7	19,7
			K	10,6	10,1	44	15,9	8,5	8,0	79,9	11,4	19,0
T-dalen	III	M	8,1	7,9	37	25,7	11,8	14,3	72,0	15,9	27,0	
		K	8,3	8,0	38	22,2	12,9	9,1	73,4	19,2	24,9	
	II	M	9,6	9,3	49	20,4	11,4	10,2	73,4	18,2	19,5	
		K	9,9	9,5	53	17,7	9,9	7,5	78,7	17,5	20,7	
	I	M	11,0	10,4	62	22,4	10,9	11,3	72,5	18,2	38,4	
		K	8,4	8,1	43	18,2	9,0	9,1	71,7	21,1	38,8	
Samtal	Lund	I	M	17,8	16,3	127	19,0	13,1	4,7	84,7	11,1	15,8
			K	13,9	12,6	97	21,6	12,5	6,7	81,9	12,2	30,6
Debatt	Lund	II-III	Komm	12,1	11,6	70	16,2	8,8	6,8	87,2	8,3	23,4
			Frit	10,6	10,3	54	11,2	7,7	3,3	88,0	8,9	28,8
		Häls	M	9,2	8,4	47	19,6	12,9	5,9	77,9	17,2	36,8
			K	13,9	12,6	97	21,6	12,5	6,7	81,9	12,2	30,6
		I	Föret	16,9	14,7	118	32,9	18,1	15,1	76,8	9,5	9,6
			Plan	15,1	14,1	95	23,5	13,6	9,8	81,3	9,6	19,4
Sekt	13,9	13,3	100	16,8	10,5	6,7	83,8	10,1	21,8			
tråde	Sthlm	I	Sekt	13,9	13,3	100	16,8	10,5	6,7	83,8	10,1	21,8

språket hos talare som är mindre påverkade av skriftspråkets normerande ideal och som dessutom i sin dagliga gärning har färre tillfällen till talträning. – Hos informanterna i socialgrupp I märks påverkan från skriftspråksnormen framför allt i den högre frekvensen för fullständiga meningskonstruktioner; deras talträning slår också igenom i deras lägre frekvenser för meningsbyggnadsfel. Dessa informanter har tydligen känt sig jämförelsevis obesvärade under intervjuerna. De har talat avspänt, och i ett stilläge som varit naturligt för dem. – Siffrorna för de helsingforsiska männen ur socialgrupp II tyder snarast på att de spänt sig inför uppgiften – att intervjuas av en akademiskt bildad ung kvinna ur Helsingfors överklass. De har kanske talat med en ambition att motsvara den idealbild av intervjuer som förmedlas genom massmedia. Resultatet har blivit en ökad komplexitet i meningsbyggnaden och en troligen därav följande ökning i antalet meningsbyggnadsfel.

Det nu anförda har syftat till att beskriva ett sätt att angripa frågan om talspråkets varianter. Utgångspunkten har varit fyra formellt definierade talsituationer vilka inspelades under så autentiska eller illusoriska förhållanden som möjligt. Resultaten har visat en viss tendens till variation efter sociala, könsliga, situationella och – i någon mån – regionala aspekter. Det fortsatta arbetet får visa vilka nya språkdrag som följer det givna mönstret – och vilka som korsar det.

Litteratur

- Einarsson, Jan*, Sammanträdet som talsituation. Lund 1971. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, serie C nr 4.)
- Jørgensen, Nils*, Om makrosyntagmer i informell och formell stil. Lund 1970. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, serie C nr 3.)
- Lindstedt, Lennart*, Syntaktisk variation i ett socialt stratifierat talspråksmaterial. Lund 1968–69. (Meddelanden från Avdelningen för tillämpad nordisk språkvetenskap vid Lunds universitet, nr 3.)
- Loman, Bengt*, Talsyntax. I: Språkvård 4-1968, s. 2–8.
- Loman, Bengt*, Social Variation in the Syntax of Spoken Swedish. I: The Nordic Languages and Modern Linguistics. Proceedings of the International Conference of Nordic and General Linguistics Reykjavík 1970, utg. av Hreinn Benediktsson. Reykjavík 1970.
- Loman, Bengt*, Meningsbyggnad och socialt index. I: Svenskans beskrivning 5, Stockholm 1969, utg. av Lars Cleve. Stockholm 1972.
- Loman, Bengt*, och *Nils Jørgensen*, Manual för analys och beskrivning av makrosyntagmer. Lund 1971. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, serie C nr 1.)
- Pinomaa, Mirja*, Social variation i Helsingforssvenskans syntax. Lund 1971. (Meddelanden från Avdelningen för tillämpad nordisk språkvetenskap vid Lunds universitet, nr 6.)

Karolinskt och gustavianskt envälde

En jämförelse

Sten Carlsson, en framstående kännare av gustaviansk tid, påstår mycket kategoriskt, att ett gustavianskt envälde aldrig existerat. Jag vet ej om Carlsson vet, att den som givit oss vår första och enligt min mening bästa juridiska analysen av det karolinska enväldet, Jacob Wilde, intar samma attityd till detta envälde, som Carlsson till det gustavianska. Det räcker med att hänvisa till den titel han givit sin bok i frågan: Det s.k. oinskränkta enväldet. Jag är beredd att a priori ge båda herrarna rätt. Intet finns ju som är fullkomligt i sitt slag. Den danska Kongeloven, som ju anses konstituera det mest oinskränkta envälde, som existerat åtminstone i Västerlandet, kände dock till vissa begränsningar i konungens makt. Han fick icke dela sitt rike och icke heller övergå till annat trossamfund än det evangeliskt-lutherska och han fick tydligen icke heller ändra tronföljden från kognatisk till agnatisk. Det kan i alla fall vara av intresse få veta, vilket av de i rubriken nämnda två statsskickken som kommit längst på vägen mot kunglig absolutism. Jämförelseämnena – sit venia verbo – stå icke högt i kurs inom de vetenskaper jag ägnar mig åt. Jag erinrar mig för närvarande icke någon vare sig tidskriftsuppsats eller avhandling med en rubrik, svarande mot den jag satt å denna min uppsats. En komparation bör dock kunna ge mycket för klargörande av begreppen.

Beträffande mitt framställningsätt vill jag säga, att jag funnit bäst först ge en framställning av karolinskt och gustavianskt envälde var för sig. Framställningen skulle bli alltför sönderhackad, om jag för varje institution och funktion kastade mig från det ena tidevarvet till det andra. Slutresultatet följer i en slutkläm.

I

Karl XI:s envälde uppstår, såsom ofta framhållits, icke genom en bestämd daterbar grundlagsändring, utan i kraft av en tolkning av lands-

lagen, sådan den modifierats genom arvriket. Det nya det medför är konungens oansvarighet, som Karl XI icke utbett sig men består än i dag. Envældet anses direkt anbefallt i konungabalken kap. 2 – Yfver alt Sverige skal ey konungslig krona eller konunger vara utan en – och urgeras i polemik mot det återupplivande av medeltidens aristokratiska republik, som de långa perioderna av förmyndarstyrelse föranlett. Då förhållandet mellan konung och råd så bestämmes, att konungen styr riket med råds råde men att själva avgörandet tillkommer konungen ensam, återger man icke blott landslagen dess fulla kraft utan finner ock en lösning av regeringsproblemet som bestod ända till 1969. Ännu enligt den lydelse RF § 9 hade detta år ha statsråden endast att ge konungen råd. Beslutanderätten tillkommer denne allena. Att ständerna i sin förklaring 1680 uttrycka konungabalkens ord om förhållandet mellan konungen och hans rådgivare så, att allt avgörande i de ärenden, som konungen prövade nödigt att med rådet meddela, helt var beroende av hans eget rättvisa beslut, ha de ej berövat riksråden allt initiativ. Konungabalken kap. VIII förpliktade dem fortfarande att råda konungen till det, som vore nyttigt och gagneligt för honom och hans land, att styrka honom till rikets rätt med all sin makt, att han må hålla de eder han svurit riket och allmogen honom. Att de framdeles skola kallas konungens och icke rikets råd, indicerar ingen ändring, ty sistnämnda titel förekommer ej i landslagen. Genomgående har Karl XI, såsom Sjødell visat i *Konungamakt och högaristokrati* av 1966, rådfört sig med sina offentliga rådgivare, som han utsett bland svenske män. Ansvariga inför ständerna äro de icke såsom vår tids statsråd inför riksdagen, men då Karl XII till sist går dem helt förbi och lånar sitt öra åt utländska män får den främste av dessa till sist se på sig tillämpade ministeransvarighetens principer i dess råaste form, i det han blir sin herres strykpojke.

Ständerna ha, när Karl XI 1682, irriterad av att man synes vilja bestrida honom hans ekonomiska lagstiftningskompetens, bringar lagstiftningskompetensen överhuvud under ständernas domvärjo, låtit honom veta, att han helt besitter den rätt man velat bestrida honom men att ständerna förvänta, att konungen ger dem del av de förändringar av allmän lag, som han planerar. Den undersåtliga kurialstil, i vilken deras svar till kungen enligt den samtida statsrättsliga spekulationens anvisningar avfattats, har Karl XI tagit på allvar och även stiftat allmän lag utan ständerna, vilket bör betraktas såsom en kränkning av »envældets» författning, så paradoxalt ett sådant uttalande än kan synas.

Ständerna ha dock, såsom jag framhåller i Hist. Tidskrift 1966, genom simulerat deltagande i kyrkolagstiftning velat låta påskina, att de ha samma lagstiftningsrätt som riksdagen nu har enligt RF § 87 mom. 2. Exempel på att ständerna tagit initiativ till sådan lag, som anges i samma § mom. 1 – civil- och kriminallag – förekommer, vad då ock, såsom Grauers framhåller, markerats i lagens ingress. Sin traditionella besvärsmätt ha ständerna bevarat ograverad. Grauers betygar sammanfattningsvis i sin anpart av det stora riksdagsverket (s. 220) för hela perioden 1672–1714, att viktiga reformer inom lagstiftning, rättskipning och förvaltning tillkommit på grundval av ständernas besvär.

Att rättsnormer, som avsågo statskicket, krävde ständernas medverkan, har markerats icke blott genom att det s.k. enväldet infördes genom av kungen approberade förklaringar av ständerna 1680 och 1682, utan också på så sätt att det testamente, som Karl XI på ständernas begäran utställer först 1682 och sedan efter hans gemåls död 1693, i enlighet med ständernas anhållan, underställdes dem på ett sätt, som visar stigande hänsyn till deras rätt. 1682 upplästes testamentet i sekreta utskottet, varpå lantmarskalken förklarade, att ständerna ville ställa sig detsamma till efterrättelse. Det bevarades bland riksdagens handlingar. 1693 års testamente upplästes i det med bönder förstärkta sekreta utskottet – även bönderna hade måst avlägga tysthetsed – var efter en formlig bekräftelse därav intogs i riksdagsbeslutet. Kerstin Strömberg-Back anser sig däremot i *Lagen, rätten, lärare* av 1963 (s. 131) bäst kunna likna det berömda testamentet av 1560, som Harald Hjärne karakteriserar såsom vår första grundlag, vid en av en våldshärskaren oktrojerad författning.

Att ständerna bevarat sin beskattningsrätt obeskuren har betonats av Malmström i Smärre skrifter (s. 101 ff.) så kraftigt, att hans ord ej här behövde upprepas. Det längsta de i den vägen gå är att de 1693 – vid Karl XI:s sista riksdag – åtaga sig samma förbindelser med avseende på bevillning och lån som 1689, ett förtroendevotum således, säger Malmström, för Karl XI och för ett visst krig, icke för konungar i allmänhet och krig i allmänhet. Ett sådant beslut upprepades icke vid 1697 års riksdag, då det avsedda kriget, det pfalziska, var slutat och en ny konung kommit på tronen. Att ständerna skulle utöva denna funktion vid allmän riksdag ansågs så avgjort, att det ej behövde urgeras. Adeln hade i sina besvär 1675, 1678 och 1682 opponerat sig mot upptagande av kontributioner, som ej beviljats på allmän riksdag, och borgarståndet har gjort detsamma 1672, 1675 och 1678, allt enligt Grauers' besked.

Någon rätt att börja krig har Karl XI aldrig ifrågasatt. Utrikespolitiken har han själv skött utan någon särskild rättslig begrundning, men i sina propositioner, särskilt de sekreta, har han lämnat vidlyftiga relationer om det utrikespolitiska läget icke minst för att ständerna skulle var inne i situationen, när de beviljade medel. Vad man kan kalla 1689 års finansiella fullmaktslag var ju närmast föranlett av krig. Sin största indirekta betydelse fick ständernas bevillningsrätt därigenom att den till konsekvens fick att kungen allt ifrån 1680 lämnade dem en grundlig information om statsverkets tillstånd. Det var ett länge från ständerhåll framställt krav på inblick i rikets finanser, som därmed tillgodosågs; utan sådan vetskap visste man ju ej vad man borde bevilja. Karl XI kunde gå ända därefter att han gav ständerna detaljerat besked om de beviljade medlens användning till bestämda »usus». 1693 hade han triumfen att ej behöva begära bevillning för fyllandet av statsbristen. Staten bar sig ändå. Under tiden närmast före 1680 hade ständerna begagnat hotet om bevillningsvägran för att framtvinga bestämda politiska medgivanden. Nu kunde kungen reda sig utan bevillning men sammankallade ständerna ändå. Om det var för att få triumfera inför dem eller för att få dem att stadfästa testamentet må lämnas osagt. Riksdagen sammanträdde under Karl XI:s tid med så pass jämna mellanrum, att man kunde tro, att en viss periodicitet var lagstadgad. Att lämna den tillfälle att utse fullmäktige i styrelsen av deras eget verk, banken, kunde ej vara syftet, då luckor i dessas led mellan riksmötena fylldes genom kooptation. Man må icke säga, att Karl XI:s senare riksdagar voro ur hans synpunkt helt ofarliga, då de antogo allt vad konungen föreslog. »I herredagsmän faren icke så fort, vad göras skall är redan gjort», tillropades dem på milstolparna. Man glömmet, att uteblivandet av all opposition icke berodde på någon servilism, utan på att alla i allt väsentligt gillade Karl XI:s system. Är det någon som tror, att ständerna skulle fungerat som konungens ja-herrar, om Karl XII vågat sammankalla dem för att höra deras mening om hans politik? Överensstämmelse mellan regeringens och parlamentsmajoritetens politiska åsikter är ju konstitutiv för parlamentarismen. Ännu leva många som voro med på den tid, då den svenska riksdagen benämndes k.m:ts transportkompani.

Någon rättslig norm för riksdagsarbetet existerade ej. 1617 års s.k. riksdagsordning, genom vilken Gustaf Adolf ville behärska sin tids folkrepresentation, hade ju uttryckligen avvisats av de ofrälse stånden. Om den ändock gjort sig påmint under Karl XI, så har det varit i fråga

om ceremonielet vid riksdagens öppnande. Karl XI var dock ej i stånd att representera så som Gustaf Adolf, som han för övrigt icke beundrade. Han inleder den serie av kungar, som tegat i tronstolen. Många blevo de dock icke. Ståndens svar å de kungliga propositionerna avgåvos ej å rikssalen. Märkliga äro de särskilt därutinnan, att de ej alltid utgjorde svar på tal. Ständerna ha genom dem tagit initiativ i allehanda allmänna angelägenheter liksom i besvären. Sammanjämkningen ägde icke heller rum på rikssalen, såsom meningens var enligt 1617 års RO, men väl av konungen personligen i hans »kammare» såsom sista instans. En mellaninstans var sekreta utskottet, som från och med 1686 utövar ett förmyndarskap över plena, som bibehöll sig ända fram till de yngre mössornas korta maktperiod. Tillkommet på regeringens initiativ för att med denna överlägga och å ständernas vägnar besluta i ömtåliga utrikespolitiska frågor, »hade det», säger Grauers, »med tiden fått allt flera uppgifter sig anförtrodda» av intern art, såsom lagstiftning, beskattning, manufakturer, reformer inom förvaltningen. Det mest påtagliga förmyndarskapet utövade dock konungen och detta icke blott i nämnda slutstadium. Han kujonerade ej riksdagen på det ostentativa sätt som Gustaf Adolf men på smygvägar. Genom sina verktyg höll han sig à jour med debatterna i stånden och fruktan för att råka ut för hans onåd lade kapson på det fria ordet.

Alltid mån om att hans undersåtar skulle åtnjuta beneficia juris höll Karl XI den dömande makten, som han själv utövade i sitt råd, i helgd. För förvaltningens självständighet nitälskade han alltid trots han genom att vägra kännas vid 1634 års RF berövade den dess grundlagsskydd. Genom fasta lönestater, kulminerande i 1696 års mönsterstat, sörjdes för ämbetsmännens trygga bärgning. Endast svenska män befordrades till ämbetsmän. De gränser, som adelsprivilegierna drogo för hans fria utnämningrätt genom att förbehålla de högre ämbetena åt adelsmän, kringgick han genom att adla ämbetsmän, när de hunnit fram till högre poster på rangskalan. Betecknande är att den man, som var Karl XII:s främste rådgivare fram till Poltavaslaget, greve Carl Piper, var född ofrälse. Han blev adlad av Karl XI 1679.

När ständerna 1680 nödgades fränkänna regeringsformen giltighet för myndig konung, hade de tillika anhållit, att konungen ville för den händelse hans efterträdare skulle vara omyndig, när han blev kung, genom ett testamente träffa bestämmelser om rikets styrelse under dennes minderårighet. Han gjorde så, sist genom sitt testamente av 1693. Detta blev emellertid tämligen genomgående – om även av kungen själv

må lämnas osagt – kallat 1693 års regeringsform. Och det var naturligt nog. Konungen hade nämligen icke, såsom den monarkiska av Karl IX hävdade principen krävde, som förmyndare insatt sin mor att styra med råds råde utan en kollegial regering bestående av henne och fem rådsherrar, som fattade sina beslut efter omröstning, i vissa fall, utrikes och rättegångssaker, t.o.m. gemensamt med rådet. Eventuella vakanser inom regeringen skulle fyllas av ständerna, som skulle sammankallas vart tredje eller fjärde år och då få del av vad som senast gjorts inom rikets styrelse. Karl XI har gärna framhållit, att om hans egna förmyndare så gjort, de skulle undgått förmyndarräfsten. Tydligt är att hans barndomsminnen spelat en större roll för honom vid den nya förmyndarregeringens konstituering än enväldesprinciperna, vad också Harald Hjärne framhåller i sin bok Karl XII 1697–1703. Att 1634 års RF stått modell framgår även därav, att bestämmelser träffats, som skulle bli bestående utöver förmyndartiden och även accepterades av frihetstidens grundlagsstiftare ofta ord för ord. De handlade om ämbetsverkens organisation och ansvar men även om lantregeringen och krigsmakten. En årlig riksstat skulle upprättas bl.a. för att ämbetsmännen skulle utfå sina bestämda löner.

Harald Hjärne har i Svensk Tidskrift 1875 diskuterat de utvecklingsmöjligheter Karl XI:s envælde hade och kommit till det resultatet att därur, sedan den nyskapade byråkratien hunnit växa in i riksdagen, ett parlamentariskt styrelsesätt skulle kunnat utveckla sig. Jag tillägger, att den devota terminologi, som följde med det karolinska enväldet och som Jacob Wilde så bestämt varnar sina läsare för att fatta bokstavligt, ej behövt lägga hinder i vägen. Man använde ju i parlamentarismens England en sådan fraseologi, att man kunde tro Vilhelm Erövraren ännu vore konung. Tänker man sig åter, att 1693 års RF fått bli gällande under en livstid, som för Karl XII:s del utmätts lika frikostigt som för vår siste hänsovne konung – 1634 års RF hade ju varit avsedd att gälla icke blott in casu minorennitatis regiae utan också desperato morbo (regis) – så hade den frihetstida parlamentarismen kunnat utveckla sig lika säkert som nu skedde i kraft av 1720 års RF. Principerna för den samma funnos ju redan statuerade 1693: en kollegial regering, som fattar sina beslut genom votering och utses av ständer, som sammanträda på bestämda tider och erhålla redovisning av regeringen för tid som gått.

Slutligen må såsom bevis på att genom 1680-talets riksdagsbeslut icke något nytt statsskick ansågs ha kommit till stånd anföra, att Karl XI

icke såsom Fredrik III 1660 löstes från den konungaförsäkran, som han avlagt vid trontillträdet. Meningen var att Sverige alltfört skulle styras enligt landslagen.

II

Också det gustavianska enväldet har tillkommit enligt vad man kan kalla deduktiv metod. 1772 års RF presenteras som en tillämpning av Gustaf Adolfs författning. Ständerna få ge den ett dem avtunget godkännande, men 1617 års s.k. riksdagsordning, som genom sina kordiala former för förhandlingar mellan konung och riksdagens plena öppnade möjligheter för ett totalt upplivande av det personliga regementet, presenterades trots det ständerna 1617 vägrat godtaga den, för 1778 års riksdag såsom utan vidare gällande rätt. Detta är sedan länge känt och vittnat. Men jag vet icke, att någon tillförne iakttagit, att det aktstycke, som allmänt anses konstituera det gustavianska enväldet, 1789 års förenings- och säkerhetsakt, lika litet som motsvarande aktstycken från 1680-talet presenteras såsom en utvidgning av konungens makt utan blott som ett klagörande av vad makt kungen redan äger i kraft av gällande rätt och blott halvt upproriska undersåtar velat förmena honom. Det är dock nu icke den av 1772 års RF blott en passant omnämnda landslagen – konungabalken och landslagen heter det inkonsekvent nog – som tas till utgångspunkt, utan allenast arvriket. I Danmark hade ju enväldet införts 1660 samtidigt med arvriket, men det förra framställs som en överlåtelse av makten från folket, representerat av ständerna, på konungen och hans först agnatiska sedan även kognatiska arvingar intill tusende led genom en *lex regia*, likartad med den, varigenom principatet i Rom avlöst republiken.

Först när det gäller att ange enväldets innehåll, tar förenings- och säkerhetsakten ledning av dansk rätt, i det att *jura majestatis* uppräknas alldeles som i Kongeloven. »Erkänne vi», heter det i § 1, »att vi hafve en arvkonung, som äger full magt att styra, freda, frälsa och försvara riket, börja krig, sluta fred och förbund med utländske magter, göra nåd, återgifva lif, ära och gods, förordna efter dess höga gottfinnande om alla rikets ämbeten, som med infödde svenska män böra besättas, samt skipa och handhafva lag och rätt.» Därefter följer så i ett nytt stycke ord, som vi kunna tycka vara onödiga: »de övriga riksvärdande ärendena skötas på sätt konungen nyttigast finner.»

Bland de uppräknade majestätsrättigheterna lägger man särskilt mär-

ke till rätten att börja krig, som ännu ingen svensk konung varit i besittning av, och rätten att efter gottfinnande förordna om rikets ämbeten med den inskränkningen att blott svenska män få komma i fråga. Främmande för svenskt betraktelsesätt verkar frasen »efter dess höga gottfinnande». Den hör hemma i Bourbonernas tankevärld. »Tel est nôtre bon plaisir.» Ständerna hade dock, när de 1680 förklarade konungen obunden av regeringsformen, förklarat honom »förbunden till Sveriges lag och laga stadgar», en erinran om vad som är a och o i all konstitutionalism, som Karl XI säkert icke tagit illa upp. I brev till en alltför nitisk ämbetsman förklarar han något senare, att han ej ville skattas så över lagen, att han ville förmäna sina undersåtar »beneficia juris». Genom de uppräknade prerogativen bringas väl icke, såsom skett genom ständernas förklaring 1680, hela regeringsformen, men i alla fall, då även riksrådet medräknas, bortåt 25 av dess 57 paragrafer ur världen. Ännu mera destruktivt verka ord som »efter dess höga gottfinnande» och »på sätt konungen nyttigast synes». Visserligen skänker Gustaf III i säkerhetsakten § 2 sitt land en högsta domstol, skild från den justitierevision, riksrådet utgjort, och tryggar dess existens genom att stadga den i en grundlag, som ej ens med konungens medgivande får rubbas, men då den får tillsättas av konungen i kraft av ett av hans i FSA § 1 angivna jura majestatis och faktiskt tillsattes på förordnande, var den högsta domstolen i sin start i saknad av den självständighet, som kräves av domare. Vad vi i dag uppfatta som ett steg i rätt riktning, nämligen att ofrälse man kan vinna inträde däri, var av Gustaf III beräknat som medel att sänka dess anseende. Han räknade med att andra delade hans egen bornerade samhällssyn. Se härom K. G. Westmans uppsats i *Hist. Tidskrift* 1920. Överhuvud är intet så stötande som Gustaf III:s ställning till den dömande makten. Före 1789 hade han begagnat sina röster i justitierevisionen för att komma åt gamla politiska motståndare eller dem som sökte vidga ständernas makt. (Se härom Aldén, *Gustaf III och hans rådgivare.*) Särskilt på denna punkt kontrasterar han mot Karl XI.

Att i uppräknningen i § 1 av jura majestatis saknas flera viktiga sådana, som väl ihågkommas i Kongeloven, beror på att Gustaf III ej får utöva dem själv utan inskränkning. Vad som av Karl XI respekterats såsom en folkets tillhörighet och oavlåtligen under striderna om passivolansen och om brännvinsbränningsrätten särskilt på riddarhuset förklarats tillhöra folket allena såsom en urgammal rätt, nämligen beskattningsrätten, förklarar kungen sig dela med folket. Svenska folket äger

en ostridig rätt att med konungen överenskomma om vad som finnes nödigt till rikets underhåll, säges det i § 5. Ständerna nämnas ej, eftersom Gustaf III, när det gällde mötespassevolansen och rätt att bränna brännvin, funnit, att det var behändigare komma överens med resp. rotehållare och bönder över huvud på sockenstugor än med de fyra stånden på riksdagar. De läto sig där lätt kujoneras. Att statsverkets tillstånd skulle uppvisas för den beviljande myndigheten, såsom de facto varit fallet under Karl XI och både de jure och de facto under de yngre mössorna, nämnes självklart icke, eftersom Gustaf III, när han jämlikt RF § 50 inlätit sig på dylik uppvisning, förfarit bedrägligt. Stavenow är mild i sitt omdöme, då han säger, att det var en mycket ofullständig och delvis vilseledande inblick i statsverkets verkliga tillstånd och behov, som gavs ständerna genom 1778 års riksstat. Tack vare FSA § 5 kunde den till huvudstaden samlade folkrepresentationen ej taga åt sig det löfte konungen givit i RF § 45 att ej pålägga undersåtarna nya gårdar utan riksens ständers samtycke. Folket fick han uppsöka var han ville Sverige utöver. Regeln, som med anor tillbaka till landslagen gällt även under Karl XI:s s.k. envælde, kände dock ett undantag till konungens förmån, som haft en motsvarighet även under frihetstiden men i 1772 års RF § 45 fick en vidd som slår en med häpnad. Blevet riket anfallet ägde k.m:t taga de mått och steg, som överensstämde med rikets säkerhet och undersåtarnas fromma. Inter arma silent leges. Visserligen skulle belägringstillståndet upphöra med kriget, men då freden omedelbart också skulle få riksdagskallelse till påföljd, kunde en maktlysten kung frestas dra ut på kriget i det längsta. Lagstiftningsrätten nämnes icke direkt, men då ständerna genom FSA § 6 berövas allt initiativ vid riksdagarna, förlorade de bestämmelser i regeringsformen, som läto denna funktion utövas av konung och ständer gemensamt, större delen av sin betydelse. Då ständerna genom nämnda § – vid riksdagar förehaves hos riksens ständer inga andra ämnen än dem konungen proponerar, på sätt som före 1680 varit vanligt – berövades sin gamla besvärsmätt och även möjligheten att i sina svar på konungens propositioner inmänga sina egna önsknings, får man säga, att säkerhetsakten i frågavarande stycke distanserar ständernas förklaring 1682 i rojalistiskt nit, även om man tar den senare på orden. Därtill kommer, att den ingenstädes utom i frihetstidens regeringsformer § 2 omnämnda rätten att »förklara» lagar utan vidare annekterades av Gustaf IV Adolf för att realiter sett stifta ny lag. Enligt frihetstidens regeringsformer hade de lagförklaringar, som konungen avgav med råds

råde, endast haft provisorisk giltighet. Att ständerna ej hunno ge dem definitiv giltighet är en sak för sig.

Den rätt att medverka vid tillkomsten av bestämmelser av konstitutionell art, som Karl XI tillerkänt ständerna, berövades dem genom att säkerhetsakten förklarades orubblig bokstavligen sett. Att de härvid delade öde med konungen var dem en klen tröst.

Den rätt att i händelse av kungaättens utslocknande uppräda som konstituerande, som ständerna profiterat av 1719, blev dem berövad genom FSA § 8. I ty fall skulle den nyvalde konungen utan vidare inträda i de rättigheter säkerhetsakten tillerkände honom.

Så mycket om de i säkerhetsaktens text direkt vidtagna förändringarna i Sveriges författning. Därtill kom emellertid att Gustaf III begagnade sin rätt enligt FSA § 1 att förordna om rikets ämbeten efter gottfinnande och sin i § 2 särskilt markerade rätt att låta riksrådets antal bero på hans gottfinnande till att låta rådet helt försvinna ur historien efter det att det existerat mer än ett halvt årtusende. I det fallet hade han ingen respekt för vad som gällt före 1680. Enligt landslagens ej blott av Karl XI:s ständer utan ock av Gustaf III 1772 respekterade statsrätt hade det genom sin skyldighet att gentemot konungen styrka rikets rätt varit och förblivit den främsta av alla konstitutionella garantier. All rätt till initiativ var dock rådsherrarna berövad redan genom RF § 4, som säger: »dessas samt- och i synnerhet åhåga skall vara att råda k.m:t i rikets angelägna värv och ärenden, då de av k.m:t därom rådfrågas.»

Någon verklig betydelse hade riksrådet under Gustaf III, såsom framgår av Aldéns avhandling *Gustaf III och hans rådgivare*, blott haft såsom högsta domstol och lagråd. Annars tjänstgjorde det endast såsom ett slags beredning för den av regeringsformen ej omnämnda konseljen, med vilken kungen rådförde sig i politiska ärenden. Ofta deltog intet riksråd däri. Helt annan ställning intog, som visats, de facto rådet under Karl XI trots det att det ej såsom under Gustaf III kallades riksråd utan fick åtnöjas med benämningen kungliga rådet.

Ämbetsmännen, som hittills överlag suttit trygga på sina poster med undantag för den fåtaliga gruppen av förtroendeämbetsmän, bli enligt säkerhetsakten § 1 avsättliga allesammans. Att Gustaf III vid närmare besinning finner, att han varit onödigt sträng, och i ett postskriptum – första momentet av hans långa stadsfästelseakt – gör undantag för domare i högre och lägre rätter samt alla mindre ämbetsmän, som ej inneha tromans värdighet eller ta del i länsförvaltningen, skulle strängt taget

ej ändra förhållandet, då tillägget icke förelades den andra parten i den konfederation, vars resultat förenings- och säkerhetsakten var. Villigt finner sig kungen i de inskränkningar, som adelsprivilegierna göra i hans utnämningsrätt genom att i FSA § 4 förklara, att riksens höga och förnämsta ämbeten besättas av ridderskapet och adeln allena. Privilegiet blir genom att upptagas i säkerhetsakten för evigt bestående. När det gäller andra ämbeten och tjänster, högre och lägre – högre är mot vanlig ordning i fråga om komparation lägre än höga – så får konungen ej taga hänsyn till börd eller särskilt stånd utan är endast bunden av hänsyn till vad de ofrälse sedan gammalt yrkat skulle vara enda befodringsgrund, nämligen skicklighet och förtjänst. Då konungen bevarar den rätt att adla, som RF § 11 tillerkänner honom, borde han ju haft samma möjlighet som en gång Karl XI att bereda ofrälse män tillgång t.o.m. till rikets höga ämbeten, men den möjligheten kan han framdeles icke heller utnyttja utom i samband med befodran. Det heter nämligen i § 4 p. 2 att ofrälse man, som blir upphöjd till adlig värdighet, ej längre kan behålla sitt ämbete. Ingen var väl villig utbyta sitt avlönade ämbete mot en adlig vapensköld. Motiveringen är den att det ämbete, som han som ofrälse innehaft, har varit honom givet »för ofrälse ståndens säkerhet». Nämnas bör, att adlandet, varmed Karl XI varit frikostigare än t.o.m. Kristina, efter 1789 nästan helt upphör.

Om Gustaf III genom sin andra statsvälkning förvandlat regeringsformen till en trasa, så lämnade han dock den för honom käraste av grundlagarna, 1617 års RO, intakt. Det kan sägas ha varit i överensstämmelse med denna, som han genomdrev säkerhetsakten i plenum plenorum på rikssalen, men det var i strid med dess bestämmelser att stånden ej dessförinnan fått överlägga var för sig. Karl XI hade, som vi sett, icke nekat sig påtryckningar på stånden för att få sin vilja igenom, men han hade verkat s.a.s. under jorden. Gustaf III gav genom öppna brev sin vilja till känna i den grad att det 1789 kunde sägas, på riddarhuset, att man där från högsta ort mera bekommit befallningar än rådfrågningar. Och han nekade sig icke den skandalen, att på riddarhusalen den 27 april 1789 såsom självjord lantmarskalk genomdriva ett önskat beslut med acklamation inom huset och med jubel utanför. Schück omnämner episoden som ett vittnesbörd om Gustaf III:s mod. Modet förtjänar dock i detta fall att nämnas fräckhet. Grauers har till förklaring av det första enväldets genombrott anfört, att Karl XI efter de lyckliga uppgörelserna med rikets fiender intagit en maktställning, som han betecknar som en »krigsdiktatur». Att han utövat ett direkt

militärt tryck på riksdagen för att få sin vilja igenom känner jag dock ej till. Det stannar däremot icke med att Gustaf III får sin regeringsform antagen med acklamation av ett plenum plenorum, som vet, att kanoner äro riktade mot rikssalen, där de sammanträtt. Opponenterna mot säkerhetsakten hotas med vapenmakt både av kungens trupper och borgerskapets milis. Levertin har ingen anledning att när det gäller adeln, som han menar 1789 gör sin sorti ur Sveriges historia, ironiskt tala om mod i »talarstolen». Grauers anför såsom en bland andra orsaker till Karl XI:s envälde att en sådan statsform var up to date i Väst-europa. Gustaf III kan däremot icke säga, att säkerhetsakten var tidsenlig, vad dess politiska bestämmelser beträffar. Ludvig XVI hade redan sammankallat »les états généraux» till Versailles. På riddarhuset visste man väl därom.

Till de paragrafer i regeringsformen, som blivit bestående, hörde § 37, som för den händelse tronföljaren vore »övermager», räknade med att riksrådet övertog riksstyrelsen; dock var det konungen obetaget att förordna därom genom testamente. Gustaf III begagnade denna rätt så, att han som förmyndare insatte den, som efter kronprinsen var närmast till tronen, sin bror hertig Karl. Den indolente mannen var dock ej mera vuxen uppgiften att regera »med full konungslig makt och myndighet» 1792 än änkedrottning Hedvig Eleonora skulle varit 1697. Som myndighetsålder hade i enlighet med en i RF § 35 gjord antydning fastställts 18 år. Det var därigenom förebyggt att Gustaf IV Adolf, som vid sin faders frånfälle ej hade långt till de 14 år, då enligt Kongeloven en dansk konung av sig själv övertog regeringen, följde detta exempel. Råd och ständer, som spela en så stor roll i Karl XI:s testamente, ihågkommas på ett sätt, som är typiskt för Gustaf III. Rådsämbetet, som ju förutsättes existera ännu i säkerhetsakten, fick hertigen ej återuppliva, och ständerna, som den döde kungen aldrig velat tillerkänna rätten till fast periodicitet, fick han ej sammankalla trots det RF § 38 uttryckligen i detta fall tillerkänt förmyndarregering samma rätt som myndig konung.

Ingen, som tagit del av min nu slutförda framställning av de båda i rubriken angivna enväldena, torde tveka om vilketdera som företer flest konstitutionella drag. Det är det karolinska. Dettas överlägsenhet är påtaglig i alla fall utom vad gäller lagstiftningen, i vilket en mera detaljerad utredning varit nödvändig. Det förundrar mig, att man ej alltid sett detta. Sent har jag även själv nått fram till den övertygelse, som jag här uttalat. Jag hoppas jag omedelbart vunnit läsaren för densamma.

III

Härmed kunde min uppgift synas slutförd. Att så dock icke är förhållandet beror därpå att den teckning jag givit av det karolinska enväldet endast svarar mot statsskicket i Sverige under Karl XI. Under hans son och efterträdare, Karl XII, utvecklade sig detta till en statsform, om man nu skall tala om en sådan, som är jämförlig med det danska enväldet endast på så sätt att icke heller den har haft sin like i Västerlandet. För att kunna förstå, huru så kunde ske måste vi följa Karl XII:s bana ur konstitutionell synpunkt från början till slut.

Enligt Kongeloven övertog, såsom nyss nämnts, den danske konungen vid fyllda 14 år regeringstömmarna utan medverkan av någon annan myndighet. Karl XI har ej utsatt något myndighetsår för sin son, vad Harald Hjärne skyller på glömska, något, som dock måste anses osannolikt, då underlåtenheten kan konstateras i två på varandra följande testamenten. Så konfys var väl Karl XI icke. Rimligt är att han räknat med den myndighetsålder, som fastställdes i den i testamentena omnämnda Norrköpings arvförening, nämligen 24 år. Härifrån kunde endast ständerna ge dispens. Dessa visade också vid 1697 års riksdag den brådmogne ynglingen den artigheten, att de förklarade honom omedelbart myndig, fast han blott var 15 år gammal. De låtsades härvid som om han gjorde ständerna en stor tjänst genom att avstå från en pojkes lekar och äventyr för att ge sig i kast med de besvärliga regeringsbestyren. Den purunge kungen revanscherade sig genom att underlåta avlägga någon utfästelse till sitt folk, trots det den kommission, som utsetts att utarbete en ny lag i stället för Kristoffers landslag, ansett en försäkran vara med enväldet förenlig. Han handlade härvid som sin morbror Kristian V i Danmark och alla följande danska kungar, som styrt riket enligt Kongeloven. Karl XII:s morfar, Fredrik III, hade ju vid enväldets införande uttryckligen lösts från sin vid valet 1648 avlagda försäkran, medan Karl XI, som vi framhållit, förblev bunden av sin försäkran av 1672 till sin död. Det har sagts, att Karl XII:s underlåtenhet var en konsekvens av enväldets principer. Må så vara. Så väl Stuartarna i England som Bourbonerna i Frankrike och Habsburgarna i Spanien avlade dock en kungaed, vad man i Sverige, såsom framgår av Runeby, *Monarchia mixta*, ej var okunnig om. Ett utländskt sändebud säger, att den unge konungens nonchalans gick det svenska folket genom märg och ben. Dittills hade ingen svensk konung bestigit tronen utan att lova hålla sitt folk vid lag och rätt. Femtonåringens tilltagsen-

het är ett signalement på hans regering från början till slut. Karl XII satte sig under sin regering över all rättsordning.

Mången vill kanske påstå, att han därvid endast gått i sin faders fotspår och att denne i sin ordning följt de anvisningar, ständerna givit honom. Dessa hade dock, som vi erinra oss, förklarat, att konungen i sin ämbetsutövning var bunden av lag och laga stadgar. Karl XII:s beundrare svara: Må så vara, men efter 1680-talets båda förklaringar hade följt en förklaring av 1693, vari det heter; »att konungen liksom hans livsarvingar blivit satt till en envälds allom bjudande suverän konung, den ingen på jorden är för dess aktioner responsabel utan har makt och våld efter sitt behag och som en kristlig konung att styra och regera sitt rike». Uttalandet har dock gjorts i förbigående, i en koncessiv bisats, medan huvudsatsen innehåller ett tack för den ovan (s. 93) omtalade generositet Karl XI visat vid utövningen av sin finansmakt. Det har aldrig »approberats» av konungen och därför ej heller kunnat bli lag – vad först nyligen framhållits bl.a. av Henrik Olsson. Underlåtenheten var säkerligen avsedd. Karl XI har ständigt i både ord och handling visat, att han ej ville veta av godtycke eller »plaisir». Suveränitet hade icke heller ännu den betydelse av en *legibus soluta potestas* som det fick genom Karl XII och som gjorde ordet så avskyvärt för frihetstidens människor, utan den betydelse det nu har, då vi tala om Gustaf VI Adolf såsom en suverän konung, dvs. ett överhuvud för ett oavhängigt rike. Sådan betydelse hade ordet också för Gustaf II Adolf och Axel Oxenstierna. Och den betydelsen har ordet för Jacob Wilde vid den rehabilitering av det karolinska enväldet, varifrån vi utgingo.

Att Karl XII ansåg sig vara i besittning av alla de *jura majestatis*, som en av Karl XI tillsatt lagkommission, under påverkan av Kongeloven, i sitt utkast till konungabalk uppräknar såsom emanationer av enväldet, lät han snart förstå. Att 1697 års ständer tydligen av misstro till den nye konungen, som var ett oskrivet blad, underlåtit förnya 1693 års finansiella fullmaktslag bekom honom intet. Redan 1699 utskrev han skatter på egen hand utan att den förutsättning förelåg, som stipulerats av 1689 och 1693 års ständer för att Karl XI skulle få så göra, nämligen krig. I samband med mobiliseringen av Sveriges armé vid krigsutbrottet 1700 bröt han de löften, som hans fader vid uppgörandet av deras kontrakt med kronan hade givit rust- och rotehållare att icke besvära dem med ytterligare utskrivningar. De tvingades genom sammanslagning tre och tre eller fem och fem att uppsätta särskilda så kallade tre- resp. femmänningsregementen. I och med att

Karl XII efter att vid Düna ha slagit tillbaka det sista av de tre angrepp, som riktats mot Sverige, överskred gränsen till Polen för att avsätta dess konung, som ej i denna egenskap framträtt som Sveriges fiende, förvandlade han, såsom F. F. Carlson framhållit, försvarskriget till ett anfallskrig. I dylikt fall borde Konungabalken kap. II § 2 varit tillämplig på Karl XII likaväl som på Karl IX. Enligt denna var allmogen skyldig följa sin konung i härfärd intill rikets gräns men icke vidare utan dess eget medgivande. Man hade förhållit sistnämnde konung detta vid hans livländska fälttåg. Att till försvar för de tre grundlagsbrotten, som Karl XII begick, åberopa den konungabalk, som endast förelåg som projekt, har säkert varit Karl XII främmande.

I april 1700 lämnade Karl XII Stockholm, som alltsedan centralförvaltningen förlagts dit var att betrakta som Sveriges huvudstad. Man kunde då ha tänkt sig, att han i sin faders efterföljd organiserat den nödvändiga interimregeringen i överensstämmelse med 1634 års RF, som i ty fall låter en regering träda i funktion, som har samma sammansättning som förmyndarregeringen. Det heter nämligen i § 53, att om konungen reser utrikes av varjehanda orsaker, varunder först och främst krigföring måste vara inbegripen, så skola riksens fem höga ämbetsmän såsom ett kollegium inträda på konungens plats. I alla svåra ärenden skola de dock enligt § 56 kommunicera med konungen och avvakta hans resolution, förrän de »till bud eller förbud komma». Men om det är periculum in mora må de träffa ett avgörande, som de finna försvarligt. Något sådant var dock ej att vänta av Karl XII, som från första stund av sin regering nonchalerat rådet för att i stället hålla sig till dess gamla rival kanslikollegium, därest han icke i den ständigt akuta holstein-gottorpska frågan låg i händerna på hertigen av Holstein-Gottorp, den förste av Karl XII:s många utländska rådgivare. Se härom Jonasson, *Karl XII och hans rådgivare*, 1960. Än mindre föll det honom in att låta sin farmor, som då var 64 år, i kungens frånvaro intaga den ställning, som hertig Karl pretenderat på, när Sigismund befann sig i Polen. I stället tog han sistnämnde föga gloriöse konung till mönster och beslöt att själv styra Sverige från främmande land, vilket under många år råkade bli just Polen. Inga kungliga råd omgävo honom där utan endast två statssekreterare, som nyligen fått titeln statsråd för att icke behöva socialt sett stå tillbaka för de forna riksråden. Lika obskyra som Sigismunds sekreterare voro dock icke föredragandena i Karl XII:s fältkansli – Piper, som snart blev ensam på posten, var en verklig statsman – men å andra sidan hade icke Sigismund drivit det därhän att

Sverige genom etiketteringen av sin regering utåt framträdde som en militärmonarki. Liksom Sigismund en gång utfärdade sina befallningar till ståthållarna ställde Karl XII sina till de centrala ämbetsverken – i båda fallen utan att en inhemsk regering utgjorde en mellaninstans – Sigismund därför att han ej ville kännas vid den, som fanns hemma i Sverige, och Karl XII därför att han avsiktligt underlåtit att organisera en sådan. En del ärenden fingo ämbetsverken avgöra på egen hand, men någon bestämd gräns var ej dragen mellan dem och dem som kungen själv lade hand vid. Man kan ej säga, att kungen förbehållit sig de viktigare. Följden blev en alltmer tilltagande anarki i förvaltningen, som först hävdades genom att rådet – vars ledamöter till stor del tillhörde den s.k. defensionskommissionen – under det växande krigshotet mot det egentliga Sverige etablerade sig som en verklig interimis- eller som Malmström säger, supplementär regering. Efter debåclet i Ukraina fick Karl XII också finna sig till rätta med vad som skett.

Rådets seger medförde emellertid att Sverige under Karl XII:s turkiska period långa tider hade två regeringar, som icke blott handlade oberoende av varandra utan också i strid med varandra, vilket blev till förfång särskilt för Sveriges utrikespolitik. Främmande länder drogo sig för att underhandla med ett land, som saknade en auktoritativ regering. Den medeltida dualismen mellan rex och regnum, som vållat Tysklands anarki, hotade nu Sverige med samma öde. Karl XII måste söka ett modus vivendi med rådet, tills han återvänt till sina svenska besittningar, då han helt åsidosatte det. Det fick ej visa sig för honom och hänvisades till att fungera som högsta justitierevision allena. Från sin säng i Timurtasch hade han 1713 hemsänt en ny kansliordning, som utökade de föredragande statssekreterarnas antal till 5 och, vad som betecknar ett verkligt framsteg, gav dem rätt att till föredragning upptaga vad ärende de ville. Deras titel skulle framdeles vara ombudsråd, trots det de ej fungerade som ledamöter av något kollegium. Då de emellertid kunde föredraga sina ärenden inför konungen utan närvaro av sina kolleger för att icke tala om de kungliga råden och icke ståndade något ansvar inför en folkrepresentation för de beslut, som de de facto i de flesta fall själva skulle komma att fatta, kan man icke tala om en departementalreform av 1713 jämförlig med den av 1840, för vilken är utmärkande att departementscheferna föredraga sina resp. ärenden inför konungen i ett statsråd, av vilket de alla själva äro ledamöter, och stå till ansvar inför riksdagen för protokollförda råd. Vad Karl XII bragte till stånd på papperet var en ministerstyrelse utan

ministeriellt ansvar, av en adertonhundredtalsliberal betecknad som det sämsta av alla statsskick.

Det nya systemet blev dock svårt att praktisera, därför att Karl XII efter sin återkomst till Sverige tog sitt högkvarter i Lund, medan kansliet, inklusive ombudsråden, skulle vara stationerat i Stockholm. Karl XII skänkte sitt förtroende åt baron Görtz av den ambulerande statsmannatyp, som var så vanlig på en tid, då det fanns så många artificiella småstater. Formellt var han ombud för lilleputtstaten Eutin, reellt för miniatyrstaten Holstein-Gottorp. Indigenatskravet, som enligt landslagen ännu gällde, kringgicks därigenom att han ej beklädde något svenskt ämbete. Genom särskilda överenskommelser med kungen tog han först finansväsendet och sedan utrikespolitiken på entreprenad. Och med honom följde en rad andra holsteinare. Aldrig har ett sådant främlingsvälde rått i vårt land som under Karl XII:s sista år. Och det var ej så ofarligt som främlingarnas holsteinska proveniens kunde låta förmoda. De orienterade sig både före och efter sin tjänstgöring hos Sveriges konung åt Ryssland och misstänktes om också säkerligen med orätt för att genom att lämna Sveriges ostkust försvarslös under offensiven mot Norge vilja spela över Sverige i tsar Peters hand. Något verkligt förtroendefullt förhållande mellan Karl XII och hans storvisir har ej existerat. I finansförvaltningen ingrep kungen under Görtz' långa utrikesresa som en klåpare med riksfördärliga resultat, som Görtz sedan fick umgälla enligt den moderna ministeransvarighetens principer. Och hans sluga diplomatiska bravader blevo fåfänga på grund av kungens sangviniska tilltro till sina vapens makt ännu efter militära nederlag utan tal.

Även till riksdagen intog Karl XII samma ställning som en gång Sigismund. Han förbjöd rådet att sammankalla något riksmöte och när det ändå tillät sig så göra på egen hand, påbjöd han, att riksdagen skulle skingras. 1713–14 års riksdag förstod sig på historiska analogier, då den sökte finna prejudikat för en av ständerna tillsatt riksföreståndare genom att ur arkiven framdraga »acta Carolina och Sigismundiana». Formeln »en för alla och alla för en» går igen i den konfederation, som ingicks mellan adel och bönder för inledandet av fredsunderhandlingar under en kring prinsessan Ulrika Eleonora samlad rådsregering. Intet mål uppnåddes på den vägen till följd av rådets lojalitet mot kungen, men denne förstod, att hans krona var i fara och återvände äntligen hem. Redan dessförinnan hade han dock – för att soulagera ständerna för mistad parlamentarisk myndighet – funnit en plats för dem inom

finansförvaltningen. Ehuru kungen var herre lika väl över ordinarie inkomster som kontributioner, sökte han i praktiken skarpt skilja dem åt genom att låta de förra förvaltas av kungl. statskontoret, medan de senare överlätos till vad man kallade ständernas kontributionsränteri, ehuru ränteriet i själva verket utgjorde ett kontor i ständernas bank och, då periodiska riksmöten ej mera förekommo, utsågs av myndigheter, som ej tillsattes på parlamentarisk väg. Arbetsfördelningen mellan kontoren blev den att, medan statskontoret räknar ut vad staten kan tarva utöver de ordinarie inkomsterna, så höjer ständernas kontor eller – vad naturligtvis aldrig kom i fråga – sänker den procent, med vilken kontributionen skall utgå av den deklarerade förmögenheten, för att den skall kunna tjänstgöra som statsfyllnadssumma. På så sätt är Karl XII modern att för honom, såsom det offentliga hushållet kräver, utgifterna äro det primära, varefter inkomsterna skola rätta sig, medan Karl XI omfattat den rakt motsatta i det privata hushållet gällande principen. Idén om en procentuell förmögenhetsskatt har dock förekommit i Sverige, innan Karl XII sökte praktisera den.

När sedan under den Görtzska perioden finansförvaltningen i huvudsak överlämnas till en nyskapad krigsorganisation, som kallas upphandlingsdeputationen, bli ständerna ihågkomna på ett nytt sätt. Betalningen av de uppbringade varorna skjuter deputationen på framtiden genom låneobligationer utställda i ständernas namn. Åtgärden försvaras genom hänvisning till en fullmaktslag om låns upptagande i samma stil som de, vilka förekommit under Karl XI. Fullmaktslagen hade utfärdats av ett utskottsmöte av alla fyra stånden 1710 och motiverats av förtroende för den då fungerande rådsregeringen. Karl XII nekade sig icke att profitera av en generositet, som visats av en institution, som han annars ej ville veta av, och ej avsåg kungen själv utan hans vikarie.

Även mot den förvaltning, som Axel Oxenstierna upprättat, adeln velat grundlagfästa genom en regeringsform och Karl XI – utan att vilja ge den grundlagsskydd – på ett till synes betryggande sätt sökt finansiera genom anordningsstater och indelningsverk, har Karl XII riktat sina angrepp och det icke blott genom att upprätta krisorganisationer vid de ordinarie ämbetsverkens sida. Medan det militära indelningsverket befästes och utbygges rives det civila upp. Ämbetsmännen i den centrala verken, som åtnjutit löner kontant enligt särskilt upprättade anordningsstater, ha omedelbart efter krigsutbrottet fått sina löner reducerade till hälften. Inga anordningsstater upprättas. Under den Görtzska perioden vidkännes staten inga andra utgiftsbehov än de

militära. Upphandlingsdeputationen är att betrakta som ett krigskommisariat. Ämbetsverkens finansiering anses åvila den allmänhet, som söker dess tjänster. Avlöningen utgår i form av avgifter, för vilka är karakteristiskt att de utgå i gengäld för en bestämd prestation av staten. De fattiga, som mest behöva anlita rätterna, tvingas »att för pengar köpa sig justitien». (Se därom närmare Lagerroth, *Statsreglering och finansförvaltning i Sverige t.o.m. frihetstidens ingång.*)

Mest förödande blir Karl XII:s s.k. reformer inom förvaltningen och jurisdiktionen ute i orterna. Landshövdingarna, som misstänkas för att alltför mycket tänka på länsinvånarnas intressen och ännu i vår tid varit en förargelseklippa för Karl XII:s apologeter genom sina pessimistiska ämbetsberättelser, få vid sin sida ordningsmän, som äro beredda att verkställa konungens befallningar »utan att grubbla däröver». De svara mot de intendenten, som Richelieu uppfunnit i och för genomförandet av den strama centralisering inom provinsförvaltningen, som det franska enväldet krävde. Då Karl XII genomgående utser lagmännen till ordningsmän, åvägbringar han en total sammanblandning av administration och jurisdiktion, som ej blir mindre genom att härads-hövdingarna förlora sin ställning som första rättegångsinstans och till förfång för de rättssökande i ett glest befolkat land få åtnöjas med att fungera som lagmännens bisittare. Följderna av »reformverket», som Karl XII-beundrare lovorda, torde bäst framgå av vad som i 1719 års RF § 18 anges vara syftet med hovrätternas uppsikt över rättegångsväsendet ute i orterna »på det icke orättfärdighet måtte fördärva land och rike». Icke utan skäl betecknas i 1719 års RF § 2 rättvisan såsom den andra grundvalen för rikets upprätthållande. 1634 års RF hade blott känt en sådan grundval, enighet i religionen.

I och med att Sverige förvandlades från en rättsstat till en polisstat, upphörde rimligen ej militärdespotismen. Tvärtom blev det militära trycket starkare i den delen av det svenska riket, som var beläget på den skandinaviska halvön, i den stund Karl XII återvände dit för att organisera en ny här, att användas ej för rikets försvar mot dess östra granne utan för erövring av Norge. Den militära styrkan användes nu i Sverige liksom förut i Polen för indrivande av skatter. De rekvisitions-påbud, som Karl XII utfärdat i Polen, hade varit bestialiska. Se Karl XII:s brev utgivna av Ernst Carlsson, ss. XXX ff. Så länge kriget fördes på utländsk botten, hade det i viss utsträckning betalat sig självt, dvs. finansierats genom plundringar. Nu skulle soldaterna i avvaktan på offensiven västerut försörjas genom inkvarteringar, och dessa ledde till

fruktansvärda utpressningar. Under sina fälttåg i främmande land hade Karl XII uttalat, att hellre finge en »oskyldig» bli lidande än en skyldig slippa undan och anbefallt fusk vid uppbörderna. Han hade även förklarat, att det ej betydde så mycket om något underslev bedrevs av hans underordnade blott huvudsyftet uppnåddes. Vid krigsrätterna i Sverige var det lönlöst för rofferiets offer att söka rättvisa. Det har gått långt, när en av holsteinarna, von Dernath, av 1719 års män för övrigt högt uppskattad såsom den där vågat säga även Karl XII sanningen, ber Görtz förhålla kungen, att man måste leva annorlunda i eget land än i fiendens. »Landet var prisgivet åt det militära godtycket», säger den i sina omdömen alltid försiktige Malmström.

Att Karl XII under sina fälttåg delade öden med den ringaste soldat är en myt, som Sven Grauers avlivat i de sista årgångarna av K.F.Å. Det riktigt vattnas en i munnen, när man tar del av hans menyer under det polska fälttåget.

Endast den yttersta nöden skulle kunnat göra åtgärder sådana som Karl XII:s under hans sista år försvarliga. Någon sådan situation förelåg dock ej. Samtiden ansåg, framhåller Stawenow, icke Sveriges stormaktsställning värd den kamp till det yttersta, som Karl XII krävde. Min egen uppfattning att Sveriges transmarina besittningar icke i längden kunde försvaras och hade sitt *raison d'être* endast såsom omvägar vi måste gå för att uppnå territoriell avrundning kan jag ej här uppehålla mig vid. Den har varit ett kärt motiv i min produktion. Vad jag här har att säga, är att jag varit samtida med dem, som begråtit stormaktsväldets förlust. Framför allt vill jag dock uppehålla mig vid att många historiker förklarat, att Karl XII:s åtgärder icke blott varit nödvändiga utan även nyttiga och framsynta. Moderniteten i en del av Karl XII:s åtgärder har också jag erkänt (se ovan s. 107). Det är dock groteskt att som Stille i sitt festtal 1918 låta Karl XII sluta upp vid Gustaf Adolfs och Axel Oxenstiernas sida såsom en av den svenska förvaltningens stora byggmästare. Karl XI, som på sätt vi redan talat om, sört för finansieringen av deras förvaltningssystem, är värd en sådan placering men ej hans son. Denne river upp det civila indelningsverket och inför en avlöningsmetod, som skall ge tillkänna, att hans undersåtar själva må finansiera all förvaltning och jurisdiktion, som ej avser kriget. Endast det kommer staten själv vid. Kollegialprincipen hade satt sin prägel på 1634 års RF och efter något sneglande åt enrådighetsprincipen även accepterats av Karl XI. Karl XII åter, förklaras det, har velat ersätta det tungt arbetande kollegialsystemet med

ett snabbt fungerande ministerialsystem i fransk stil och därvid föregripit nutida ordning. Dessa Karl XII-beundrare glömma, att den historiker, som satt Karl XII-rehabiliteringen i gång, i den redan ett par gånger här citerade Svensk Tidskrift 1875 ägnat kansliordningen av 1713 en amper kritik och med värme försvarat det svenska kollegialsystemet, som också åtnjöt sådant anseende i Europa att det imiterades av Danmarks konung Fredrik III och av Rysslands tsar Peter den store, i båda fallen i samband med införandet av envælde.

Fråga är för övrigt om icke termen ministerialsystem är missvisande. Det så väl som kollegialsystemet är av civil art och Karl XII:s välde hör helt den militära världen till. Och så har det varit sedan det stora nordiska krigets begynnelse. Det kungliga fältlägret blev Sveriges huvudstad. Där avgjordes riksärenden, som icke utportionerats på spridda ämbetsverk i Stockholm, av den kunglige fältherren på föredragning av ett enda statsråd. Några fasta konseljdagar funnos icke utan fattades besluten, när »kanslivagnen» hunnit fram och k.m:t icke förirrat sig bort från sitt fältläger på krigiska äventyr. Situationen är att beteckna som tragikomisk. Efter Ukrainakatastrofen, varunder utom mycket annat fältkansliet, som mycket väl kan kallas riksarkiv, går förlorat, ändras situationen på så sätt att Sverige, såsom ovan (s. 105) nämnts, får två regeringar. Den ena är den rådsregering, som s.a.s. olovandes konstituerat sig hemma i Stockholm, då faran för det egentliga Sverige blivit alltför överhängande, och den andra den, som Karl XII organiserat på nytt i Turkiet efter det att det gamla kansliets personal blivit fången. Enväldetsregeringen är icke den mest aktiva. Bortsett från att den suveräne svenske konungen utövar sitt regentkall i hägn av en främmande regering så kan ej mycken aktivitet förväntas av den, som månader i sträck utan att vara sjuk tillbringar sin tid utsträckt på sin madrass. Efter hemkomsten till Sverige återtar k.m:ts regering sin militära prägel genom att förläggas till kungens högkvarter i en gränsprovins, men någon dualism existerar ej längre, ty rådsregeringen nödgas troppa av. Sveriges konung är bättre betjänt av utländska rådgivare.

Redan i den lärobok i fäderneslandets historia, som var i bruk under min barndom, karakteriserades den regim, vari Sverige hamnade under storhetstidens sista år, så att det behandlades som en belägrad stad. Legal grund skulle detta styrelsesätt haft, om den ovan refererade § 45 i 1772 års RF varit gällande. Det heter där, att om riket med härsmakt angripet bleve, k.m:t äger taga de mått och steg som med rikets säkerhet och undersåtarnas fromma överensstämmande äro. Djupt grep regi-

men in i urgammal svensk rätts- och statsordning. Jag delar icke den mening, som Jean Baptiste Bernadotte gör gällande, då han inför drottning Hedvig Charlotta, tillhörig en av Europas äldsta dynastier, vill försvara att han accepterat kallelsen att intaga Sveriges gamla konungatron, nämligen: »den förste kungen var intet annat än en tapper soldat.» Redan i min doktorsavhandling av 1915 anslöt jag mig till Harald Hjärnes uppfattning att »konungadömets frö» är att söka hos den bonde, som erbjuder sig att med all sin makt styrka lagen mot illgärningsmän. Det är därför icke en ringa förmyndelse det är fråga om, då Stawenow i det inledande kapitlet av sin andel av *Sveriges historia intill tjugonde seklet* konstaterar, att Karl XII genom sina övergrepp rubbat den urgamla tron på konungadömet såsom fridens och rättsordningens främsta representant.

Vi ha nu följt utvecklingen av Karl XI:s envælde »to the bitter end». Tiden är inne att underkasta det en statsrättslig analys, särskilt med hänsyn till dess sista uppenbarelseform.

Naturligt är att taga till utgångspunkt det ovan (s. 103) citerade ständeruttalandet av 1693. Att det ej blev approberat av Karl XI berodde kanske på att den blyge mannen tyckte, att man bredde på för starkt. Uttrycket »efter sitt behag» passade ej den, som 1682 förklarar att pretentionen att stå över lagen vore »alien med hans kungliga ämbete», men hans son kan tänkas ha funnit det vara en söt lukt. Det har i så fall närmast varit ordet suverän som den brådmogne gossen tog fasta på. Han kan tänkas ha givit det den betydelse av »legibus solutus» som det har, då Ulrika Eleonora i sin konungaförsäkran 1719 § 6 betygar, »ett rättvist misshag och billig osmak» för den s.k. suveräniteten, eller bönderna avse, då de 1723 yrka, att konungen måtte äga den myndighet, som Sveriges forna konungar haft efter rikets uråldriga lag, dock all suveränitet undantagen såsom »en förbannad ting». Suveräniteten blev frihetstiden igenom den pejorativa beteckningen för det 1719 avskaffade statsskicket, också kallat »det oinskränkta kungliga enväldet». Såsom ett sådant statsskicks teoretiker framstår ju framför andra Jean Bodin och det kan då vara skäl att se i vad mån Karl XII:s praktik stämde med Bodins teori. Vi nöja oss därvid med det referat Boëthius ger av hans läror i *Om statslivet* (1916).

Genast märker jag, att det icke går att säga, att Karl XII dragit de yttersta konsekvenserna av den av furstarna så högt skattade fransmannens lära. Bodin var, när han närmare utformade sitt system, icke

så fordrande som Karl XII. »Privat äganderätt», säger Boëthius (s. 132), »ansåg han höra till det som genom *lex divina* och *lex naturae* var undandraget suveränens förfogande, och då denna rätt kunde lida intrång genom monarkens godtyckliga beskattningsmakt, uppställde han som det normala, att ständernas samtycke erfordrades till nya skatter». Det duger ej för Karl XII:s apologeter att till försvar för sin heros åberopa, vad Boëthius berättar i fortsättningen. »Vid trängande nöd, vars inträde prövades av monarken själv, medgav han, att denne ägde utskrika skatter utan ständernas hörande.» Man kan icke säga, att någon trängande nöd förelåg, när Karl XII 1699 på egen hand utskrev sin första skatt. Fursten är icke, såsom Boëthius framhåller, när det kommer till kritan, *omnibus legibus solutus*. Icke blott monarkomaker utan även rätta monarkister måste ogilla Karl XII.

Några statsrättsliga garantier för att fursten respekterar *lex divina et naturae* finnes visserligen icke, men om han ej så gör, är han att betrakta som »tyrann», låt vara Bodin ej medger undersåtarna samma rätt att avsätta en sådan som monarkomakerna förkunnade.

Skola vi då männe söka Karl XII:s läromästare i någon statsteoretiker s.a.s. till höger om Bodin, t.ex. Machiavelli. Dennes »furste» var ju obunden även av etiska normer. Jag tror dock ej en sådan konfrontation skulle löna sig, ty Karl XII var icke en renässansmänniska såsom Erik XIV.

I stället vill jag utgå från Georg Jellineks bestämning av vad vi nu alla anse utgöra statens väsen eller om man så vill säga dess element, statsterritorium, statsfolk, statsmakt.

Under ingen svensk konung spelar frågan om *statsterritoriet* så stor roll, som under Karl XII. För det allmänna medvetandet framstår han såsom förkämpan framför andra för det svenska väldets integritet. Även den, som anser att han så var, måste dock medge, att hans metoder voro egendomliga och att resultatet blev nedslående. Medan han riktade den ena offensiven efter den andra mot de fiender, som gemensamt angripit honom och därunder förirrade sig bort i fjärran länder, passade den mäktigaste av dem och sedan andra tillskyndande grannstater på att beröva honom alla hans provinser utom dem, som nu höra Sverige till. Och när han väl kommit hem, gick han på erövrings-tåg mot Norge, obekymrad om att han lämnade de svenska kärnlanden öster därom, inklusive Sveriges huvudstad, utan försvar mot ryska angrepp.

En av Karl XII:s apologeter, Helge Almquist, har i sitt festtal den

30 nov. 1918, tryckt i K.F.Å. 1919, påstått, att Karl XII i nämnda kamp, »ej gjort sig urarva av det gamla budet i konungabalken kap. IV § 5», som lyder: »konunger ägher göma hus oc land meth ingeldom thera oc landamärom oc väria epter magt sinne, sva at engte af tessom fornempdom minskes fore them konunge eptther komber, thy ath han ägher vald thet meth räth ather taka eller vorde sköt konungadöme grefvadöme eller minne.» Samma bestämmelse finns i konungabalken kap. 2 § 1 med ett »om han gither» inskjutet efter »taka».

Tydligt är, att Karl XII läst §:n, men han har stöpt om den efter sitt sinne och på ett sätt som visar, hur genompyrd han var av den patrimoniala statsuppfattning, som är oförenlig med en rätt uppfattning av vad ett rikets integritet innebär. I ett brev till den ende svenske diplomaten, för vilken han hade förtroende, Mauritz Vellingk, skriver han 1913 enligt citat i F. F. Carlson *Om fredsunderhandlingarna åren 1709–1716*: »oss åligger att heligt hålla det fasta löftet vi hava gjort» – läsaren erinre sig, att Karl XII aldrig avlade någon vare sig konungaed eller konungaförsäkran – »att aldrig avstå eller bortgiva någon del av de landskaper eller härligheter, som våra förfäder Sveriges konungar hava oss i händer lämnat».

Man märker genast, hurusom arvriket verkat förryckande på det uppfattningssätt, utifrån vilket landslagen koncipierats. För detta är Sveriges rike en självständig enhet, låt vara av hedna värld sammankommen av Svea och Göta land, det där var gång det mist konung genom en särskild nämnd väljer sig en ny med primär uppgift att vaka över rikets integritet och därmed följande internationella rangställning. Riket står orört i medelpunkten, medan kungarna växla. Med arvriket, sådant Karl XII uppfattar det, rycker om icke konungen så kungaätten upp i centrum. Den ene kungen överantvarar riket till den andre sedan urminnes tid. Karl XII kunde ju ej räkna vad jag vill kalla relevanta anor längre tillbaka än till farfadern Karl Gustaf. I sitt brev talar Karl XII dock såsom om han enligt den anvisning Filmer, Stuartarnas statsteoretiker, givit, räknade dem tillbaka till Adam. Naturligt nog kräver pieteten att fädernegodset bevaras ostyckat från släkte till släkte, men om den enhet som konstituerar en statspersonlighet kan det ej bli tal. Sverige har ej för Karl XII karaktären av ett självständigt rättssubjekt, för vilket kungarna i skilda generationer äro organ, förpliktade att bl.a. sörja för att dess territorium bevaras obeskuret från släkte till släkte, utan av ett konglomerat av provinser.

Det förhållandet att Karl XII använder pluralen »landskaper och

härligheter» och icke singularen konungadöme konstituerar ett helt annat sätt att se än det, som får förutsättas ha besjälats landslagens författare.

Pluralen »landskaper» kan näppeligen entusiasmera de stridande. Orden »avstå» och »bortgiva» leder också tankarna mera hän på diplomatkongresser än på bataljer. Helt annorlunda hade Gustaf Adolf uttryckt sig, då han vill egga sina soldater att våga det yttersta i den kamp för de politiska och religiösa ideal, för vilka han gick i döden vid Lützen. »Sveriges majestät och Guds kyrka äro väl värda att man för dem många besvärligheter, ja själva döden lider», heter det. Det kan synas vara väl vägat att göra så mycket av ett isolerat uttalande, men Karl XII-beundrarna ha tydligen menat, att, när en så förtegen man som Karl XII någon gång yttrar sig, man bör göra vad man kan av hans ord. En av dem, Per Sörensson har härvid räckt mig en hjälpande hand, då han i en uppsats i 1918 års festskrift säger, att Karl XII »in i det sista hoppats, att det skulle lyckas honom att återupprätta det svenska stormaktsväldet, kanske i en annan form och med andra gränser men därför ej mindre mäktigt». Karl XII har till sist avslöjat sig som samma andas barn som de diplomater, som på 1700-talets många fredskongresser schackrade med land och folk liksom med åkertegar och boskaps-hjordar. Han var som de anhängare av ekvivalens- eller kompensationsprincipen. Fanns det något landområde, som för Karl XII var sakrosant och omistligt? Näppeligen ens Stockholm, som han lämnat adertonårig för att aldrig mera återse och som han, när han återkommit från Turkiet, berövade dess ställning som Sveriges huvudstad genom att förlägga sitt högkvarter till en akademisk bondby i en erövrade provins och till sist lämnade så illa bevakad, att ryska galärer kunde tränga långt in i dess skärgård. Konsekvensen kunde till sist ha blivit att Karl XII utbytt sitt fäderneärvda rike mot ett, som var större och rikare.

Också reservationen »om han gither» kräver sin kommentar. Karl XII gat icke återtaga vad som genom hans eget förvällande gått förlorat av svenskt territorium. Att återtaga det lilla stycke land, hans företrädare måst avstå till Brandenburg, har han nog aldrig tänkt på. Han kunde möjligen försvarat sig därmed att revanschbudet i § 5 icke var riktat till den, för vilken intet svenskt irredenta existerade, när han besteg tronen, utan till den, som efterträdde den, som förslösat fädernearvet. Han hade i så fall därvid glömt, att de båda integritetsparagraferna först och främst riktade en maning till envar konung att »epfter magt

sinne» värja landamärena. Om man ser till resultatet, har ingen svensk konung lyckats så dåligt med denna uppgift som Karl XII. Hans apologeter förebrå icke sin hjältekonung detta fiasko men väl frihetstiden för det den ej lyckades hålla det svenska väldet upprätt, när alla möjligheter därför voro omintetgjorda. Inom tjuogo år hade dock en generation vuxit upp, som var hågad för det revanschkrig, som landslagen kunde sägas ha anbefallt. Sinclairvisan och »den lilla ofreden» höra dock ej till vårt ämne.

Man kan tryggt säga, att Karl XII med sitt nära två decennier långa krig icke avsåg att värja Sveriges landamären sådana de voro dragna den tid då landslagen kom till. Av det gamla Sverige inklusive det av honom aldrig besökta Finland såg han praktiskt taget intet, sedan han adertonårig lämnade huvudstaden. Och när han efter halvtannat decenniums bortovaro steg i land på den kust, varifrån han startat sin bortresa, var det vad katedralisterna kalla det nya Sverige, som han hedrade med sin närvaro. Om han därmed bidragit till Skånes försvenskning – enligt Stilles påstående t.o.m. i högre grad än hans far och farfar – så var det oavsiktligt. Sverige var för honom, icke, såsom det var för landslagen, ett fädernesland, som skulle bestå till evig tid, medan kungar och dynastier växlade, utan snarare ett bytesobjekt att ha till hands i det diplomatiska spel, vars finesser han, soldat alltigenom, ej var nog smidig att kunna följa.

Dock vill jag ej alltför ensidigt betona den tes jag här drivit veterligen först av alla. Så långt som Kristina ansett sig ha lov att gå gick icke Karl XII. Denna drev den patrimoniala statsuppfattningen till sin spets, då hon förklarade sig ha bortgivit sitt rike till sin försmådde friare. Sveriges krona vore så god som en vacker flicka. Då man bad honom ordna tronföljden efter sig, svarade han, att därom var bestämt i Sveriges lagar. Han ansåg sig således ej berättigad att soulagera exkonung Stanislaus med en expektansrätt till Sveriges krona att eventuellt bära i stället för den polska krona, som han vunnit och förlorat, båda delarna genom Karl XII:s åtgärd eller förvållande. Och dock säger en »karolinsk» historiker, Carl Hallendorff, att underlåtenheten att så göra är det enda fel, vartill Karl XII har gjort sig skyldig. Jag säger åter, att det är det enda fall, i vilket jag sympatiserar med den store hjältekonungen.

Men ej heller ett *statsfolk* har existerat för Karl XII såsom ett element i statens väsen, vilket verkar så mycket mer chockerande, som det var det enda element antiken räknade med. Aristoteles definierade

ju staten såsom en förening av fria människor. Svenskarna betraktades av Karl XII – för att anknyta till Bodin – varken såsom cives eller subditi. Att han ej ville veta av deras aktiva medverkan för rikets bestånd i kraft av det solidariska fridsansvar, som spelat så stor roll för Sverige just i kritiska lägen, ha vi nyss sett. I saknad av »Gustaf Adolfs gåva att rycka andra med sig genom vädjanden till deras frivilliga medverkan och öppna förklaringar av egna syften» (Hjärne, Karl XII, s. 14) var han ur stånd att såsom en gång de stora Vasakonungarna i någon form framträda som folkledare.

Lika litet hade han blick för att individen har en frihetssfär, som staten måste respektera. Sina soldater lät han ju störa hemfriden. Man må icke i detta sammanhang åberopa vad Karl XII gjort för de schlesiska lutheranernas trosfrihet. Kravet därpå framställde den svenske konungen först i sista stund under sina underhandlingar med kejsaren, lämpligt att efterkomma i ersättning för en militär prestation av efter tidens sed att döma ringa betydelse, som Josef I de facto icke kunde fullgöra. Och han vägrade att utsträcka friheten till de reformerta. Mot slutet av sin bana skall han, åtminstone enligt Per Sörensons mening ha sökt återuppsätta de ärkekatolska Stuartarna på Englands tron. Som en defensor fidei in i döden likt Gustaf Adolf förtjänar han ej att prisas.

Det kan synas orimligt påstå, att Karl XII icke betraktade svenskarna såsom sina undersåtar. Såsom framgår av bl.a. von Dernaths ovan anförda ord såg han emellertid i svenskarna en civilbefolkning i det land, där hans här för tillfället hörde hemma och som han kunde exploatera bäst han ville. De och deras ägodelar voro blott tillgångar vid krigets förande. Över deras liv förfogade han genom tvångsrekrytering och över deras egendom genom utmätning. Han hade ej blick för vad koordinationen mellan människor kan betyda. Helt annorlunda inställd var Karl XI, såsom framgår av hans ståndpunkt i fråga om de nyförvärvade provinsernas försvenskning. Det borde göras klart för alla, att det ej var nog med att hans nya undersåtar voro honom lydiga. De skulle enligt Fabricius' framställning i *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige*, sammansmälta med den svenska »nationen». Möjligen kan Karl XII:s hållning ursäktas därmed att en långt senare nordisk monark, Kristian VIII, ställde sig direkt fientlig till en sådan sammansmältning. I den proklamation, som han vid sin tronbestigning 1839 riktade till danskarna ändrade han »det hele Folk» till »alle vore kære og tro Undersaater», väl vetande, säger jag i *Tyskt och nordiskt i Danmarks*

författningsutveckling (s. 46), att härskarsubjekts enhetlighet bäst rimmade sig med härskarobjektets atomisering. Han ville därför icke veta av någon gemensam folkrepresentation. De 1830 införda provinsialständerna vore ett alldeles tillräckligt medgivande åt kravet på folklig självstyrelse. Karl XII ville icke heller veta av några riksständer utom såsom kuggar i sitt förvaltningsmaskineri och såsom borgensmän, men han sökte icke heller såsom t.ex. Gustaf III kontakt med några slags ständer i landsorten.

Vi komma nu till det mest paradoxala av allt. För Karl XII har till sist knappast någon *statsmakt* existerat. Även härvid är brevet till Vellingk signifikativt. Det är ej blott territoriet som bestämmes pluralt, så är även fallet med statsmakten. Det är den som avses med »härlighet», vad man annars brukade kalla jura majestatis. Karl XII borde, då väl det svenska ordet statsmakt ännu ej var i bruk, kunnat använda singularen majestas eller imperium. Överhuvud är Karl XII:s uppfattning av konungens maktställning för honom säregen. För Karl XI var konungen rikets högste ämbetsman och därmed statens främsta omedelbara organ. Hans son, som levde och dog såsom krigare, såg i sina segrande vapen grunden till sin maktställning. Andra enväldshärskare grundade sin makt, hur stor den än var, på sitt lands författning, vare sig den var skriven såsom i Danmark eller oskriven såsom i Frankrike. Indignerat avvisar en utgivare av franska författningstexter, Hélie, i *Les constitutions de la France, Préface 1879*, tanken att Frankrike före 1789 ej skulle ha haft någon konstitution. En gång visar Karl XII, som vi sett, hän på Sveriges lagar såsom grunden för konungens rätt till tronen. Annars talar han aldrig därom. Han ansåg sig vara sin egen lyckas smed.

Förgäves söker man likheter mellan Karl XII:s envælde och den fursteabsolutism, som på hans tid var rådande Europa runt utom i England. Denna präglades av centralisation, subordination, legitimism. Intet av allt detta möter oss hos Karl XII.

De franska kungarnas mål hade varit att göra slut på allt, som kunde anses som en stat i staten. Richelieus kamp mot hugenotterna för att beröva dem deras säkerhetsplatser måste ses mot denna bakgrund. I Tyskland hade feodalismen lett till att det heliga romerska riket söndersprängts i ett otal småstater, vilka först långt om länge genom införande av primogeniturprincipen undgingo upplösning. I stället infördes efter franskt mönster en stram centralisation.

Karl XII åter upprättar, så snart han anlät till Turkiet, en svensk

filialstat inom dettas landamären med egna ministrar och med ambassadör vid Seraljen. Bender låg ju långt från den turkiska huvudstaden. Han består sig t.o.m. – av misstro mot sina egna – med en hemlig diplomati, härutinnan en föregångare till Ludvig XV. Med den hemmavarande statsledningen är samarbetet icke det bästa. Vi ha redan talat om huru den och konungen fjärran från varandra driva olika politik. Den medeltida dualismen mellan rex och regnum, som Sverige gjort bekantskap med under det trettioåriga kriget, då det haft att kämpa med både kejsarens här och ligans, går igen inom Sverige självt. Och i Sveriges förvaltning upprättas, när kungen återvänt till sitt land, en dualism mellan statskontoret såsom ett konungens verk och kontributionsrånteriet såsom ett ständernas verk. Ständernas bank, som redan den var en anomali, får på kungens föranstaltande en avläggare.

I en militärmonarki, sådan som Sverige under Karl XII skulle ha varit, borde det ej brustit i fråga om subordination, vad man ju i den militära världen kallar disciplin. Det är dock ej svårt att i den vägen visa hän på åtskilliga mankemang, när det gäller Karl XII. Han befäller generalerna men är i maskopi med dem, som äro dessas närmaste underordnade. Adam Ludwig Lewenhaupt beklagar sig i sina memoarer, som deras utgivare, Lewenhaupts svärson, har givit titeln *Enväldets skadliga påföljder och aggets bittra frukter* över att konungen vid sitt stora anfall på Ryssland träffat sådana anordningar för sin härs underhåll att det stod i de olika regementschefernas makt att bestjula kungen så mycket de ville. Skadad i ena benet vid en rekognoscering ser sig Karl XII ur stånd att själv föra befälet i slaget vid Poltava och överlämnar det åt Rhenskiöld men tillåter sig icke förty att gång efter annan ingripa i drabbningen genom egna befallningar. Den nervositet, som detta leder till hos den, som skulle vara högste befälhavare, får sin utlösning hos Rhenskiöld i grova förebråelser mot kungen, som Lewenhaupt relaterat och som ha allt vad man kan kalla psykologisk sannolikhet för sig. Kungen reder sig genom att neka till en handling, som Poltavaslagets skildrare Ernst Carlson och Gustaf Petri anse, att han i andra fall med visshet tillåtit sig. Karl XII:s apologeter varna alla för att sätta tro till vad en notorisk kverulant sådan som Lewenhaupt har att säga. Karl XII har dock själv i brev till sin syster Ulrika Eleonora givit oss ett bevis för att hans relationer till generaler och överstar var den, som Lewenhaupt anger i sina minnen. Kungen påstår i nämnda brev, att han, när han övergav sin här vid Perevolotjna, givit Lewenhaupt, som själv erbjudit sig övertaga befälet – Rhenskiöld var ju fången

– bestämd befallning att komma efter med hären, vad sannerligen var lättare sagt än gjort. Han förklarar sig nu, när han avslår grevinnan Lewenhaupts bön att kungen måtte utlösa hennes make ur fångenskapen, ångra att han icke vid avfärden givit även andra höga befälhavare, däribland regementscheferna, del av hans order, så att de i det krigsråd, Lewenhaupt höll, kunnat ge besked om vad kungen befallt, innan han gav sig i väg. (E. Carlson, a.a. s. 123.)

Man kan icke heller säga, att Karl XII hade någon överdriven respekt för legitimiteten. Sörensson synes ha annan mening, då han i sin doktorsavhandling vill försvara kungens plan att deltaga i den underjordiska verksamhet, som gick ut på en Stuarts restoration. Indignation häröver visar, menar Sörensson, bristande s.k. historiskt sinne. Vi bekänna oss till folksuveränitetens princip. För Karl XII stod otvivelaktigt legitimiteten högre. Att denna dock ej för honom stod särskilt högt visar den tanke, som var den bärande i Karl XII:s hela politik från infallet i Polen till skottet vid Fredrikshald, nämligen August II:s detronisation. Stilles påstående i festskriften 1918 (s. 400) att han 1713 och för alltid uppgivit den vederläggs av Stig Jägerskiöld i hans avhandling om *Sverige och Europa 1716–1718*, där det heter, att Karl XII med fria händer i den polska frågan återvände till Sverige. Härifrån fortsatte han under stöd av Poniatovsky, en av hans polska gunstlingar, sina försök att vidmakthålla förbindelserna med kretsar i adelsrepubliken, som voro välvilligt inställda till hans politik och Stanislaus kungadöme (s. 87). August hade visserligen ej ärvt sin krona, men han hade blivit krönt och var därmed att räkna som en Herrens smorde. Och Karl XII söker hjälpa Alexej i hans kamp mot sin fader Peter den store, som dock representerar moderna principer mot de s.k. gammalryssar, som fylkats kring hans son. Livet igenom samarbetar Karl XII med dem, som måste räknas som förrädare mot sitt eget land. Vi nämna bröderna Sapieha, Mazeppa och Poniatovsky. Ohyggliga ur polsk synpunkt verka de utsävningar, den sistnämnde enligt sachsiska källor skall ha tillåtit sig inom den högre ekvivalenspolitiken. Tsaren skulle behålla de värdefullaste av de erövringar han gjort på Sveriges bekostnad. För sina förluster skulle kung Karl få compensation på Polens bekostnad. Detta land, hans fosterland, skulle också bestå tsaren ersättning för de erövringar, som denne återlämnade till Sverige. Över resten av Polen, möjligen ytterligare decimerat genom avträdelser till Preussen, skulle Stanislaus bli kung. (Jägerskiöld a.a., s. 119.)

Men vad var då Sverige under Karl XII:s tid eller åtminstone under de sista åren därav, om det i avsaknad av statens tre väsentliga element icke var en stat? Jag får bekänna, att jag ej känner något ord för ett sådant tillstånd. Frågar man åter vad Karl XII var, så skulle jag, om han varit i annans tjänst, ha svarat: en kondottiär av stora mått. »Han trivdes väl med kriget», säger Stavenow vid ett så högtidligt tillfälle som jubelfesten i Uppsala universitets aula den 30 nov. 1918. I betraktande av att Karl XII var sin egen herre svarar jag: han var en krigsherre. Tyvärr känner jag ej någon vetenskaplig utredning av detta begrepps innebörd utan faller tillbaka på vad Adolf Hedin i indignation över att en överste kallat Oskar II så, har att säga därom och då i anknytning till dess förekomst i Preussen. Fredrik Vilhelm IV kunde icke vara med om att armén avlade ed på 1848 års författning. Såsom krigsherre måste han kräva, att alla soldater voro honom och honom allena personligen underordnade. Man jämföre härmed förhållandena i Sverige under Karl XI. Denne hade markerat, att hären ej var en stat i staten utan även den underordnad författningen genom att låta soldaten svära icke blott konungen utan också riket sin ed efter ett formulär, som utformats efter mönster av landslagens allmogeed, ett uppslag som sedan fullföljdes av alla 1700-talets regeringsformer blott med den skillnaden att soldaten även svor ständerna trohet. Om soldateden under Karl XII känner jag intet. Denne anses i alla fall ha haft en makt över sina soldater som ingen annan fältherre i världen, vad väl må anses ha gjort honom förtjänt av att kallas en utomordentlig man. När soldaterna uppmanade sin alltid lika dumdristige general att ej i onödan utsätta sig för faran, ty vad skulle de kämpa för, om han ginge bort, svarade han: då fån I kämpa för äran. Man skulle önskat, att han svarat: för riket, i vars tjänst vi alla äro stadda.

Att hären är till för rikets skull kan synas vara en uppenbar truism. Karl XII har dock handlat så som om så icke vore förhållandet. Han har en egendomlig lust att med eller utan här uppehålla sig där hans rikets öde icke avgöres. Jag citerar, jag vet ej för vilken gång i ordningen, Malmströms ord. Det torde vara exempellöst, säger denne, »att en konung låtit sin fiende erövra den ena fästningen, den ena provinsen efter den andra, under det han själv fjärran därifrån jagat efter en annans krona eller fördjupat sig i intrigerna vid ett främmande hov». Därtill kan läggas, att han, när Sverige fruktar det angrepp på dess ostkust, som blev av strax efter Karl XII:s död, dess konung befinner sig i Norge för att intaga landet ingen vet i vad syfte. Han var i första

hand fältherre, i andra hand konung med en sådans många förpliktelser utöver de militära.

En armé kan ju med den fasta organisation den äger sägas vara en förebild för den subordination, som i staten skall råda mellan överhet och undersåtar. Likheten får dock ej bli för stor. Misstron till överheten är en nödvändig förutsättning för all konstitutionalism. Vi betacka oss för att den mentalitet, som möter oss i inledningsdikten till Tegnér's Axels, får breda ut sig. Den gamle karolinen lyfter på den slitna hatten var gång han nämner Karls namn. Å andra sidan får icke heller metoder, som höra hemma i den konstitutionella världen, tränga in på det militära området. Det referendum, som Adam Ludvig Lewenhaupt anställer vid Perevlotjna är en förtvivlans åtgärd.

Det har ej ingått i den plan jag ställt mig att säga något om Karl XII:s gärning. Om jag ändock här säger några ord därom, är det därför att de kunna belysa hans »statsskick». Hans förkärlek för pluralis framför singularis framträder även i hans kungagärning. Den utmärks av splittning i stället för samling. Bisak går före huvudsak. Det förra bestyrkes bäst av det ovan redan gjorda Malmström-citatet. I senare fallet tänker envar genast på att Karl XII i August ser sin huvudfiende och ej i Peter. Det stora nordiska kriget blir för honom i första hand ett successionskrig. Den stora frågan blir en personfråga: Stanislaus eller August? Att det för Sverige gällde att hindra Rysslands framträngande till Östersjön och en barbarstats inträde i den europeiska gemenskapen sågo, såsom framgår av en uppsats av Olmer i *Historisk Tidskrift* 1903 med den betecknande rubriken *Ryssfruktan i Sverige för 200 år sedan*, alla svenskar, som voro politiskt vakna, men ej dess konung. Han hade icke den vidsträckta blick över världen som Geijer i sina magistrala slutord om Gustaf Adolf tillerkänner denne. Hans syn var för bornerad för att han, såsom hans beundrare menat, skulle fattat som sin uppgift att lösa den osteuropeiska frågan. Någon »kungatanke» med planetariska perspektiv var han ej mäktig. Hans folk skulle varit nöjt, om Sveriges väl varit hans ledstjärna.

Mot Karl XII kontrasterar tsar Peter i eminent grad till sin fördel, sådan han tecknas av Arnold Munthe i *Karl XII och den ryska sjömakten*. Peter binder sig icke vid ett armébefäl. Han vet att en regent även har civila uppgifter. Och han är allestädes närvarande, från Arkangelsk till Asov. Och han är mäktigt ett helhetssystem, han har sedan tidig uppväxt en kungatanke. När han arbetar som matros på varven i Amsterdam, så tänker han verkligen, det skall ingen få mig att betvivla,

på att Ryssland skall förvärva hamnar vid Östersjön, bli delaktig av Västerlandets tekniska uppfinningar och avancera till den stormaktsställning, som dess omfång och folknumerär berättiga det till. Ryssland står för hans syn livet igenom. Genom freden i Nystad sättes inseglat på hans gärning. Då vinner Ryssland även Livland, som länge varit tråtoämne mellan Sverige och Polen. Den uppgörelse, som några år senare i smyg för Ryssland träffas mellan dessa stater genom ömsesidiga artighetsbetygelser, ter sig som en fars. Peter framstår som den store segraren och det är han och icke Karl XII, vilken misslyckats i allt, som det epitet tillkommer som man velat tillerkänna den senare: sin tids utomordentligaste man.

IV

Granskningen av Karl XII:s envælde gav ett egendomligt resultat. Sverige hade under hans tid intet statsskick. De företeelser vi skulle jämföra visade sig inkommensurabla. Med Karl XI:s envælde har Karl XII:s intet gemensamt och icke heller med Gustaf III:s.

Läsaren undrar måhända nu, om det gustavianska enväldet under den andra generationen av enväldskungar urartade på ett sätt, som i någon mån svarar mot det karolinska enväldet under Karl XII. Gustaf IV Adolf var ju som alla veta en varm beundrare av denne. Om icke så är fallet, blir det ej någon riktig symmetri i uppsatsen. Dessvärre kan jag ej stå läsaren till tjänst. Det beror på att Gustaf IV Adolf ej var någon soldat till liv och själ. I motsats till Karl XII förstod han, bokstavligen talat, icke att föra värjan. Den värjstöt han uppe i sin våning riktade mot general Adlercreutz den 13 mars parerade denne med armen. Därefter tog kungen till harvärjan. Den värjstöt denne sedan riktade mot hovjägmästare Greiff nere på borggården parerar också denne med armen utan att ådraga sig själv mer än en ofarlig skråma. Av sådant folk blir det inga krigsherrar.

Gärna föreställer man sig Gustaf IV Adolf såsom en klent begåvad hedersman. Den, som läser Georg Landbergs anpart av det stora riksdagsverket, märker dock, att kungen gör sig skyldig till samma svekfulla förfarande som fadern gentemot riksens ständer. Exempel därpå har redan lämnats ovan s. 98. Gustaf III hade dock sammankallat en riksdag strax efter det han gjort sig enväldig och tydligen beredde han sig på flera riksmöten om också med annan sammansättning än den hävdvunna. Representationsförändringen skulle genomföras genom en tredje

revolution. Gustaf IV Adolf tyckte sig ha fått så trista erfarenheter vid den enda riksdag han sammankallat, att han ej i brådsket tänkte instämma ständerna till nytt möte. Norrköpings riksdag, som närmast motiverats av att ständerna skulle assistera vid kungens kröning, sammankallade han först fyra år efter det han blivit myndig och med en ny riksdag kunde det anstå hart när huru länge som helst. Bevillningen skulle ju utgå till nästa riksdag och ny lagstiftning var den starkt conservative monarken föga hågad att inlåta sig på. I värsta fall kunde han ju taga sig fram med lagförklaringar. Kriget förbättrade konstitutionellt sett hans ställning, då han nu enligt RF § 45 kunde utskrive skatter efter behag. Dess bestämmelse in fine att, när kriget upphör, ständerna böra sammankomma och de för krigets skull pålagda gårderna upphöra gjorde honom ej till fredsvän. På så sätt har en skärpning av det gustavianska envældet ägt rum, som även sticker av mot Karl XI:s envælde. Likheten med Karl XII:s riksdagslösa regim är påfallande men heroismen saknas.

Legitimiteten, som Karl XII hade så föga sinne för, har hans beundrare så mycket starkare hävdad mot de revolutionära, varav Europa var fullt. Det kan kanske ha sin förklaring i en viss irritation hos den ende svenske kung, vars legitima börd var ett problem, som den förste av de svenska revolutionärerna, Georg Adlersparre, var beredd att göra ett nummer av, då det gällde att överflytta kronan från den konung, som de facto såsom myndig regerat i 13 år, på Gustaf III:s bror hertig Karl och icke på Gustaf IV Adolfs egen son Gustaf.

Till sist bör ett fall anges, då Gustaf IV Adolf, ställd inför samma problem, som Karl XII, löst detta på ett sätt, som måste vinna en människoväns gillande. Det rör sig om den mobiliserade härens underhåll. Vi minnas, vilka bestialiska metoder den store hjältekonungen härvid tillämpat. Den 14 mars 1808 utfärdade Gustaf IV Adolf en förordning, som gav armécheferna rätt att verkställa utskrivning av varor hemmansvis mot ersättning efter markegångspris. I känslan av att denna rekvisitionslagstiftning kunde missbrukas av de militära cheferna avgav kungen dock redan den 18 mars den förklaringen, att allmogen genom varuutskrivningarna ej skulle sättas ur stånd att föda sina kreatur och fullgöra sina skjutsningar och ej heller fråntagas brödföda eller utsäde för eget behov. Tydligen var Gustaf Adolf ej så blottad på humana känslor som hans idol. Snart nog började han t.o.m. besinna sig på om icke en krigsgärd, av honom i det längsta undviken, då den skulle framtvunga en riksdagskallelse efter krigets slut, vore med hänsyn till rätt-

Fredrik Lagerroth

visans krav, ofrånkomlig. Varför skulle bönderna ensamma bära bördor, som kriget förde med sig? Visserligen skulle de få sina prestationer betalda efter markegångspris, men detta var väsentligt lägre än marknadspriset. Resultatet blev en krigsgärdsförordning av den 4 maj 1808, enligt vilken varje skattskyldig i krigsgård skulle erlägga 3/4 av vad han var ålagd i bevillning för 1808. (Se Sten Carlsson, *Gustaf IV Adolfs fall*, s. 93 ff.)

Den nyblivna modern

En etnologisk beteendestudie

Denna studie, som utgör bakgrund till en kommande etnologisk avhandling om kyrktagningsleden i Sverige, kommer att inrikta intresset på att undersöka en supranormal situation i kvinnans liv, nämligen tiden från förlossningen fram till kyrktagningen.

I en traditionsuppteckning från Hede i Härjedalen ges en karakteristik av en nybliven moder: »Eftersom kvinnan, som ej var kyrktagen, räknades som hedning, skulle hon inte få vara med om någonting, ej heller deltaga i hushållsgöromål, utan hon fick sitta, där hon satt och ingen brydde sig om henne. Hon fick inte gå ut i byn, men hon fick nog gå ut och göra sina 'äreen'. Däremot fick hon ej taga någon ihand, ej heller laga mat, sopa eller skura. Men man hade ställt till något särskilt arbete åt henne, för att tiden ej skulle bli allt för lång för henne. Hon kunde t.ex. få sticka pälskärp . . . Hon brukade även få binda vantar. Gjorde hon däremot något, som var förbjudet, skulle det slå sig något ont på henne. Men för barnets räkning betydde detta ingenting. Modern kunde ej gottgöra detta, om hon brutit mot gängse bruk som 'hedning'. Man har haft många méa för sig med eld och stål, innan kvinnan skulle kyrktagas.»¹ Från Jäts socken i Småland berättar en kvinna f. 1880, att en icke kyrktagen kvinna inte fick »taga någon i hand, förrän hon tagit prästen i hand, ty det sades, att då stannade ej blodet, och hon fick en lång tid lida av blodflöde. Inte fick hon gå ut, ty då fick trollen makt med henne. Förr i tiden var det tvärt förbjudet för en kvinna, som ej var kyrktagen att gå ut efter solens nedgång. Det har levat så långt fram här på orten som nittonhundraelva, då jag fick min första son. Förr i tiden fick ej heller någon kvinna före kyrkotagningen baka eller laga mat, ty det ansågs för att hon var oren, och maten kunde ej ätas . . . En kvinna, som ej var kyrktagen, fick inte gå på begravning, inte på bröllop, inte i kyrkan. Kom någon till ett hem, där ett barn var fött, så tog de aldrig kvinnan i hand, ty hon ansågs att vara oren efter barnsängen».²

De frågor, som kommer att behandlas i det följande, gäller, vilka

förhållningsregler en icke kyrktagen kvinna hade att iaktta. Har liknande förbud funnits vid andra supranormala situationer i kvinnans liv? Är reglerna specifikt kristna eller förekommer de också i utomkristna kulturer? Vad ansågs bli följden, om barnaföderskan inte rättade sig efter förbuden? Vilken anledning fanns det till att iaktta dem?

I folklivsarkivens³ traditionsuppteckningar får man den mest fullständiga bilden av de folkliga uppfattningarna. Det äldre kyrkliga materialet kan användas för att underlätta förståelsen av de sentida uppteckningarna. För att få hjälp med tolkningen av det svenska materialet görs jämförande utblickar till de nordiska grannländerna och Tyskland.

Det äldsta traditionsmaterialet har insamlats på 1910- och 1920-talen.⁴ Det utgörs av fria uppteckningar, dvs. sådana, som inte är svar på frågeformulär. Därav följer vissa problem vid kartering. Det kan vara svårt att fastställa, om positiva belägg på en karta återger det verkliga utbrednings- eller kärnområdet för en viss företeelse. Det kan bero på tillfälligheter, att en meddelare redogjort för den. Sagesmän på andra orter kanske också känner till den, men har förbisett att lämna upplysning därom. Man får emellertid anse det rimligt, att en föreställning, som omtalas i många uppteckningar från ett visst område, har där spelat en viktig roll ute bland folket. Den har varit så känd, att uppgiftslämnarna inte kunnat förbigå att omnämna den spontant. När det inte använts frågeformulär vid insamlingen, kan man inte räkna med att finna negativa belägg. Med hjälp av sådana brukar man eljest kunna ringa in kärnområden.

Från ULMA utsändes 1930 en frågelista med ganska detaljerade frågor om icke kyrktagna kvinnor:⁵

»Vad kallades den icke kyrktagna kvinnan (barnsängshustru, hednakvinna, heden)? . . . Var barnaföderskan före kyrktagningen utsatt för onda makters inflytande? För vilka? Hur skyddade hon sig mot dessa? Vad borde en barnsängskvinna göra eller underlåta, innan hon blev kyrktagen (t.ex. att kamma sig, att se sig i spegeln osv.)? Vilka ställen i gården fick hon icke besöka (källaren)? Vad hade hon att göra, om någon räckte henne handen till hälsning? Vilka följder hade det för henne själv, barnet eller andra, om hon ej iakttog dessa föreskrifter? Klädde hon sig i en främmande dräkt, t.ex. sin mans, när hon gick ut? Iakttofs någon skillnad i kvinnans klädedräkt före och efter kyrktagningen, särskilt med hänsyn till underkläderna? Fick hon lämna hemmet före kyrktagningen? Vad ansåg man, att en sådan kvinnas besök hade för följder? Huru bemötte man henne? Borde modern göra något för att skydda sig själv eller barnet, innan hon första gången lämnade hemmet efter barnets födelse, eller då hon begav sig till kyrkan för att kyrktagas? . . .

Har mannen haft att iaktta några förhållningsregler under barnsängstiden och före kyrktagningen, och i så fall, vilka och i vilken avsikt? Borde även han hålla sig hemma?»⁶

Även efter 1930 finns det emellertid en del fria uppteckningar i ULMA. IFGH:s material från Västsverige utgörs huvudsakligen av spontana uppgifter. Visserligen utgavs en frågebok 1927 till handledning för upptecknare⁷ och en motsvarande 1934, men de har i många fall inte blivit använda. I en handledning 1919 för folkminnesinsamlare vid LUF förekommer några översiktliga frågor: »Vad bör en barnsängskvinna göra eller underlåta under tiden, innan hon blir kyrktagen? Vilka följder har det för henne själv, barnet eller andra, om hon ej iakttagit dessa föreskrifter? Och hur kan en dylik försummelse gottgöras? Bör modern, innan hon första gången lämnar hemmet efter barnets födelse eller, då hon beger sig till kyrkan för att kyrktagas, göra något för att skydda sig själv eller barnet eller för att befördra någonderas välgång?»⁸ På LUF:s frågelista 26 1940 möter ett par allmänna frågor: »Vad slags skada anser man, att ännu ej kyrktagna barnaföderskor kan vålla? Och vad gör man för att hindra sådan skada? Vad är det som är särskilt förbjudet för sådana kvinnor?» Övriga frågelistor är sena, nämligen LUF 96 1953 och NM EU 171 1960.⁹ Vid denna tidpunkt får man räkna med att mycket av äldre folkliga föreställningar hunnit falla i glömska. Därför kan negativa belägg i dessa sena svar inte tas till intäkt för att föreställningen i fråga alltid saknats på en ort. Om man ställt samma frågor till människor, som tillhörde den äldre generationen på 1920-talet, hade man kanske kunnat erhålla positiva belägg. De sena frågelistsvaren kan således inte behandlas som likvärdiga med de fria uppteckningar, som insamlats under tidigt 1900-tal. Positiva belägg i de sena svaren kan dock markeras på kartorna som vanligt. Kartorna avser nämligen inte att ge uttryck åt någon tidsfaktor för de positiva uppgifterna. De sena svaren är få i jämförelse med de äldre fria uppteckningarna.

Det norska jämförelsematerial, som kunnat användas, är till största delen tryckt i Norsk folkeminnelag.¹⁰ Från Svenska Finland utgörs det otryckta folktromaterialet av fria uppteckningar i SLS, Helsingfors. Dessa uppgifter har till stor del insamlats i slutet av 1800- och början av 1900-talet.¹¹ En del av detta material är tryckt i Finlands svenska folkdiktning. För Danmarks del erbjuder J. S. Møller Moder og Barn i dansk folkeoverlevering det främsta jämförelsematerialet. Detta arbete bygger på otryckt material i Dansk folkeminnesamling, Köpenhamn.

Med ledning av H. F. Feilbergs otryckta ordbok i Dansk folkeminnesamling har många tryckta uppgifter kunnat spåras från danskt, tyskt och delvis engelskt område. Även Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens har lämnat anvisningar och givit jämförelsematerial från tyskspråkiga områden.

Emedan traditionsmaterialet är så föga socialt skiktat, har det inte varit möjligt att påvisa några sociala skillnader. De föreställningar, som här behandlas, gäller allmogekulturen.

På kartorna markerar varje belägg en socken oberoende av hur många sagesmän från socknen som lämnat samma uppgift. Stiftsgränserna har markerats på kartorna för att underlätta studiet av sambandet med den kyrkliga centraldirigeringen. Med undantag av de medeltida beläggen har stavningen i äldre citat normaliserats. I uppteckningarna har stavfelen ändrats men inte dialektala uttryck.

Förhållningsregler

Umgångesförbud

Ett mycket viktigt folkligt förbud har varit, att modern *inte* fick *bege sig utanför huset eller gården*. Denna regel omtalas i drygt 900 av de cirka 5600 traditionsuppteckningarna på kyrkohistoriska arkivet (LUKA), trots att förhållningsregler för barnaföderskor inte efterfrågats.¹⁹ Någon regional differentiering av beläggen kan inte iakttas.

Utgångsförbudet möter i olika nyanser. Det strängaste bestod i att kvinnan inte fick träda utanför hemmets dörr. Ofta tilläggs, att detta särskilt gällde efter mörkrets inbrott. Inom huset fick hon enligt vissa uppteckningar inte besöka vinden och källaren. Andra uppteckningar framhåller, att modern hade rätt att röra sig inom gårdsplanen men ej utanför. På vissa håll uppges det ha varit tillåtet, att kvinnan skötte sysslorna i ladugården, medan detta annorstädes var uttryckligen förbjudet. I flera fall fick barnaföderskan inte ens besöka det närmaste grannstället. Andra sagesmän hävdar, att förbudet inte var så strängt, utan att hon kunde få bege sig till granngården, när så erfordrades. I många fall fick hon emellertid framföra sitt ärende genom fönstret. Andra meddelare nämner, att modern måste avhålla sig från att delta i större folksamlingar såsom vid kalas, bröllop och begravingar. Barnaföderskan har alltså i växlande grad varit utestängd från den sociala gemenskapen. Hur dessa förbud rent konkret kunnat växla från

ort till ort, åskådliggöres bäst med några sagesmäns egna ord. »Före kyrkotagningen vågade en kvinna inte gå ut efter mörkrets inbrott. De onda andarna hade nämligen då makt över henne . . . Ej heller gick en kvinna, som inte kyrkotagits, till någon folksamling. Hon ville inte detta. Det passade inte. Somliga besökte inte ens en grannstuga.»¹³ »Innan en barnsängskvinna blev kyrktagen, fick hon icke besöka källaren. Om hon tog något käril för att gå dit och hämta något, 'kom dom o tog av me di'. Orsaken, varför hon ej fick gå dit, är glömd. Alla andra platser i gården fick hon besöka.»¹⁴ »Och kvinnan skulle de där veckorna hålla sig inne och inte vara med några människor. Om det så blev begraving på hennes egen far eller mor, fick hon inte vara med. Knappt till ladugården fick hon gå.»¹⁵ »En kvinna, innan hon gaud i kjarke, skulle akta sig för allting. Hon gick i regel inte från gården. Hon skulle åtminstone ej gå så långt, så hon kom över vatten. Skulle hon gå bort, blev de ej längre än till närmste nabo. Hon undvek alltid att komma i sällskap. Hon höll sig undan för anständighetens skull. Det var opassande att komma i folksamling. Kom hon bort, gick hon s.k. köksvägen. Hon gick inte in, om där var någon främmande. Då höll hon sig i köket eller på avstånd. Var de någon nabokvenga som var där, då gick hon ju in, men ej om de var nån annars.»¹⁶ Från Skellefteå i Västerbotten berättar en kvinna f. 1874: »En kvinna, som inte var kyrktagen, fick inte göra besök eller gå på kalas. Jag minns, att innan min mamma blev kyrktagen, blev hon bjuden på gravöl, å hon sade då, att hon inte kunde gå.»¹⁷

Att modern måste hålla sig hemma och vara utestängd från sociala kontakter, är med olika variationer dokumenterat från övriga Norden, Tyskland och England. I Nedervetil i Österbotten skulle barnaföderskan stanna inomhus eller åtminstone inom den egna gårdens område.¹⁸ På Björkö i Österbotten skulle hon undvika folksamlingar.¹⁹ Från Möre och Romsdal fylke i Norge meddelas: »Ho skulle halda seg mest mogelig innandørs og ikkje omgåast med grannefolket. Ei bondekone måtte ikkje ställa i fjös eller lade för ho var 'innleidd' i kyrkja.»²⁰ Från Danmark föreligger bl.a. uppgifter om att hon inte borde vistas ute, sedan solen gått ner.²¹ I Tyskland har den föreställningen varit vanlig, att kvinnan särskilt skulle avhålla sig från att gå ned i källaren eller upp på vinden.²² Även budet, att hon skulle stanna inom husets väggar, är känt: »Vor ihrem ersten Kirchgang darf sie nicht vor Sonnenaufgang u.nach Sonnenuntergang ausser dem Hause sein, nicht über die Dachtraufe hinausgehen u. überhaupt ihr Gehöfte nicht verlassen, u. nicht

in den Keller u. auf den Boden gehen, am wenigsten über einen Kreuzweg.»²³

Den i det svenska traditionsmaterialet rikt belagda praxis, att barnaföderskan skulle hålla sig inne före kyrktagningen, kan beläggas redan under medeltiden. I en medeltida legend berättas, att en bonde begav sig ut på åkerfälten med allt sitt husfolk för att inbärga skörden undan det annalkande regnet, »hema bliffuandes wtan all enast hwstrun, huilken ey än tha war kirkio ganghen».²⁴ I en till svenska översatt medeltida uppbyggelseskrift omtalas, att jungfru Maria stannade fyrtio dagar i stallet efter Jesu födelse, »thy blef iomfrun quar äpte thy som andra quinnor plägha. Ok bidde ther til som hon skulde gaa i kirkio».²⁵ I Mose lag var det föreskrivet, att barnaföderskorna skulle hålla sig hemma fram till dess att de renats i templet (3 Mos. 12).

Laurentius Petris reformatoriska kyrkoordning 1571 framhåller, att det »nu allmänt i kristenheten sed är», att mödrar håller sig inne i sex veckor, vilket anges vara en god regel.²⁶

I den danska »Rette Ordinants» 1539 möter samma syn som i den svenska kyrkoordningen 1571. Fastän kvinnorna nu är befriade från att lyda Mose lag, »maa de holde seg hiemme, som sed er». Det är en god regel, som gagnar dem själva.²⁷ Att den omtalas som sed 1539 tyder på att den går tillbaka på medeltida förhållanden. Vid en synod i Stavanger i Norge 1573 blir detta förbud direkt påbudet av kyrkan. »Sognepræsterne *skulle* dennem tilholde efter deres Barnefødsel at holde sig hjemme ved 6 Ugers Tid . . ., paa det at de Ingen skulde vaere til Forargelse eller ondt Exempel som mangestund skeet er.»²⁸ (Förf:s kurs.)

I Sverige uttalade sig den riksgiltiga kyrkolagen 1686 bestämt i denna fråga. »Barnaföderskor *skola* hålla sig inne vid pass sex veckor efter födelsen.»²⁹ (Förf:s kurs.) Det stadgades inget straff, om någon bröt mot föreskriften. Det har dock förekommit mera lokala bestämmelser om böter. Vid en sockenstämma i Dimbo i Västergötland 1740 frågade prästen sockenborna, »vad för arbitralt straff de barnsängskvinnor måtte undergå, som 5 eller 6 dagar strax efter barnafödelsen uti sin orenlighet gå ut till arbete på åker och äng, som man några haver exempel uppå så gjort hava: svarades av somliga 16 öre smt, av somliga 1 dr smt.»³⁰ T.o.m. byalagen kunde föreskriva utgångsförbund för barnaföderskor.³¹ Vid visitationer kontrollerades, om kyrkolagens bestämmelse följdes. Från en prostvisitation i Jung i Västergötland 1720 heter det: »Skola hustrur, som fött barn, hålla sig hemma sin tid efter

kyrkolagen och ingalunda såsom en part här till befatta sig med sysslor.»³² Brott mot utgångsförbudet verkar emellertid ha hört till undantagen. Det syns ha varit en vanlig folklig uppfattning under 1700-talet, att barnaföderskor skulle hålla sig hemma. J. J. Törner lämnar belägg för detta från Östergötland³³ och J. Gaslander från 1770-talets Västbo.³⁴ P. A. Säve har flera uppgifter i sitt material från Gotland. I Rönnebergs härad i Skåne var barnaföderskan på 1840-talet mycket noga med att stanna hemma. E. Wigström framhåller, att »endast eldsvåda i huset skulle förmått henne att före sin kyrkogång lämna gården eller gå över en väg eller bäck».³⁵

Debatten under 1700- och 1800-talet om tidpunkten för kyrktagningen visar direkt eller indirekt, att mödrarna noga rättade sig efter utgångsförbudet.³⁶ Från flera håll restes krav på att kyrktagningen skulle få äga rum tidigare än sex veckor efter barnets födelse med tanke på att fattiga mödrar behövde komma ut i arbete för att förtjäna sitt uppehälle. Kvinnorna drog sig för att gå ut i arbete före kyrktagningen. P. Laestadius återger 1827, vad en prästman från Stockholm nyligen berättade: »Han sade mig . . ., att fattigt folk ej gjorde avseende på tid utan läto kyrktaga sig, så snart de ansågo sig någorlunda restituerade, allt av det skälet, att de icke ansågo sig kunna förrätta sina vanliga sysslor och visa sig ute utan att vara kyrktagna.»³⁷

Förutom det generella utgångsförbudet förekommer speciella regler för vart en barnaföderska inte fick gå, om hon begav sig ut. Det gäller i första hand *vägar, rinnande vatten, brunnar och åkerfält*. Dessa föreställningar uppvisar skilda utbredningsområden (karta 1). Det rör sig här säkerligen om folkliga överbyggnader på utgångsförbudet. Mäniskorna är beroende av vägarna, vattnet och åkrarna och måste därför vara rädda om dem (jfr nedan avsn. om farorna för omgivningen och för modern själv). Dessa specialförbud nämns inte i kyrkliga föreskrifter.

Förbudet att gå över en väg företer en syd- och östsvensk utbredning. I Skåne är beläggen starkt koncentrerade till landskapets södra del.³⁸ Utbredningsområdet sträcker sig vidare över Blekinge (en uppgift) till Öland och Gotland. På Gotland omtalas denna föreställning av P. A. Säves meddelare av vilka flera var födda på 1700-talet.³⁹ Från Södermanland föreligger några belägg samt ett från Uppland.

Utbredningsområdet omfattar även Svenska Finland, där traditionen är belagd på Åland och i Eg. Finland.⁴⁰ Också i Danmark finns uppfattningen väl dokumenterad. På 1780-talet kunde H. Ussing meddela:

»thi førend de have været i kirke, ansee de det for en stor forbrydelse at gaae ud, som de kalde det, over afveien, eller en vei, som alle gaae eller kjøre paa.»⁴¹ I vissa fall heter det, att modern inte skulle stiga över hjulspår. Detta omnämns av E. Pontoppidan redan 1736.⁴² Från Tyskland framhålls, att barnaföderskan särskilt skulle undvika korsvägar.⁴³

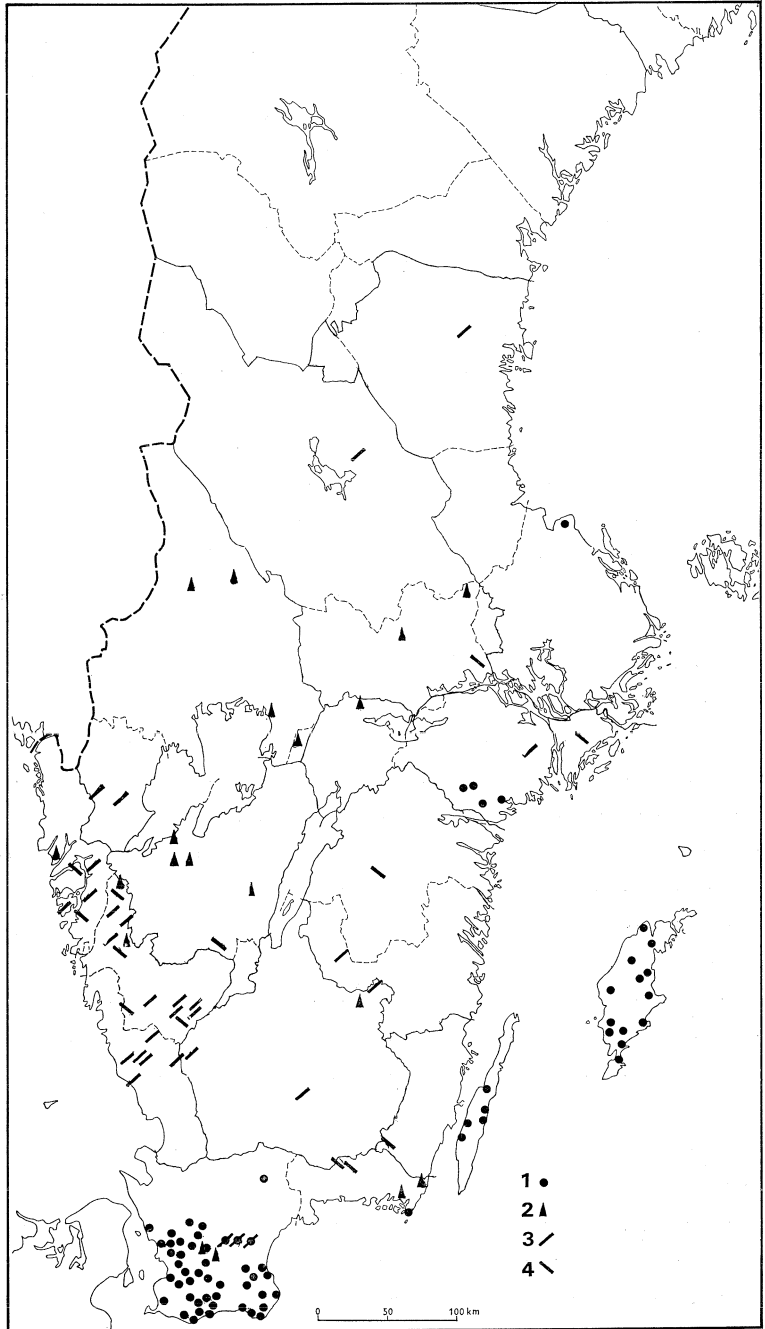
Regeln att *inte gå över rinnande vatten* företer en koncentration till Västsverige. Kärnområdet utbreder sig från mellersta Halland via angränsande trakter i södra och västra Västergötland till Bohuslän och Dalsland. Utanför detta område finns det endast ett fåtal spridda uppgifter bl.a. från Småland och Skåne.⁴⁴ Den västsvenska traditionen har haft motsvarigheter i Norge. Från Telemarken omtalas den på 1780-talet.⁴⁵ I Danmark är föreställningen föga känd⁴⁶ och från Svenska Finland saknas belägg.

Karta 1 återger med stor sannolikhet de verkliga kärnområdena för de nämnda traditionerna. Ojämn insamling av traditionsmaterial kan inte anses ha förryckt kartbilden. Beläggen på kartan är spridda över hela Götaland och delar av Svealand. Därvid utkristalliserar sig två tydligt avgränsade utbredningsområden. Att nå en förklaring till dessa regionala skillnader är däremot svårt.

För *förbudet att hämta vatten* i brunnen kan man inte påvisa ett enhetligt utbredningsområde. En del av beläggen kommer visserligen från Västsverige. I Tyskland har det flerstades varit förbjudet att bege sig till brunnen. Det har kunnat beläggas också i Danmark. I ett brev från omkring 1760 förbjöds tyska medborgare i Danmark vid vite av 1 mark att låta barnaföderskor hämta vatten ur någon brunn inom fyra veckor efter förlossningen.⁴⁷

För regeln att *inte gå över åkerfält* föreligger det inte särskilt många uppgifter i traditionsmaterial. Beläggen uppträder sporadiskt på skilda håll. Föreställningen är känd i Eg. Finland, men motsvarigheter har inte kunnat spåras i Danmark. I Tyskland är den däremot väl dokumenterad.

Man skulle även företa försiktighetsåtgärder med det som varit beröring med modern eller barnet, så att det inte kom ut i fria luften. Det gäller *bad- och tvättvatten, tvättkläderna, efterbörden* och *blödingarna från modern* samt *barnets navelsträng*. För barnets del gällde försiktighetsmåttan i första hand under tiden fram till dopet,⁴⁸ medan man för moderns del måste iaktta reglerna fram till kyrktagningen. Det finns dock flera belägg för att barnets tvättkläder skulle torkas inomhus, tills modern hade kyrktagits.⁴⁹ Efterbörden brändes upp eller gräv-

Karta 1. 1. Inte gå över en väg. 2. Inte gå över en åker. 3. Inte gå över rinnande vatten. 4. Inte hämta vatten. Kartorna har renritats av fil. kand. Bengt Svensson, Lund.

des ner i marken helst inomhus.⁵⁰ Även bad- och tvättvattnet skulle slås ut inomhus. »Allt vatten, som barnet och modern tvättats i samt allt, som avgick från barnet, hölls på 'huset', dvs. det måste hällas ut under tak, eller också spottade man för det tre ggr, om det hölls ut på marken.»⁵¹ »Badvattnet fick inte slås utomhus, förrän kvinnan hade kyrktagits. Det gjordes ett hål i ett hörn av stugan i golvet, där det slogs ned.»⁵² Samma tillvägagångssätt omtalas av J. Gaslander på 1770-talet. »Löjevattnet får ej slås ut på marken under bar himmel, ej heller vad av barnsängshustrun kommer utan gravas ned under en tilja (golvbräda) i huset.»⁵³ Försiktighetsmått med efterbörden, bad- och tvättvattnet samt tvättkläderna möter flerstädes i övriga Norden liksom i Tyskland.

Den nyblivna modern borde inte komma i direkt beröring med andra människor. Hon skulle *inte ta någon i hand* före kyrktagningen. Traditions materialet lämnar uppgifter om detta från hela Sverige utom den sydligaste delen, nämligen Skåne, Blekinge⁵⁴ samt Gotland.

Beläggs koncentrationen i Västsverige visar sig vid närmare kontroll ha samband med den rika insamlingsverksamheten vid IFGH. Det skenbara kärnområdet sammanfaller med IFGH:s insamlingsområde, som sträcker sig från norra Halland upp till Värmland.

Samma förbud är väl dokumenterat i Svenska Finland. Däremot har det inte spårats i Danmark⁵⁵ och Tyskland, vilket bör sättas i relation till att förbudet inte är belagt i Skåne. Det behöver inte bero på tillfälligheter att man saknar uppgifter från Skåne.⁵⁶ Handtagningsförbudet nämns inte i äldre kyrkliga föreskrifter.

I några få uppteckningar anges, att förbudet mot handtagning endast gällde manspersoner. »Om en man kom in, innan en kvinna varit i körke, skulle han aldrig ta henne i hand. Hon var 'hea'. Men en kvinna fick göra det», framhåller en kvinna från Laneryr i Bohuslän.⁵⁷ Liknande uppgifter föreligger från Svenska Finland. Dessa belägg får ses i sammanhang med att endast kvinnor kom till den nyblivna modern med barnsängsmat⁵⁸ och deltog i barnsängsgillena. Barnsängsrummet var förbehållet kvinnorna.

I många uppteckningar betonas det, att prästen var den förste, som barnaföderskan skulle ta i hand efter förlossningen, vilket skedde vid kyrktagningen. En meddelare från Harestad i Bohuslän uppger: »Hon fick ej taga någon i hand, för hon gått i kyrke. Den förste hon fick taga i hand var prästen.»⁵⁹ Från Mellby i Västergötland heter det: »Hon skulle inte hälsa på någon. Den förste, som skulle ta henne i hand, så

var det prästen.»⁶⁰ Detta tyder på att folket ansett handtagningen spela en väsentlig roll vid kyrktagningen.⁶¹ Det måste ha varit prästens egenkap av företrädare för det gudomliga, som haft avgörande betydelse. En renande kraft överförs rent kontagiöst genom att prästen tar kvinnan i hand. Denna syn kommer fram i en uppteckning från Varv i Västergötland: »Hon fick inte ta någon i hand, förrän hon hade tagit prästen i hand. Och om det var så, att prästen kom hem och döpte barnet och han hälsade på modern, då var det inte farligt längre att ta henne i hand. Då hade hon tagit prästen i hand, fast hon inte hade 'gått i körke'.»⁶²

Barnaföderskan har inte blott varit *förbjuden att vidröra* människor utan även *matvaror*. Därför fick hon inte utföra några hushållsbestyr, varken laga eller servera mat åt den egna familjen eller bjuda besökande på förtäring. Beläggen härför är spridda över hela Sverige. »Hon fick inte röra vid en gryta, ej heller 'sätta fram ett mål', dvs. duka ett bord och servera maten, ej heller delta i något slags arbete», uppges det från Nederluleå i Norrbotten.⁶³

Särskilt stränga syns reglerna ha varit i Svenska Finland, varpå kan lämnas ett par belysande exempel: »Okyrktagen kvinna fick inte gå utomhus bland människor, ej ta i matkärl, ej ge kaffe åt någon; den som det bjöds åt, tog ej emot.» »Innan en barnsängskvinna blivit kyrktagen, får hon ej äta med andra vid bordet utan på ugnsbänken med egen sked och ur eget fat.»⁶⁴ Liknande traditioner är kända från Norge och Irland. I Tyskland har man varit noga med att barnaföderskan inte skulle baka.⁶⁵

I den romerska kyrkan saknas förbud mot att laga mat. Däremot har ett sådant förbud funnits inom den grekiska kyrkan under medeltiden. Barnaföderskan ansågs så oren, att hon inte fick befatta sig med matvaror.⁶⁶

Även andra kvinnoysslor, som inte har med maten att göra, har enligt traditions materialet kunnat vara förbjudna. Det gäller i första hand spinning och vävning. »Och inte skulle hon spinna. Det vet jag särskilt», framhåller en kvinna från Norum i Bohuslän.⁶⁷ I Tyskland har det ansetts förenat med fara att sy och spinna.⁶⁸

Kultiska förbud

Barnaföderskan var inte enbart utestängd från den sociala gemenskapen utan även från den religiösa. Från hela landet föreligger sporadiska upp-

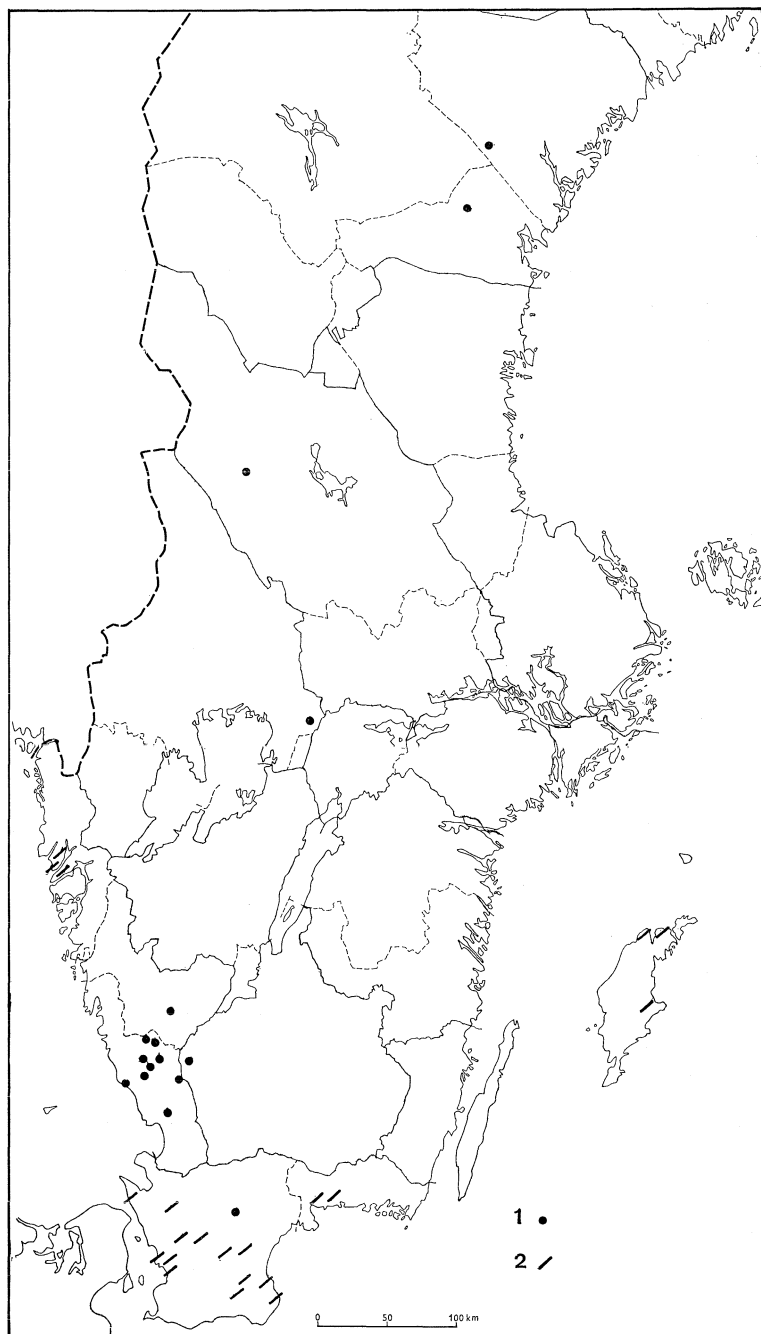

gifter om att hon *inte fick besöka kyrkan*. De flesta beläggen härrör från Lunds stift och det gamla Växjöstiftet, vilket kan ses i sammanhang med att kyrktagningen där ännu under 1800-talet i motsats till andra stift förrättades vid kyrkdörren och inte framme i kyrkan.⁶⁹ Modern beträdde alltså inte kyrkorummet, förrän hon var kyrktagen. En kvinna från Hinneryd i Småland uppger: »Förr fick . . . ingen kvinna beträda Herrens hus, förrän hon blivit kyrkotagen. Därför försiggick detta alltid på tröskeln till kyrkan.»⁷⁰

Förbudet mot kyrkbesök återspeglas i ett par folkliga uttryck om barnaföderskor. Dessa sades stå, ligga eller sitta »utom (utan) kyrke» eller »inom kyrke» (karta 2). Beläggen för uttrycket »utom kyrke» uppvisar en svårförklarlig koncentration i mellersta Halland. Enstaka uppgifter förekommer dessutom från mellersta och norra Sverige. Ett par litterära belägg från Närke tillkommer utöver kartan.⁷¹ Prepositionen måste i denna sammansättning ha rumsbetydelse.⁷² Uttrycket kan beläggas i en uppbyggelseskraft från medeltiden, vari det heter om jungfru Maria, att hon i fyrtio dagar »vtan kyrkio stodh».⁷³ Kyrkoordningen 1571 avvisade den föreställningen, som sägs ha varit gällande tidigare, att kvinnorna var »utan kyrka satta för barnsbördens skull».⁷⁴ Vid en rättegång i Stockholm d. 23 sept. 1607 sade den anklagade Enok Jakobson om sin hustru, att »hon stod utan kyrka efter barn».⁷⁶ Uttrycket har även varit brukligt i Danmark och Norge på 1500-talet.⁷⁵

Uttrycket »inom kyrke» möter endast i Skåne, Blekinge, Bohuslän och på Gotland, dvs. gamla danska landskap. På Gotland är det belagt i Säves samlingar. Det är vidare väldokumenterat i danskt traditionsmaterial, där det heter »inden kirke».⁷⁷ Biskop Palladius använder på 1500-talet termen »inden kirchegang».⁷⁸ »Inden» har i danskan dels tids- och dels rumsbetydelse.⁷⁹ Här måste det gälla tid, dvs. tiden innan kvinnan är kyrktagen. När det gammaldanska uttrycket försvenskats, har man kommit att använda rumsprepositionen inom, vilket inte ger någon rimlig mening.

Förbudet att besöka kyrkan har stöd redan i Gamla testamentets föreskrifter om rening av barnaföderskan. »Hon skall icke komma vid något heligt och får icke heller komma till helgedomen, förrän hennes reningsdagar äro ute.» (3 Mos. 12.) Inom den västerländska kyrkan möter man under medeltiden två olika tolkningar av kyrkförbudet. De som tillät barnaföderskor att besöka kyrkan genast efter förlossningen, stödde sig på ett uttalande av påven Gregorius den store (590–604). »Om en kvinna kommer till kyrkan i samma timme hon har fött för

Karta 2. 1. Ligga utom kyrke. 2. Ligga inom kyrke.

att tacka, tynges hon icke därigenom av någon syndabörda; ty köttets lust, icke smärtan, räknas som synd. Men lusten finnes vid samlaget; vid förlossningen däremot plågas hon, varför det också heter till den första av alla mödrar: 'Med sveda skall du föda'. Förbjuda vi nu en barnakvinna att komma i kyrkan, så räkna vi henne själva straffet såsom synd.»⁸⁰ Samma grundtankar möter i Bonifatius' statuter för frankerriket på 700-talet liksom i ärkebiskop Herard av Tours' stadgar 858.⁸¹ I en kanonsamling från 840-talet och i ett brev från påven Nikolaus I 866 hänvisas till Gregorius' uttalande.⁸² Dennes synpunkter togs också upp i Gratianus' lagsamling på 1100-talet.^{82a} 1198 framhöll påven Innocentius III, att den mosaiska lagen inte längre var bindande. Därför förelåg det inget hinder för mödrarna att besöka kyrkan genast efter barnsörden. De fick själva avgöra, om de ville komma. Om de i stället av vördnad (*ex veneratione*) önskade hålla sig borta en tid från kyrkan, kunde de inte klandras härför. Genom att detta uttalande medtogs i påven Gregorius IX:s dekretaler 1234, blev det allmänt gällande rätt.⁸³

Den motsatta uppfattningen, som förbjöd tillträde till kyrkan efter barnsörd, möter mest utpräglad i botböckerna. Så t.ex. stadgade angelsaxiska botordningar från 600-talet och en frankisk från 700-talet vissa botstraff, om någon bröt mot dessa föreskrifter.⁸⁴ Biskop Burchard av Worms bestämde på 1000-talet: »Mulier tua, si intraverit ecclesiam ante mundum sanguinem post partum, tot dies poeniteat, quot ecclesia carere debuerat.»⁸⁵ Flera kanonister på 1000-talet ansåg, att Gamla testamentets föreskrifter ännu var bindande. Kyrkförbudet fanns bl.a. med i en lagsamling från omkring 1095. Professor Rufinus i Bologna förklarade på 1170-talet, att Gregorius den stores tillåtelse att besöka kyrkan var avskaffad.⁸⁶

Gregorius' ståndpunkt syns ha haft svårt att göra sig gällande i praxis. På 820-talet uppgav biskop Jonas av Orleans, att kvinnorna i karolingerriket enligt gammal kristen sed (*iuxta priscorum Christianorum usum*) avhöll sig från kyrkan efter barnsörd och vid menstruation.⁸⁷ I början av 1200-talet kallade biskop Sicard av Cremona det en romersk sed (*consuetudinem Romanorum*), att sådana kvinnor inte gick i kyrkan.⁸⁸ En präst, som 1260 skrev om missförhållanden inom kyrkan, klagade över att barnaföderskorna hindrades från att besöka kyrkan och få del av nattvarden inom 40 dagar efter nedkomsten.⁸⁹

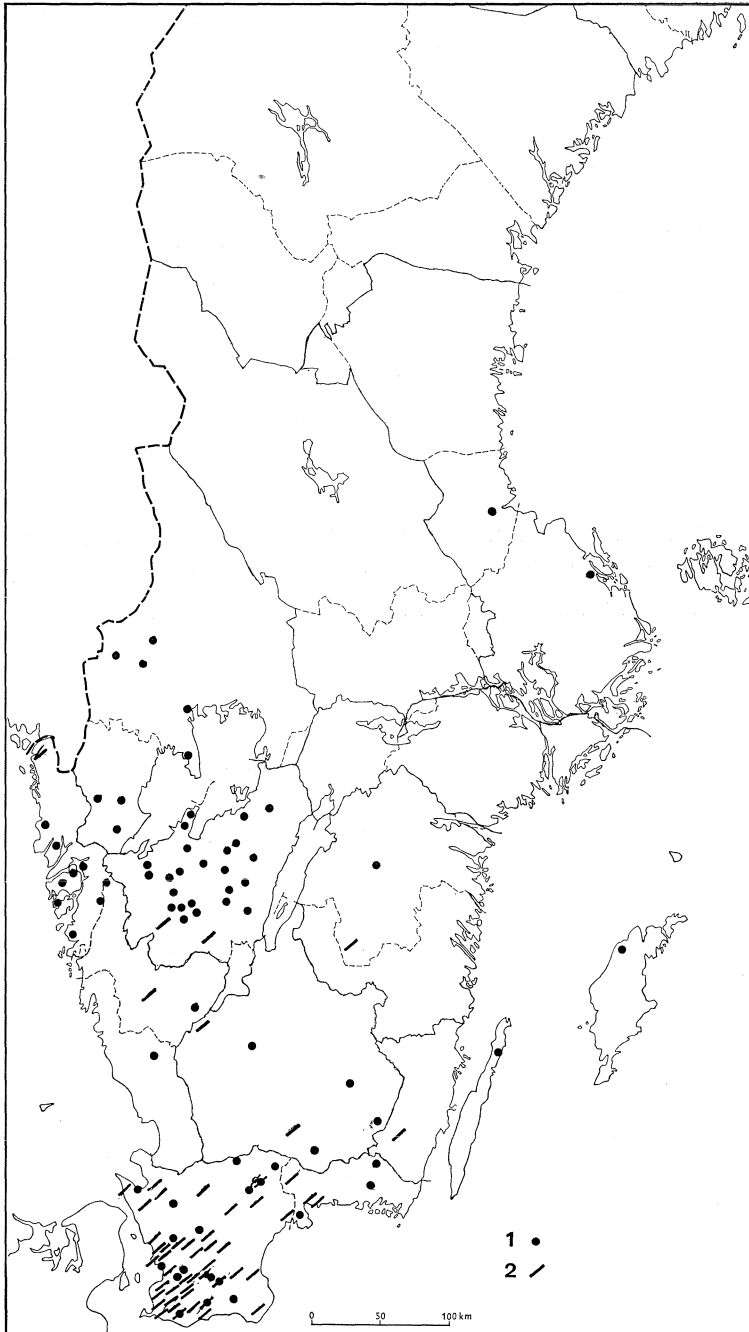
Sedan mitten av 1100-talet kan den kyrkliga ståndpunkten sägas ha inneburit en kompromiss mellan de två nämnda riktningarna. Man förbjöd inte barnaföderskor att besöka kyrkan men avrådde dem mer

eller mindre energiskt från att göra det och framhöll samtidigt jungfru Maria som exempel. Hon gick inte till templet förrän 40 dagar efter förlossningen.⁹⁰

Även Luther förordade, att mödrarna höll sig ifrån kyrkan i sex veckor. Inte heller skulle de gå ut bland folk.⁹¹ Den svenska kyrkoordningen 1571 tillät, att de kom till kyrkan samma dag som förlossningen och hänvisade därvid till Gregorius.⁹² Det angavs emellertid vara rådligt, att kvinnorna höll sig inne i sex veckor (se ovan s. 130). Påbudet i kyrkolagen 1686 att de skulle stanna inne i sex veckor (se ovan s. 130) förutsätter indirekt, att de inte begav sig till kyrkan. Några lokala bestämmelser om förbud att gå i kyrkan har inte spårats efter reformationen.

En sagesman från Åsbräcka i Västergötland f. 1866 framhåller: »Så fick hon inte nattvarden, förrän hon hade gått i körke. Men det var ingen i min barndom än de gick i körke, för de ville inte hålla sig från nattvarden.»⁹³ Här framskymtar det, hur ett förbud kunde bidra till att bevara kyrktagningsleden.⁹⁴ Detta gällde, innan nattvardsseden börjat nivelleras. På karta 3 kan man följa traditionsmaterialets uppgifter om *nattvardsförbud*. Det generella förbudet för alla mödrar är belagt i Götaland och delar av Svealand, men man märker en anhopning av beläggen i Bohuslän och de delar av Västergötland, som tillhör Skara stift. Här kan IFGH:s insamlingsverksamhet inte ha spelat in, ty långt ifrån alla uppgifterna stammar från IFGH. Det har inte varit möjligt att spåra någon synodalstadga för Skara stift om att mödrarna skulle förvägras nattvard före kyrktagningen.

Uppgifterna om att nattvardsförbudet endast avsåg ogifta mödrar, som inte skriftats, är koncentrerade till Skåne och västra Blekinge. För övrigt möter blott sporadiska belägg. Det kunde tänkas, att stiftsledningen i Lund utfärdat någon bestämmelse, som skulle kunna förklara denna anhopning av belägg i Lunds stift. Någon sådan stadga har dock inte kunnat spåras liksom inte heller någon äldre dansk motsvarighet. Man kan i stället hänvisa till en riksgiltig kunglig förordning d. 4 maj 1855, varigenom kyrkoplikten avskaffades. Samtidigt utfärdades »vissa föreskrifter till kyrkotuktens upprätthållande», dvs. en kyrklig ordningsstadga. Här uppräknas ett antal brott för vilka den felande ej »må . . . av den heliga nattvarden komma i åtnjutande, innan han eller hon av sin själasörjare . . . låtit sig enskilt skriftas och avlösas».⁹⁵ Den enskilda skriften och avlösningen, som utgjorde de ogifta mödrarnas motsvarighet till kyrktagningen, var alltså nödvändig för att få tillträde till nattvarden. En sådan kyrkotuktssynpunkt kommer fram i en upp-

Karta 3. 1. Nattvårdsförbud för gifta mödrar. 2. Nattvårdsförbud för ogifta mödrar.

teckning från Bara i Skåne: »Var det fråga om en utomäktenskaplig födsel, fick kvinnan 'stå skrift' i sakristian först, ja då blev hon egentligen inte alls kyrkotagen, men hon skulle bekänna sin synd för prästen, innan hon fick komma till nattvarden igen.»⁹⁶ Vid nattvardsförbudet för ogifta står alltså tanken på brottet i centrum, medan det måste finnas en annan motivering till det generella förbudet.

Från kyrkans sida möter man under medeltiden ungefär samma syn på nattvardsförbudet som på kyrkförbudet (se ovan s. 136). Gregorius den store framhöll, att menstruerande kvinnor fick komma till nattvarden men nämnde inget om barnaföderskor.⁹⁷ Ej heller uttalade sig påven Innocentius III i denna fråga. Alexander av Hales (d. 1245) kallade nattvardsförbudet efter barnsbörd en kyrkans sed (*consuetudinem ecclesiae*).⁹⁸ En isländsk biskop på 1300-talet tillät mödrarna att delta i påskkommunionen, om de fött barn minst tre veckor före påsk. Det förutsattes dock, att de var kyrktagna. Kyrktagningen fick alltså i detta fall förrättas, innan fyrtiodagarsperioden förflutit.⁹⁹ Vissa senmedeltida teologer tillät dock mödrarna att få nattvarden oberoende av om de var kyrktagna.¹⁰⁰ Från och med 1300-talet talade man oftast inte om ett förbud utan om ett råd att avhålla sig från nattvarden före kyrktagningen.¹⁰¹

Efter reformationen är inget nattvardsförbud utfärdat från officiellt kyrkligt håll i Sverige. Stiftsledningen i vissa stift har framhåvt, att det inte föreligger något hinder för barnaföderskor att motta nattvarden t.ex., när de blir sjuka och begär nattvard i hemmet (sockenbud). I ett brev från konsistoriet i Göteborg 1732 heter det: »Blir en barnsängshustru dödligt sjuk och åstundar nattvarden, sedan hon fött sitt foster, bör hon icke först kyrkotagas, innan hon kommuniceras; hon undervisas, att en botfärdig kan utan kyrkotagning försona sig med sin Gud.»¹⁰² Att stiftsledningen företrätt en sådan uppfattning, behöver inte betyda, att sockenpräster tillämpat dessa principer i praxis. I en uppteckning från Kville i Bohuslän (Göteborgs stift) framhålls det: »En fru här på St. Vrem ville gå till skrift, men hon fick ej för prosten, för att hon ej var kyrktagen.»¹⁰³

Biskop Bjurbäck i Karlstad hänvisar i ett ämbetsmemorial 1825 till att det inte finns någon gällande förordning om att mödrar saknar rätt att få nattvarden före kyrktagningen. Han vänder sig därmed mot den »irriga tanke», som »ännu så långt efter påvetiden befinnes hos en del, icke mindre lärare än åhörare, vara rådande». Prästerna uppmanas att överge en sådan uppfattning. Det kan räknas som en god ordning men

inte ett tvång, att mödrarna kyrktages, innan de mottar nattvarden, men »i den händelse, att en hustru inom de 6 första veckorna efter sin barnsbörd vore fallen i svår sjukdom och åstundar Herrens heliga nattvard, må densamma henne icke förvägras». ¹⁰⁴ Trots dessa uppmaningar från biskopen föreligger det i traditionsmaterialet flera belägg för nattvardsförbud från Karlstads stift (karta 3). Även i ett cirkulär för Linköpings stift 1805 framhålls det, att kyrkolagen 1686 inte stadgat något nattvardsförbud. Uttalandet sägs vara föranlett av »att man på ett eller annat ställe skall anse barnsängskvinnor ej kunna till åtnjutande av Herrens heliga nattvard förr admitteras, än de äro i kyrka tagna, och att fördenskull, då en sådan sakramentet åstundar, vilket ej kan vägras, man dessförinnan vid sjuksängen i olaga tid brukar kyrkotagningsakten förrätta». ¹⁰⁵

Det nattvardsförbud, som omtalas i traditionsmaterialet, har alltså inte stöd i efterreformatoriska kyrkliga föreskrifter utan går tillbaka på en medeltida praxis och kyrklig uppfattning. De enskilda sockenprästerna har uppenbarligen bidragit till att hålla dessa föreställningar vid liv. Om någon har vägrat barnaföderskor att få nattvarden, bör det ha varit prästen.

Med nattvardsförbudet sammanhänger de traditionsuppgifter, som nämner, att man och hustru borde gå till nattvarden vid första lägliga tillfälle efter kyrktagningen. ¹⁰⁶

En följd av kyrkförbudet var, att barnaföderskan *inte* fick *bära barn till dopet* före kyrktagningen. En kvinna f. 1870 i Knäred i Halland berättar: »En gång, när jag var gudmor, fick jag kyrktagas först, innan jag fick lov att bära barnet till dopet.» ¹⁰⁷ Förbudet gällde såväl moderns eget barn som andras. ¹⁰⁸ Prästerna kunde ivra för att denna regel iaktogs. Från Ronneby heter det: »Prosten Hilder lät ingen bära sitt barn, utan att hon var kyrktagen.» ¹⁰⁹

I äldre tid fick modern överhuvudtaget inte närvara vid sitt barns dop, vilket ägde rum inom en vecka efter förlossningen, dvs. innan modern kyrktagits. Antingen fick modern inte följa med till kyrkan vid dopet, ¹¹⁰ eller måste hon stanna utanför kyrkorummet. Det senare bruket uppmärksammade v. Schubert vid ett besök i Ströms kyrka i Jämtland i början av 1800-talet: »Zuvörderst ward eine Taufe verrichtet; . . . die ungefähr 45 jährige Mutter war mit dem Kinde 8 . . . Meilen weit zur Kirche gekommen; da sie aber noch nicht ihren feierlichen Kirchgang gehalten und die kirchliche Einsegnung empfangen, so sass sie während des Gottesdienstes in der Vorhalle.» ¹¹¹ Att modern inte

skulle vara närvarande vid barnets dop, omtalas också från Tyskland.¹¹⁸ Något kyrkligt förbud att bära barn till dopet har inte spårats. Ett sådant förbud behöver dock inte särskilt markeras, ty det är en följd av det allmänna kyrkförbudet på den tid, då dopen förrättades i kyrkan.

I traditionsmaterialet saknas uppgifter om att *barnaföderskor, som dött före kyrktagningen, begravdes avsides*. I förordningar från äldre tid diskuteras däremot, om sådana kvinnor kan begravas tillsammans med andra människor.¹¹² Inom den katolska medeltidskyrkan möter man olika uppfattningar i denna fråga, men de flesta synoder bestämmer, att de skall få begravas som andra kristna.¹¹³ I den norske ärkebiskopen Jons kristenrätt från omkring 1270 heter det, att »ingen skal tvivle derpaa, at Qvinde, som døer i Barnefødsel, skal jordes i Kirkegaard som andre Christne».¹¹⁴ Samtidigt uppräknas olika kategorier av förbrytare, som inte får begravas i kyrkogård. Den svenske ärkebiskopen Nikolaus Ragvaldi utfärdade liknande bestämmelse för Uppsala stift på 1400-talet.¹¹⁵ Samma tankegångar möter också i en medeltida synodalstatut för Strängnäs stift: »Si mulier mortua fuerit in partu, non ei denegetur aliqua christianitatis, sed in ecclesiam deferetur et in cymiterio tumultur, nisi aliud canonicum obstiterit, quia penam non debemus ei uertere in culpam.»¹¹⁶ Motiveringen är densamma, som Gregorius anförde, när han tillät barnaföderskor att komma till kyrkan genast efter förlossningen. Straffet skall inte räknas som synd (brott) (se ovan s. 138).

Även efter reformationen möter man från kyrkligt håll olika uppfattningar om begravning av icke kyrktagna mödrar. Kyrkoordningen 1571 företräder den mildare linjen. Prästerna uppmanas »straffa (där de märka, att ännu så behöves) den vrångvisa vederstyggelse, som i förtiden mycket allmännelig varit haver till de kvinnors lik, som uti barnsäng avlidna äro. Ty man haver ock som nogast kunnat lida deras begravning ibland kristet folk, vilket utan tvivel djävulen åstadkommit haver».¹¹⁷ Ett annat synsätt kommer fram i ett uttalande av biskop Joh. Rudbeckius i Västerås 1632: »En kona i Odensvi socken Marina benämnd är i barnafödseln död vorden. Sententia. I) Haver hon fått sakramentet före sin död, skall hennes avkomma giva ut tre daler, och hon sedan läggas i kyrkogården avsides och få tjänst. Var och icke hon med sakramentet besökt är, skall hon köpa kyrkogården för 6 eller 8 daler eller läggas utom kyrkogården utan all tjänst.»¹¹⁸ Kyrkolagen 1686 uttalar sig inte i denna fråga.

Begravning avsides på kyrkogården bestämdes också i en evangelisk

kyrkoordning för Schlesien 1528,¹¹⁹ vilken gällde fram till 1713. Om gravarna ligger avsides är risken inte så stor, att andra kvinnor närmar sig dem eller går över dem utan att veta om det. I grevskapet Schaumburg i Schlesien lät man inhägna barnaföderskors gravar.¹²⁰ I en schlesisk by Niebusch omtalas det ännu 1790, att sådana kvinnor begravdes nära kyrkogårdsmuren.¹²¹

Sexuellt förbud

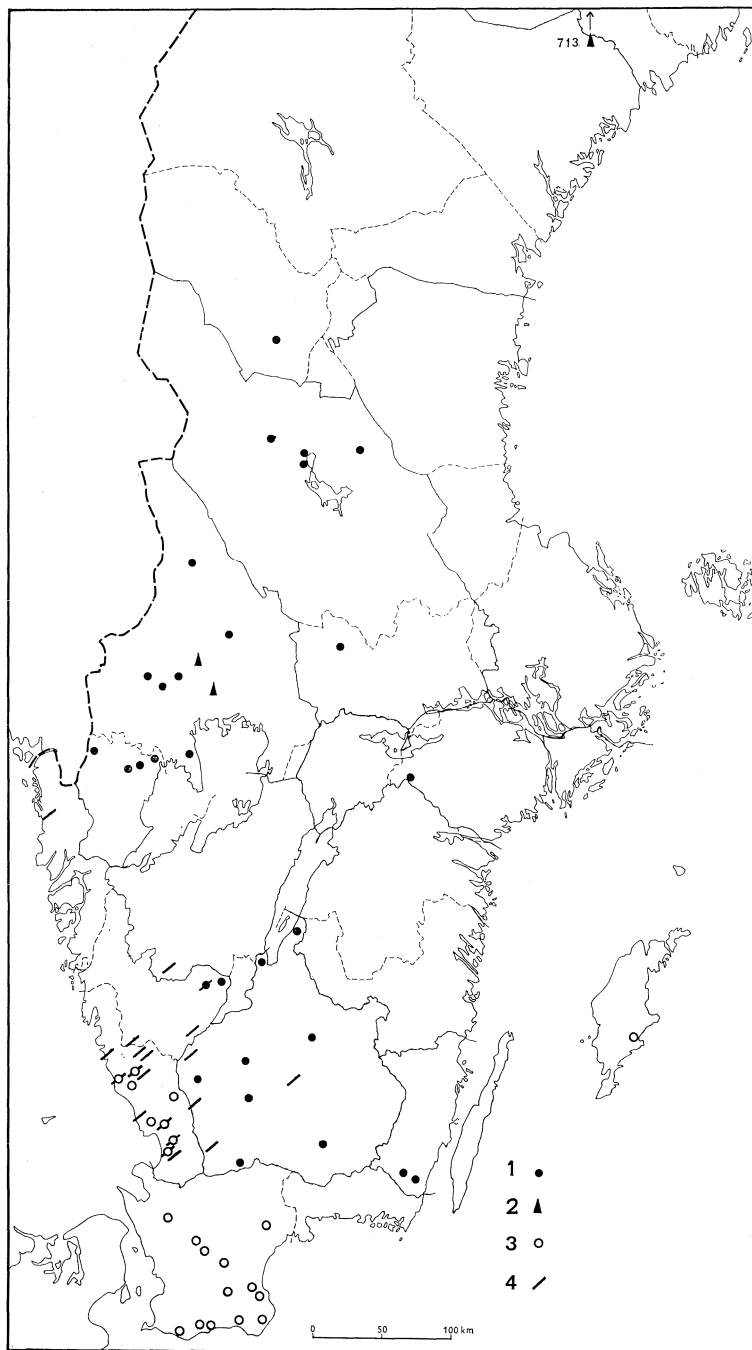
I uppteckningar från skilda håll i Sverige omtalas, att det äktenskapliga samlivet inte fick börja på nytt förrän efter kyrktagningen. En kvinna från Skellefteå f. 1874 återger, vad hon erinrar sig från sitt eget hem: »Under den tiden hade man och hustru inget äktenskapligt umgänge. Jag minns väl, att pappa under den tiden hade en särskild säng.»¹²² Makarna skulle således ligga helt åtskilda om nätterna fram till kyrktagningen. Detta bruk har gett upphov till olika folkliga talesätt. Makens belägenhet jämföras med sådana handjurs, vilka under vissa tider av året hålls avstängda från honorna. Från Vemmenhögs härad i Skåne berättas: »Från den tid hustrun födde barn och till dess hon blev kyrkotagen, sades mannen gå på gåsbacken, liksom gassen får gå ensam under tiden, medan gåsen ligger fram gässlingarna.»¹²³ Det gäller alltså ruvningstiden för gässen. I ett annat uttryck jämföras mannen med baggar. »Och en man fick på inga villkor ligga när sin hustru, innan hon blivit kyrkotagen. Om mannen skulle underlåta sig en sådan 'styggelse' och det blev veterligt, så fick han 'skam över sig'. Under tiden, som förgick, till dess att hon hade kyrktagits, hette det, att mannen låg i bässkätten (=avstängd). Man brukade nämligen ha bässen (=gummen) avstängd från tackorna vintertid. Det hände, att man hade honom i stallet. Man brukade skämta mycket med varandra om den saken. Och man kunde få höra sådana uttryck som 'jag ligger i bässkätten', 'ligger du i bässkätten' 'är det roligt att ligga i bässkätten?' osv.»¹²⁴ Även andra sagesmän meddelar, att omgivningen skämtat med den äkta mannen vid sådana tillfällen. Ungdomen kunde t.o.m. ställa till med upptåg. »När en kvinna har fött barn, fick hennes man inte ligga i samma rum som hon, förrän hon var kyrkotagen. Detta kallades för att ligga i aspskätten. Då var det brukligt, att ungdomen i närheten om lördags- eller söndagskvällarna plockade aspris och bar till honom åt sängen för att påminna honom om denna hans belägenhet.»¹²⁵

Utbredningen av de olika talesätten framgår av karta 4. »Gå på gåsa-

backen» är belagt i Skåne och Halland samt på Gotland. P. Möller (1858) och J. E. Rietz (1867) känner uttrycket blott från Skåne och Halland.¹²⁶ Det rör sig i samtliga fall om gammaldanska områden. Det stämmer med att talesättet är väl dokumenterat i Danmark. E. T. Kristensen återger traditioner från Jylland: »Så længe en kone ikke har holdt sin kirkegang, kaldes mandens leje gassereden, fordi han ikke må have med hende at skifte, og gassen sidder så enlig på brinken, medens gåsen ligger.»¹²⁷ Uttrycket »ligge i gasseleje» om den äkta mannen är belagt i en handskriven dansk ordbok från omkring 1700.¹²⁸ Motsvarande uppgifter saknas från Tyskland, men det är belagt, att mannen låg skild från hustrun före kyrktagningen. I engelskt dialektspråk har det förekommit ett uttryck gandermonth (gåskarlsmånad) avseende tiden före kyrktagningen.¹²⁹

I ett par belägg från södra Skåne används uttrycket »ligga på gåsabänken» i stället för »gå på gåsabacken». »Ligga på gåsabänken» kan tyda på att mannen låg ovanpå den gåsbänk, som förr fanns inne i stugorna.¹³⁰ »Gå på gåsabacken» används endast i betydelsen av att maken lever avskild från sin hustru under hennes (havandeskap och) barnsängstid före kyrktagningen.

Gåsens användning som jämförelseobjekt, bör sättas i samband med den näringsgeografiska bakgrunden. Gåsaveln har varit betydande i de skånska och halländska slättbygderna. Den har visserligen spelat stor roll också på västgötaslätten och på Öland,¹³¹ men där har uttrycket i fråga inte kunnat beläggas. »Gå på gåsabacken» är alltså endast känt inom gåsavelsområdena i de gammaldanska landskapen. Det tyder på att uttrycket går tillbaka till den tid, då dessa landskap ännu tillhörde Danmark. »Ligga i bagg-, bäss- eller gumskätten»¹³² möter man inom gammalsvenska områden alltifrån södra Småland upp till Dalarna men inte i Svenska Finland. Det kan inte påvisas något näringsgeografiskt samband. De fåtaliga uppgifterna om att maken låg och åt aspris eller aspbark syftar säkert på hans jämställighet med baggen. Ytterligare ett skämtsamt talesätt, som anspelar på att mannen måste leva avskild från hustrun, var, att han genom kyrktagningen ville »ha igen sin käring». »Under hela den tiden fick karlen inte gå när sin käring och ha nåt umgänge med henne . . . När det då led så långt, att kvinnan kunde få gå i kyrke nästa söndag, så skulle hennes man på fredagen förut själv gå till prästen och anmäla, att han ville ha sin hustru kyrktagen på söndagen . . . Och det blev nog lite grin i gårdarna, som han gick förbi . . . Det är vanligt, att de då säga till varandra: 'Nu vell han ha igen si

Karta 4. 1. Ligga i bagg-, bäss- eller gumskätten. 2. Äta aspris eller aspbark. 3. Gå på gåsbacken. 4. Vill ha igen sin käring.

käring'.»¹³³ Pengarna, som lämnades i samband med kyrktagningen, kunde också uppfattas som en lösensumma från mannens sida. »I Hineryd brukade karlarna ibland säga, att de så gärna skänkte en krona till kyrkan för att få sin hustru igen. Mannen fick nämligen icke hålla sig till sin hustru, förrän kyrktagning skett.»¹³⁴

Av karta 4 framgår, att detta uttryckssätt varit begränsat till Halland och angränsande delar av Västergötland och Småland. Tidigare har det förekommit också i södra Skåne, vilket framgår av en uppgift hos Nicolovius: »Jag skall be herr pastorn vara god och skaffa mig min hustru igen», sade mannen, när han anmälde hustruns kyrktagning.¹³⁵ Några utomsvenska motsvarigheter har inte påträffats.

Det sexuella förbudet betygas också av traditionsuppgifterna om att maken fick betala böter, om han avlat barn, innan hustrun var kyrktagen efter det förra barnet (se nedan s. 179 ff.).

De gammaltestamentliga föreskrifterna nämner sexuell avhållsamhet vid menstruation (se nedan s. 152) men icke vid barnsbörd. De medeltida botböckerna avråder däremot från könsumgänge även i det senare fallet. En frankisk botordning från 700-talet bestämde t.o.m. tjugo dagars botgöring, om någon bröt mot detta.¹³⁶ Även Gregorius förordade sexuell avhållsamhet.¹³⁷ En synod i Triers 1227 tillät, att kyrktagning ägde rum tidigare än fyrtio dagar efter förlossningen, men samlevnaden fick inte återupptagas förrän efter fyrtio dagar.¹³⁸

I Sverige är det sexuella förbudet tidigast belagt i några av de medeltida landskapslagarna. I Smålandslagens kyrkobalk (flock 7) heter det: »Nu kommer en kvinna till kyrkan med laglig avgift för kyrkotagning. Nu vill prästen ej kyrkotaga henne; mister hon därför sitt sänglag.»¹³⁹ Här framgår det klart, att kvinnan inte hade rätt till sänglag, innan hon var kyrktagen. Liknande ordalag påträffas i Upplands- och Västmannalagens kyrkobalk.¹⁴⁰ Det stämmer med den uppfattning, som möter inom den katolska kyrkan, speciellt i botböckerna. Detta synsätt har säkerligen kommit till Sverige genom kyrkan.¹⁴¹

Samma tankegång förekommer i de anvisningar, som en abbedissa i Vadstena lämnade. Bland dödssynder uppräknades här, »om han haffwir bliffwit mädh qwinno j hennes manadhasoth ellir mz the som är haffwande ellir ey gangen j kyrkio eptir barn».¹⁴² Förbudet gällde alltså även menstruationsperioderna och havandeskapstiden.

Efter reformationen uppmanar den danske biskopen Palladius (1540-talet) de äkta männen »at holde sig udj sin huud saa lenge, och haffue sin seng for sig selff, oc lade sin fattige siuge hustrue ligge med sin barn

om det er leffuende, heller for sig selff om det er død.»¹⁴³ Maken skall alltså ha avskild sängplats precis som det omtalas i traditionsmaterialet. Den svenska kyrkoordningen 1571 och kyrkolagen 1686 uttalar sig inte i denna fråga, men i en kyrkohandbok för hovförsamlingen 1602 förutsätts, att kvinnorna får vara i fred för sina män efter barnsörden.¹⁴⁴ Samuel Rheen betygar på 1670-talet, att den sexuella avhållsamheten iakttogs allmänt bland lapparna. »Lapparna hava intet umgänge med sina hustrur, förrän sex veckor äro framgångna, utan hålla dem i meller tid orena, oansett de än hade hållit sin kyrkogång.»¹⁴⁵ Att avhållsamheten varade lika länge oberoende av tidpunkten för kyrktagningen, behöver inte gå tillbaka på något förkristet stadium, ty liknande bestämdes på synoden i Triers 1227 (se ovan s. 147). Lappkvinnorna låg under barnsängstiden på en avskild plats i kåtan, vanligen vänster om dörren, »där intet annat folk den tiden synnerligen vistas».

Vittnesförbud

Några få traditionsuppgifter omtalar, att barnaföderskor saknade juridiska rättigheter. »Var det någon handling, som skulle bevittnas, fick aldrig en 'heden' kvinna göra detta.»¹⁴⁶ Hit hör också, att dessa kvinnor inte skulle få vittna inför domstol.¹⁴⁷ Att i domböckerna finna belägg för att de verkligen blivit jävade, har dock varit svårt. Av en dansk dombok från 1694 framgår det, att en icke kyrktagen kvinna ej kunnat uppträda personligen i rätten som vittne.¹⁴⁸ I ett rådhusrättsprotokoll från Växjö 1688 heter det: »Muraremästarens Pehr Jonssons hustru Elisabet Hansdotter, som ligger heden på barnsäng och *ej förmår* komma själv hit.»¹⁴⁹ (Förf:s kurs.) Här beror det nog inte på ett förbud att infinna sig i rätten utan på att kvinnan ännu inte hade krafter nog att komma.

Det föreligger inte någon förordning om att barnaföderskor inte skulle få vittna. Enligt 1734 års lag var sådana, som dömts ärelösa avstängda från att vittna.¹⁵⁰ Olaus Petri angav, att ärelösa inte fick vittna, vilket framgår av den s.k. Uppsala stadga 1538. Detta hade emellertid fastslagits av en kyrklig synod redan 916.¹⁵¹ Traditionsmaterialet innehåller faktiskt ett fåtal uppgifter om att barnaföderskor betecknats som ärelösa eller oärliga. »Hade de inte gått till kyrkes, hölls de för äreslösa och ej vittnesgilla.»¹⁵² (Angående ärelöshetsmönstret se nedan s. 154.)

Jämförelse med andra situationer och kategorier

Andra supranormala situationer i kvinnans liv

Efter presentationen av de handlingsregler, som en barnaföderska hade att iaktta, blir nästa uppgift att undersöka, om kvinnorna hade liknande förbud att iaktta vid andra supranormala situationer. Denna jämförelse måste bli översiktlig. Huvudintresset kommer att fästas vid *menstruationen* och *havandeskapet*. Traditions materialet om havandeskapsförbud i Sydsverige och Västergötland har behandlats i två uppsatser i Lund respektive Göteborg.¹⁵³ Uppgifterna om menstruationsförbud är fåtaliga i traditions materialet. De har inte tidigare bearbetats. Förbudet behandlas i samma ordning som i den föregående framställningen.

I det svenska traditions materialet förekommer fåtaliga uppgifter om att kvinnorna *inte* skulle *gå ut under havandeskapet*. I Danmark har de av fruktan för varulvar inte velat bege sig ut efter mörkrets inbrott.¹⁵⁴ Detsamma omtalas från Svenska Finland och Tyskland.¹⁵⁵ Från Österbotten berättas: »Hon skulle förr så mycket som möjligt hålla sig inomhus och ej röra sig bland annat folk.»¹⁵⁶

Från Skåne föreligger ett par belägg för att en havande inte fick gå över vatten eller en väg (jfr karta 1), vilket även är känt i Danmark.¹⁵⁷ I Tyskland skulle såväl havande kvinnor som barnaföderskor akta sig för korsvägar.¹⁵⁸ Menstruerande och havande kvinnor fick inte ösa vatten ur brunnar.¹⁵⁹ De skulle vidare undvika att gå ut i trädgården.¹⁶⁰

I fyra uppteckningar från Skåne nämns, att det ansetts farligt för en havande att gå upp på vinden eller ned i källaren. Redan i en tysk skrift från 1610 uppmanas menstruerande att inte närma sig vinfatet i källaren.¹⁶¹

Även regeln att inte hänga ut tvätt eller slå ut tvättvatten har i Sverige och Tyskland haft giltighet för havande.¹⁶²

Något kyrkligt utegångsförbud vid havandeskap och menstruation har inte kunnat spåras.

Handtagningsförbudet har inte kunnat beläggas annat än för barnaföderskor. Däremot har det i Sverige och Tyskland förekommit förbud för havande att utföra vissa kvinnliga arbeten såsom att baka, väva och spinna.¹⁶³ Om menstruerande heter det från Vörå i Österbotten, att de »bör ej få baka; detta förbud iakttages allmänt, utan att man därtill kunnat nämna annan orsak än att det anses osnyggt och olämpligt.»¹⁶⁴ Den tyska skriften från 1610 varnar menstruerande för att röra maten i köket. Från Norge och Tyskland föreligger det å andra sidan uppgifter

om att havande kvinnor brukade arbeta ända till dess att de kände förlossningssmärterna. Från Norge framhåller L. Weiser-Aall: »I bygdeboka fortelles det om hårdt arbeid inntil veene kom og med en gang etter fødselen (Vardal, Oppland). Det samme fortelles fra andre strøk. Fra Hemsedal, Buskerud, blir det sagt at kvinnene avbrøt skuronna når veene kom, så fødte de, kom tilbake og fortsatte med arbeidet. Om lignende hendelser forteller medarbeideren fra Jølster, Sogn og Fjordane, og føyer til: 'Nå er de varsomme'. 'Det går helst store ord om barselkvinner som arbeider hardt like til de kom i seng' (Bremsnes, Hordaland).»¹⁶⁵ Några arbetsförbud från kyrkans sida har inte belagts.

Att en havande kvinna *inte besökte kyrkan*, har blott kunnat beläggas i en uppteckning från södra Sverige. En meddelare från Småland nämner ett modifierat kyrkförbud, som gällde blott vissa högtidsdagar. Samma föreställning möter i Västbo på 1770-talet: »Allmogen tror, att deras havande hustrur ej må gå till kyrkan på någon trettingsdag: nämligen jul-, Maria bebådelse-, midsommars- och mikaelidag.»¹⁶⁶ Vid en biskopsvisitation i Hishult i södra Halland 1776 frågas: »Om här märkes några vidskepelser, som till exempel, att havande kvinnor ej på vissa dagar vilja gå i kyrkan?» Svaret blev nekande.¹⁶⁷ Från Danmark omtalas på 1700-talet, att havande kvinnor avstod från gudstjänsten på midsommardagen.¹⁶⁸

Det har varit regel, att havande kvinnor gick i kyrkan, vilket framgår av flera traditionsuppgifter, som ger anvisningar om hur de skulle förhålla sig vid kyrkan. De skulle t.ex. akta sig för takdroppet och inte befinna sig inne i kyrkan under sammanringningen. Om havande kvinnor inte fick besöka kyrkan, hade sådana förbud ingen funktion. På flera håll i Tyskland har dessa kvinnor haft en egen plats i kyrkan.¹⁶⁹

Något kyrkförbud för menstruerande har inte kunnat beläggas i Sverige, men från Österbotten uppges, att »en menstruerande kvinna ansågs förr böra avhålla sig från kyrkobesök, annars skulle blödningsen ej upphöra».¹⁷⁰ I en annan uppteckning sägs, att hon måste ha en slant i fickan, om hon gick till kyrkan.¹⁷¹

Havande kvinnor har i sen tid inte heller förvägrats att *motta nattvarden*. I Danmark har det varit brukligt, att de gick till nattvarden tillsammans med maken före nedkomsten.¹⁷² Det kan beläggas också från tyskt område.¹⁷³

Från kyrkans sida möter man flera uttalanden om kyrk- och nattvardsförbud under medeltiden. Här föreligger en tydlig skillnad mellan havande och menstruerande. De förra har inte förbjudits att infinna sig

i kyrkan utan har i stället uppmuntrats därtill. Kvinnorna kunde vänta en lätt förlossning, om de flitigt besökt mässan. Det förekom t.o.m. särskilda böner avsedda att läsas, när havande deltog i gudstjänsten. Havande kvinnor uppmanades att förbereda sig för sin svåra stund genom att bikta sig och motta nattvarden.¹⁷⁴ Det skulle ske under någon av havandeskapets sista dagar. En fransk synod 1255 hotade med botstraff, om detta försummades. Kvinnan behövde nattvarden »pro maximis periculis evitandis», dvs. för att undkomma och bereda sig för de stora farorna vid förlossningen.¹⁷⁵ Liknande bestämmelse möter i en dansk förordning 1443¹⁷⁶ och i tyska katolska förordningar från 1500-talet.¹⁷⁷ Däremot har det inte kunnat beläggas i efterreformatorisk tid, men av citatet ovan (s. 143) från Västerås stift 1632 framgår, att kvinnan borde ha fått nattvarden före förlossningen.

Menstruerande kvinnor har däremot förbjudits av kyrkan att beträda kyrkorummet och få del av nattvarden. Sådant förbud möter redan hos biskop Dionysios av Alexandria på 200-talet.¹⁷⁸ I den syriska kyrkan var det fram till omkring år 1200 belagt med sju års bot, om en menstruerande besökte gudstjänsten.¹⁷⁹ I den romerska kyrkan bekämpades sådana förbud av Gregorius den store (jfr ovan s. 141). Menstruerande kvinnor hade rätt att komma till kyrkan och få del av nattvarden. Menstruationsperioden var inte förbunden med någon skuld (synd), utan var något som naturen pålagt kvinnan. Om någon kvinna ville hålla sig borta från nattvarden av vördnad (ex veneratione magna), var hon värd beröm. (Jfr. ovan s. 138 Innocentius III.) Den som däremot önskade att få nattvarden, fick inte avvisas.¹⁸⁰ Vissa av botböckerna följde Gregorius' ståndpunkt, medan andra avvisade den. I en angelsaxisk botordning från 600-talet stadgades tre veckors bot, om en menstruerande kvinna beträdde kyrkan eller mottog nattvarden.¹⁸¹ Kanonisterna slöt nästan enhälligt upp kring Gregorius' uppfattning.¹⁸² Vissa senmedeltida teologer förbjöd inte kvinnorna att komma till nattvarden men rådde dem att avhålla sig (jfr ovan s. 138). I praxis syns man länge ha hållit fast vid de äldre förbuden. Inte ens bland nunnorna i klostren förekom enhetlig praxis. Enligt Sicard av Cremona var det i början av 1200-talet en romersk sed, att menstruerande och barnaföderskor inte gick i kyrkan. Samma sak betygades för karolingerrikets del på 820-talet av biskop Jonas av Orleans (jfr ovan s. 138). Några efterreformatoriska kyrkliga föreskrifter för menstruerande kvinnor har inte återfunnits. Från en by i det katolska Schwarzwald omtalas 1684, att menstruerande kvinnor inte gick in i kyrkan utan stannade vid kyrkdörren.¹⁸³

43 uppteckningar från Västergötland nämner, att en havande kvinna *inte fick bära barn till dopet*. Detta är väl dokumenterat även från Danmark och Tyskland.¹⁸⁴ J. J. Törner upptecknade samma föreställning på

1700-talet: »Då de äro havande, vilja de ej bära barn till dopet, ty då skall ettdera intet trivas.» »För en havande hustru är ej nyttigt att stå fadder, ty därav skadas antingen barnet, som döpes eller det som hon går med.»¹⁸⁵ Denna folkliga föreställning var även känd i Västbo på 1770-talet.¹⁸⁶ Den saknar stöd i kyrkliga föreskrifter, vilket är konsekvent med tanke på att havande inte förbjöds att komma till kyrkan eller att få nattvarden.

Det föreligger även traditionsuppgifter om att menstruerande kvinna inte skulle bära barn till dopet, ty därav tog barnet skada.¹⁸⁷

Enligt 1100-talsteologen Johannes Beleth fick en havande kvinna, som dött, *begravas på kyrkogård*, om barnet först skurits ur henne och jordats utanför kyrkogården. En medeltida norsk förordning tillät däremot begravning på kyrkogård av havande, utan att man skar ut det odöpta barnet ur liket.¹⁸⁸ Något uttalande om kvinnor, som dött under menstruation, föreligger inte.

Förbudet mot sexuellt umgänge har tydligen i vissa fall kunnat gälla inte blott tiden före kyrktagningen utan också sista delen av havandeskapet. Det antyds i några få av uppgifterna om uttrycket »gå på gåsbacken» och »ligga i baggakäten» (jfr karta 4). »Gåsabacke . . . gå på g-n sades om den äkta man, vars hustru var nära att föda barn eller fött barn, va enom tjorke».¹⁸⁹ »Han är i bägakäten = hans hustru skall snart få eller har nyss fått ett barn.»¹⁹⁰

Under medeltiden framhålls vid flera tillfällen nödvändigheten av sexuell avhållsamhet vid *framskridet* havandeskap. Enligt flera botordningar skulle detta gälla tre månader före förlossningen.¹⁹¹ I en botbok framhölls det, att gränsen skulle dragas vid den tidpunkt, då havandeskapet säkert framträdde (post conceptionem manifestatam).¹⁹² Ett irländskt synodaldekret från omkring år 700 bestämde, att avhållsamheten skulle börja den dag, då barnet rörde sig i moderlivet.¹⁹³ En botbok från Augsburg 1504 förbjöd könsumgänge, när »die frau gross schwanger oder frawenkranck ist oder in dem kindtpett ligt».¹⁹⁴ (Förf:s kurs.) I efterreformatorisk tid har inte hittats några föreskrifter om avhållsamhet under havandeskap.

Från svenskt område har det inte återfunnits något folkligt förbud mot könsumgänge under menstruation. I Tyskland är det däremot indirekt antytt genom föreställningen, att en man får gonorré, om han har samlag med en menstruerande kvinna.¹⁹⁵ Sådant förbud är stadgat redan i Gamla testamentet. I 3 Mos. 15 resp. 18 heter det: »Och om en man ligger hos henne, och något av hennes månadsflöde kommer på

honom, skall han vara oren i sju dagar, och allt varpå han ligger bliver orent.» »Du skall icke komma vid en kvinna och blotta hennes blygd, när hon är oren under sin månadsrening.» (Jfr Hes. 22, 10.) Antik gynekologi varnade också för samlag under menstruationen.¹⁹⁹ Biskop Dionysios av Alexandria på 200-talet inskräpte vikten av sådan avhållsamhet.¹⁹⁶ En liknande utsaga möter man på 500-talet hos den västerländske ärkebiskopen Caesarius av Arles.¹⁹⁷ Flera botböcker stadgade 40 dagars bot för den man, som hade samlag med en menstruerande kvinna.¹⁹⁸ Vadstenaabbedissan räknade det till dödssynder att ha köns- umgänge under menstruationsperioden (se ovan s. 147). Kyrkans syn verkar ha varit mycket enhetlig i denna fråga. I efterreformatorisk tid möter man inget uttalande härom.

Från Danmark, Norge och flera håll i Tyskland föreligger uppgifter om att havande kvinnor *inte* fick *avlägga ed* inför domstol.²⁰⁰ Här finns ingen anknytning till ärelösheten. Förbudet har bl.a. tolkats, så att kvinnan inte ansvarade blott för sig själv utan även för fostret. Av fruktan för mened hade hon därför rätt att vägra att avlägga ed. Det rörde sig alltså snarare om en rätt än ett förbud. Detta får ses i samband med övriga rättigheter för havande kvinnor (se nedan s. 168). Bl.a. kunde de enligt tysk sedvanerätt få uppskov med ett ådömt straff.²⁰¹ Redan hos de gamla romarna och grekerna drogs en havande, som var anklagad, inte inför rätta förrän efter förlossningen.²⁰² För menstruerande föreligger inga uppgifter om vittnesförbud.

Som slutsummering kan sägas, att jämförelsen ovan har utgått från de förbud, som funnits vara mest centrala för barnaföderskor. Dessa regler har emellertid visat sig spela mindre roll för havande kvinnor. För dem saknas nattvardsförbudet. Kyrkförbudet är sällsynt. I stället talar mycket för att havande skulle besöka kyrkan, vilket kan återföras på medeltida kyrkliga bestämmelser. Kyrkan syns inte ha förvägrat havande kvinnor, som dött, att begravas på kyrkogård, medan åsikterna varit delade i fråga om barnaföderskor. Beträffande reglerna att inte bära barn till dopet och inte avlägga ed syns överensstämmelsen vara större mellan havande och barnaföderskor. Motiveringen till vittnesförbudet för havande är dock en annan. Det kan snarare betecknas som en rättighet än som ett förbud.

Det sexuella förbudet för barnaföderskor har haft viss motsvarighet för havande, vilket även gäller utgångsförbuden. Beläggen är dock sparsamma. Enligt traditions materialet har i stället andra förhållningsregler stått i centrum för havande. Hit hör bl.a., att de inte skulle när-

vara vid slakt, inte se lik och inte äta vissa sorters mat.²⁰³ Dessa förbud har inte spelat någon roll för barnaföderskor.

De centrala menstruationsreglerna syns däremot mer likna dem som en barnaföderska hade att iaktta.²⁰⁴ Det gäller både sentida uppgifter och medeltida kyrkliga bestämmelser, vilka senare koncentrerar sig på de kultiska och sexuella förbuden.

Rackaren och bödeln

En annan fråga gäller, om det funnits andra kategorier än kvinnorna under de sexuella kristiderna, som haft liknande förbud att iakttaga. B. Egardt behandlar olika avståndstaganden gentemot rackaren och bödeln och visar, att de bottnar i att dessa betecknats som ärelösa (oärliga). Som en följd härav kom hela beteendemönstret mot ärelösa att tillämpas på dem. Hit hör i första hand umgängesspärren. Vid besök hos andra måste rackaren stanna nere vid dörren. Man ville inte ta honom i hand. Han fick inte äta i lag med gårdens folk utan måste använda särskilda matkärl och matverktyg, vilka efteråt förstördes eller rengjordes extra väl. I kyrkan hade rackaren sin plats längst bak och var alltså inte som barnaföderskan helt förbjuden att komma dit. Rackaren kunde vägras att erhålla nattvarden, eller också mottog han den på ett annat sätt eller på annan tidpunkt än församlingen i övrigt. Ingen ville vara fadder åt rackarens barn. Rackarna begrovs norr om kyrkan eller i äldre tid utanför kyrkogården. I äldre domböcker möter uppgifter om att man sökt jäva rackaren som vittne.²⁰⁵ Som synes, gäller det till väsentlig del sådana regler, som barnaföderskor borde iaktta. Detta behöver dock inte betyda, att samma orsakskomplex ligger bakom (jfr nedan s. 193 f.). Detta antyds bl.a. av att det sexuella förbudet, som varit så viktigt för barnaföderskor, inte tillhör ärelöshetsmönstret. Vid detta förbud är det inte fråga om uteslutande ur social gemenskap, vilket utgjorde huvudmotiv till avståndstagandet inom ärelöshetsmönstret.²⁰⁶ För rackaren rådde umgängesspärren men inte utgångsförbud, som gällde oberoende av om han träffade någon eller inte. Det senare gäller däremot barnaföderskan, vilket inte kan vara inspirerat av ärelöshet. Samma gäller regeln att inte slå ut bad- och tvättvatten. I detta fall måste faran för modern och barnet stå i centrum. En sådan aspekt förekommer inte i ärelöshetsmönstret. Här är det i stället fråga om avståndstaganden till någon som är socialt och religiöst utstött. Om vi i det följande finner, att faran för modern och barnet spelar en viktig

roll i samband med förbudet för barnaföderskor, skulle det alltså tala mot att dessa förbud har sin grund i ärelösheten.

Globala jämförelser

Det är också av vikt att undersöka, om de förbud, som konstaterats i det kristna Västerlandet, har motsvarigheter bland icke kristna folk. Här kan man bortse från de kyrkliga föreskrifterna på vilka flera av de folkliga förbudet kunnat återföras. Detta gäller speciellt de kultiska och sexuella förbudet. I den följande jämförelsen kan det endast bli fråga om några valda exempel från olika folk.

Bland skilda folk och stammar över hela jorden har kvinnorna såväl vid menstruation som efter barnsbörd hållits *avskilda* i särskilda för ändamålet resta *hyddor*. De får stanna där, tills orenhetsperioden gått till ända. Det är vanligt, att de använder eget hushållsbestick och egna matkärn, vilka noga måste rengöras eller brännas upp, när de lämnar hyddan. På vissa håll har det varit så strängt förbudet att vidröra något föremål, att kvinnan måste matas av andra med hjälp av långa käppar.

J. C. Frazer lämnar några konkreta exempel: »På Tahiti var sålunda kvinnan efter barnsbörd under fjorton dagar eller tre veckor instängd i en för tillfället byggd hydda, som var rest på en helig plats; under avskildhetstiden var hon förbjuden att vidröra födoämnen och måste matas av en annan . . . På ön Kadiak utanför Alaska drager sig en kvinna, som väntar sin förlossning, tillbaka till en usel, låg koja, byggd av vass, där hon måste stanna tjugo dagar efter barnsbörden, vilken årstid det än må vara; hon betraktas såsom så oren, att ingen vill röra henne och maten räcket henne på käppar. Bribri-indianerna betrakta barnsängens orenhet såsom ännu mycket farligare än menstruationens. När en kvinna känner sin stund nalkas, meddelar hon sin make detta, varefter han skyndar sig att bygga en hydda åt henne på ett heligt ställe. Här måste hon leva ensam och får icke träffa någon annan än sin mor och ännu en kvinna . . . Under ett månvarv måste hon leva avskild från sin familj och iakttaga samma regler i avseende på ätande och drickande som under sina månatliga perioder. Om hon haft missfall eller fått ett dödfött barn, är saken ännu värre och besmittelsen ännu farligare. I detta fall får hon icke nalkas någon levande varelse; blotta beröringen med föremål, som hon begagnat, är ytterst farlig; maten räcket henne på en lång stång.»²⁰⁷

På brittiska Nya Guinea har barnaföderskan strängt *förbjuden att laga mat*, »for were she to cook food, not only the victuals themselves but the pot and the fire would be tabooed, so that nobody could eat the

victuals, or use the pot, or warm himself at the fire». ²⁰⁸ Detta matlagningsförbud är även välkänt i fråga om menstruerande kvinnor. ²⁰⁹

Kvinnorna har också kunnat tillbringa längre eller kortare tid av havandeskapet i födelsehyddan. Bland de västafrikanska negrerna har kvinnorna börjat leva avskilda tre veckor före nedkomsten. I Kina har de tillbringat sista månaden i ett avsides beläget hus. ²¹⁰ Hos flera andra folk har de däremot flyttat in i födelsehyddan i och med eller strax efter förlossningen. Förbjuden måltidsgemenskap under havandeskap omtalas från jakuterna i Nordryssland, ²¹¹ men det verkar f.ö. vara sällsynt.

Dessa olika förbud bland icke kristna folk är inte blott belagda från senare tider utan möter redan inom den gamla persiska zoroastrismen.

Ploss/Bartels ger en sammanfattning av religionsstiftaren Zarathustras föreskrifter: »Nach Zoroasters Gesetz musste bei den Medern, den Baktrern und den Persern vierzig Tage lang die Entbundene an einem abgesonderten Orte leben; dann konnte sie sich zeigen, musste jedoch noch andere vierzig Tage abwarten, bevor ihr Mann sich ihr nahen durfte; . . . Zoroaster schrieb auch vor: die Wöchnerin muss auf einen erhöhten Ort der Wohnung gebracht werden, der mit trockenem Staube bestreut ist, fünfzehn Schritt vom Feuer, vom Wasser und von den heiligen Rutenbündeln entfernt (auch von Bäumen). Hier soll sie so gelagert werden, dass sie das Feuer des Lagers nicht sehen kann. Niemand durfte sie berühren. Nur ein bestimmtes Mass von Speisen durfte ihr gereicht werden, und zwar in metallenen Gefässen, weil diese die Unreinheit am wenigsten annehmen und am leichtesten gereinigt werden können; und der, welcher dieser Nahrung brachte, musste drei Schritte von ihrem Lager entfernt bleiben. Diese Vorschriften befolgen die Parsi noch heute streng.» ²¹²

Förbudet att besöka ett tempel eller en helig plats finns ibland indirekt antytt. Då kvinnorna var instängda i en födelse- eller menstruationshydda medförde det automatiskt, att de inte kunde bege sig till templet. Bland adivifolket i Sydindien var templet den första plats, som en moder besökte, när hon lämnade födelsehyddan. ²¹³ Att det existerat ett tempelförbud för menstruerande, kan exemplifieras från Malabar i Sydindien: »Am 4. Tage badet sie und ist dann bis zum 7. Tage einschliesslich halbrein; sie darf dann das Zimmer verlassen, aber noch nicht den Tempel betreten.» ²¹⁴ Något liknande förbud för havande har inte kunnat beläggas.

Uppgifter om *förbud mot sexuellt umgänge efter barnsbörd* möter flerstädes. Hos betschuananegrerna fick maken inte beträda kvinnans

födelsehydda på två månader.²¹⁵ Bergsfolket arapesh på Nya Guinea har iakttagit sexuell avhållsamhet, tills barnet tagit de första stegen.²¹⁶

Ploss/Bartels lämnar ytterligare några exempel: »Bei den Swahili ist nach Karsten wenigstens auf die gleiche Zeit verboten, den Koitus auszuüben . . . Bei den Kaffern bleibt die Entbundene einen Monat lang von dem Manne getrennt . . . Bei den Loango-Negern darf ebenfalls die Wöchnerin von Männern nicht eher besucht werden, als bis der Nabelschnurrest abgefallen ist. Bei den Ewe ist die Mutter sieben Tage hindurch unrein; bei ihnen aber, sowie bei den anderen Negern der Sierra Leone, ist sie für den Gatten nicht nur in dem Wochenbett, sondern auch während der ganzen Säugeperiode unzugänglich . . . Auch auf den Gilbert-Inseln für mindestens zwei Monate der Geschlechtsverkehr verboten ist.»²¹⁷ Enligt Zarathustra fick mannen inte närma sig hustrun inom 80 dagar (se ovan s. 156).

Den sexuella avhållsamheten har även iakttagits längre eller kortare tid under havandeskapet. Hos flera folk har kvinnan fått ligga på en från mannen avskild sovplats. Detta särskiljande av man och kvinna har ofta börjat, när graviditeten framskridit till ett visst stadium. Swahili i Ostafrika har accepterat könsumgänge fram till sjätte månaden. Bl.a. hos Nordamerikas indianer och de infödda på Antillerna har maken levtt avhållsam under hela havandeskapsperioden. Redan hos de gamla perserna förekom religiösa föreskrifter, som riktade sig mot att ha samlag med en gravid kvinna. Den som bröt mot detta, hotades med stränga straff.²¹⁸ Detta gäller även könsumgänge med menstruerande kvinnor.²¹⁹ Regeln om sexuell avhållsamhet under menstruation är väl dokumenterad bland icke kristna folk.²²⁰

På ögrupperna i den malajiska arkipelagen »finden wir die Bestimmung verbreitet, dass eine schwangere Frau in keiner Sache als Zeugin auftreten darf».²²¹ Något liknande *vittnesförbud* för barnaföderskor eller menstruerande har inte kunnat beläggas.

Sammanfattningsvis kan sägas, att de enda förbud, som saknar motsvarighet bland icke kristna folk, är de som riktar sig mot att erhålla nattvarden och att bära barn till dopet. Dessa är alltså de enda specifikt kristna förhållningsreglerna. För övrigt finner man flera påfallande likheter mellan förbuden bland kristna och icke kristna folk. Även bland de icke kristna folken är reglerna för barnaföderskor och menstruerande ganska lika, medan förbuden i samband med havandeskap inte var så stränga (jfr ovan s. 153 f.). Även om likheterna är stora, kan man inte ta för givet, att samma orsakskomplex ligger bakom alla dessa i tid och rum vitt skilda regler. B. Egardt har varnat för faran av att dra

sådana slutsatser: »Att draga etnografiska paralleller är ytligt sett en mycket tacksam uppgift. Men om man drager paralleller mellan t.ex. nutida folktradition från Norden och gammal tro från Indien, får man inte glömma att likheterna kan vara slående men ändå endast skenbara, i det att en likartad sed kan vara resultat av två olika orsakskomplex. För att kunna påstå full inre överensstämmelse mellan handlingarna fordras kännedom om och överensstämmelse emellan deras historiska utveckling och deras kulturella miljöbetingelser.»²²² Man kan alltså inte utan vidare utgå från att de kyrkliga och gammaltestamentliga föreskrifterna influerats av utomkristna föreställningar, som skulle vara äldre. Det är svårt att uttala sig om huruvida Gamla testamentets stadgar för barnaföderskor tagit intryck av t.ex. Zarathustras regler i Persien (se citat s. 156) eller uppkommit spontant.

En annan fråga gäller, om de sentida reglerna för barnaföderskor i Norden går tillbaka på förkristen tradition eller, om de införts genom kyrkan.²²³ I Olav Tryggvasons saga finns en antydning om att barnaföderskor höll sig i stillhet en viss tid efter förlossningen. Olav Tryggvasons mor Astrid vilade på en liten ö, »sua leinge sem saengarkonum haefir huilu at byggja eftir barnnburd».²²⁴ Denna vila kan vara dikterad av den praktiska nödvändigheten. Det sägs inte direkt, att det var förbjudet att bege sig ut. För övrigt föreligger inte några uppgifter om förhållningsregler vid havandeskap och efter barnsbörd i det förkristna Norden.²²⁵ Det behöver dock inte betyda, att sådana helt saknats, men att dra slutsatser e silentio är vanskligt.

Följder av brott mot förbuden

Magiska följder

Traditions materialet ger talrika vittnesbörd om hur *hotad* en icke kyrkotagen moder ansågs vara *av de övernaturliga väsendena*. I första hand måste hon vara på vakt mot trollen. Därför borde hon absolut inte gå ut efter mörkrets inbrott (se ovan s. 128 f.), ty trollen var verksamma, när solen gått ner. »Hon borde ej heller vistas utomhus efter mörkrets inbrott, så att troll och gastar ej skulle skada henne. Hon ansågs som mycket begärlig, innan hon var kyrkotagen.»²²⁶

Vattenväsendena ansågs också sträva att komma åt barnaföderskan. P. Osbeck omtalar 1796 från Laholms prosteri: »När en kvinna går ute på marken, innan hon blir kyrkotagen, tros, att näckamannen gör henne

skada.»²²⁷ Denna uppfattning anges i traditionsmaterialet vara ett av motiven till att modern inte skulle närma sig rinnande vatten. »De fick inte gå över rinnande vatten heller. Det kunde vara en strömkarl i strömmen.»²²⁸ I vissa fall anges, att skogsväsen (skogsrå, skogssnuva), vättar, gastar och mara var olycksbringande.²²⁹ Som motivering till att man inte skulle slå ut tvättvattnet på marken (se ovan s. 134), anför J. Gaslander på 1770-talet, att »annars kunna älvar och vättar, och jag vet ej vad för odenstyg, göra hustrun skada, att hon antingen aldrig kommer frisk av sängen eller blir vanvettig samt att barnet aldrig får någon trevnad».²³⁰ Liknande föreställningar möter även i de övriga nordiska länderna. Redan i en dansk skrift från 1572 talas om att djävulen »har opvakt mange udi Pavedømmet, som aabenbarlig har lært og forført det arme Folk sigende, at Barselkvinder skulle være under Djævelens Magt, og at Nisser, Spøgelse, Varulve og andet saadant Gjækkeri da skulde have Magt med dem».²³¹ Den folkliga vätte- och trolldomstron bekämpades av de nordiska medeltidslagarna, även om sådan folktro inte nämns i samband med barnsörd. Den isländska lagen Grágás 1123 förbjöd vättedyran, vätteblot och trolldom. Även under senmedeltiden bekämpades sådana väsen (vättar, tomtar, näcken, maran, älvar osv.) av kyrkan. H. Ljungberg framhåller, att dessa väsen utgjorde en rest från den lägre religionen i förkristen tid. Det talas om att blota åt vättarna.²³²

I den medeltida grekiska kyrkan möter man ofta föreställningen, att barnaföderskan var utsatt för faror från demoner. Denna uppfattning syns däremot ha varit mindre vanlig inom den romerska kyrkan under medeltiden, även om det föreligger enstaka belägg för en sådan syn.²³³ I det gamla Rom påträffar man föreställningen, att onda andar hotade barnaföderskor.^{233a}

Utanför Norden stöter man i senare tid ofta på uppfattningen, att djävulen eller onda andar kan skada barnaföderskor. Från Irland berättas i slutet av 1800-talet, att »myriads of demons are always around her trying to do harm, until the priest comes and sprinkles holy water over her».²³⁴

Vari bestod då närmare bestämt de faror, som de övernaturliga väsendena utsatte kvinnorna för? För det första framhålls, att kvinnorna blev eller kunde bli bortrövade av troll. Det heter vanligen, att de blev *bergtagna* eller i några fall trolltagna.²³⁵ Uppgifterna om bergtagning förekommer i hela södra och mellersta Sverige. De i vårt land vanligaste bergtagningssägnera handlar just om icke kyrktagna kvinnor, som

bortrövats.²³⁶ Det kan här inte bli fråga om en detaljanalys av de olika typerna inom detta sägenkomplex. Framställningen får inskränkas till att exemplifiera några olika typer.²³⁷ Jag avstår även från att i varje enskilt fall ta ställning till vad som verkligen ägt rum och vad som utgör vandringsmotiv. Det intressanta är, att folk trott, att sådant kunde hända barnaföderskor.²³⁸

I en sägentyp berättas om hur en bergtagen kvinnas man gifter om sig. Den första hustrun återvänder på själva bröllopsdagen eller någon tid därefter. Hon ber maken om något föremål, vanligen hans strumpeband, som han skall binda om henne för att befria henne ur trollens våld. På inrådan av sin andra hustru avvisar mannen mot sin vilja denna begäran. Den bergtagna kvinnan bortrövas då åter av trollen. Man hör vanligen aldrig mer av henne, men efteråt kan man t.ex. finna blodspår, som leder till ett berg i närheten eller märken efter hennes fingrar på dörren. En lokal variant av denna sägentyp berättar om en bergtagen kvinna från gården Rönneröd i Torsby socken i södra Bohuslän. Hon ber inte om något föremål utan om att bli insläppt i huset.²³⁹

En annan lokal variant har E. Wigström upptecknat från Trollenäs i Skåne:

»Jag har också hört en sägen om en fru på Trollenäs i Näs socken, Onsjö härad, som gick ut i sin trädgård, medan hon låg inom kyrke. Men bäst den förnåma frun går där, blir hon tagen av trollen och förd in i en hög. Där var hon länge, utan att någon hörde av henne, men när då hennes make ville gifta sig med en annan, träffade han sin rätta hustru utanför högen. Hon bad honom då så bönligt om räddning från trollen; han måtte gärna taga sig en annan maka, blott han nu ville taga sitt högra strumpeband och knyta det kring hennes midja, så hade trollen förlorat deras makt över henne. Men han, som en väl kan tänka, tyckte det bleve besvärligt att få henne tillbaka, nekade henne den hjälp, hon bad om och vände hastigt om till slottet. Hon sprang då efter honom i hack och häl, gråtande och bedjande; det hjälpte dock ej, utan slog han slottets tunga järnport i lås emellan sig och henne; men då tog hon så hårt i porten, att märken efter hennes tio fingrar synes där den dag i dag.»²⁴⁰

En liknande sägen från Trollenäs är upptecknad redan på 1600-talet. Den bortrövade fru Else återvände på bröllopskvällen och begärde av sin forne make, att han skulle ta henne i handen, för att hon därigenom skulle befrias.²⁴¹ Man bör lägga märke till att kvinnan i Trollenäs förs in i en hög och inte i ett berg. Detta är karakteristiskt för de skånska bergtagningssägnerna, som kan sägas vara ekologiskt anpassade till

det bergfattiga Skåne. I en prästrelation 1729 från sydöstra Skåne heter det: »Uti Appehög, som är en hög och rund kulle, . . ., skall och en barnsängskvinna blivit intagen och aldrig igenkommet, vars röst, den hon god hade, a part igenkändes.»²⁴²

En tredje variant av nämnda sägentyp är knuten till gården Röckla i Virestad i Småland. Man diktade t.o.m. en visa om hur kvinnan försvann och återvände den kväll, då maken gifte om sig. I visan heter det bl.a.: »Om aftonen, när gästerna sutto till bords, och musiken sig snart höra låter, då hördes Kerstins röst utom förstugans dörr: 'Var god, kära Per, tag mig åter! Giv mig ett strumpeband utav din milda hand, så bliver jag fri ifrån trollens hårda band; ej äktenskap jag mer av dig begär.'»²⁴⁴

Uppteckningarna berättar, att när trollen rövade bort kvinnan i Röckla, lade de en alstock i hennes ställe. Liknande sägner om bortbytta barnaföderskor föreligger också från andra håll. I Råggård i Dalsland sjöng man en visa om detta. »Före kyrkogången var barnaföderskan särskilt utsatt för trollens makt. Även hon kunde bli bortbytt. Här sjöngs en visa om en Kristen, som blev bortbytt av bergtroll natten efter förlossningen, och det hade lagts ett träbeläte i hennes ställe, som var så likt henne, att inte hennes man ens kunde tro annat än, att hon var död.»²⁴⁵ I en uppteckning från Broby i Skåne lämnas en utförlig redogörelse för hur det ansågs gå till, när trollen förberedde sig att röva bort en barnaföderska och lämna ett träbeläte i stället.²⁴⁶

Enligt en annan sägentyp lyckas kvinnan undkomma att bli bergtagen tack vare något visst skyddsmedel. I uppteckningar från Halland framhålls, att om kvinnan deltog i skördearbete, kunde hon fram på kvällen överraskas av trollen. Då skulle hon stanna kvar ute på åkern, ty där hade trollen ingen makt över henne.²⁴⁷ Detta får sättas i samband med hornrovssägnen. Där uppmanas den som utfört hornrovet, att rida på åkern i stället för på vägen för att undkomma de förföljande trollen.²⁴⁸ Här bör också jämföras med det syd- och östsvenska förbudet att inte gå över en väg (karta 1), där man möter tankegången, att trollen höll till på vägen. »Gick hon över vägen, kunde trollen ta henne», heter det från Glumslöv i Skåne.²⁴⁹ I folktron har övernaturliga väsen särskilt ansetts uppehålla sig vid korsvägar.²⁵⁰

Enligt sägner från Västergötland och Halland kunde kvinnan rädda sig undan trollen, om hon bar något av makens klädesplagg på sig som skydd. Från S. Härene i Västergötland meddelar en sagesman f. 1867: »Fars farmor var en gång ute och bredde ut hör till rötning. Det var

en tid efter det hon fött barn, men hon var inte kyrktagen. Då hörde hon en röst i Härsberget, som ropade: – Ta heena, ta heena! – Ja orkar inte, svarade en annan röst, för hon har mannens skor på sig. Det var trollen, som tänkte ta in henne i Härsberget. Men hon begick sig tack vare mannens skor.»²⁵¹

I en annan sägentyp håller kvinnan på att bli kyrktagen av ett övernaturligt väsen. Detta uppenbarar sig i människogestalt, ibland med en bibel under armen. Det är ofta mycket likt hennes egen make. Genom att kvinnan vägrar att lämna ifrån sig psalmboken eller något annat skyddande föremål, klarar hon sig undan denna falska kyrktagning. I en del fall anges, att kvinnan utsätts för denna fara, då hon är på väg till kyrkan för att kyrktagas. I Rödeby i Blekinge är denna sägen knuten till Mariaberget. »En gång för länge sedan kom det en söndagsmorgon en ung kvinna, som skulle gå till kyrkan. Hon hade nyligen fått ett barn och skulle nu gå i 'körke' eller kyrkotagas. När hon kom mittför Mariaberget, fick hon se en man springa innanför 'gärsgårn' (gårdesgård). Då hon tittade närmare, tyckte hon, att det var hennes man, varför hon tillsade honom att komma ut på vägen och icke springa därinne. Men då sa mannen till henne, att om du inte hade på dig som du har, så skulle jag ha kyrktatt dig här, men hon hade psalmboken i kjortelfickan. Hon förstod, att det inte var hennes man.»²⁵²

Även från danskt och tyskt område föreligger sägner om barnaföderskor, som bortförts av bergfolk eller djävulen. Också motivet med den bortbytta barnaföderskan finns belagt här.²⁵³ I Tyskland möter för övrigt sägentyper, som avviker från de svenska. Från Westfalen berättas i mitten av 1800-talet om en kvinna, som begav sig ut före kyrktagningen. Hon blev förd in i en grotta och fick ge di åt stora hundar. När hon kom ut igen, hade bröstet blivit så långa, att hon kunde slänga dem över axlarna.²⁵⁴ Från Schweiz omtalas, hur djävulen bortförde och på ett grymt sätt förgjorde en moder, som oförsiktigt nog gick ensam till kyrkan för att kyrktagas.²⁵⁵

C. W. v. Sydow, som strävar att ge en psykologisk förklaring av folktron och sägnerna, framhåller, att man bör ge akt på att modern befann sig i ett svaghetstillstånd efter förlossningen. Det utgör enligt honom bakgrunden till dessa bergtagningssägner. »Berättelserna slutar karakteristiskt nog med att kvinnan sedan under lång tid var lite besynnerlig, eller att hon aldrig blev riktig igen.»²⁵⁶ Detta ger en klar antydning om bakgrunden för händelsen: Barnsängskvinnan har träffats av sinnessjukdom, vilket inträffar tillräckligt ofta för att även allmogen

observerat det och ställt diagnosen att 'mjölken gått dem åt huvudet'. Det ligger ingenting underligt i att en kvinna i sådan sinnesförvirring rusat ut och irrat omkring i skogen plågad av hallucinationer. Vad hon sedan berättat, har av folket uppfattats som verklighet och hennes sinnessjukdom har ansetts vållad av trollen.»²⁵⁷ Dessa synpunkter verkar överdrivet psykologiserande. Frågan om kvinnans fysiska svaghet efter förlossningen diskuteras närmare på s. 190 ff.

Förutom av bergtagning hotades mödrarna av *sjukdomar*, om de bröt mot förbuden. Ibland anges bestämda sjukdomar, men oftast talas blott allmänt om att kvinnan blev sjuk. »En 'heden' kvinna fick inte under hela tiden gå över rinnande vatten, för då fick hon den sjukdom, som kallas vätta», berättas det från Kinnared i Halland.²⁵⁸ Förbudet att ta i hand har i några fall motiverats med att handtagning kunde vara skadlig för moderns hälsa.²⁵⁹ Det rör sig emellertid inte om någon rationell förklaring, som tar sikte på att kvinnan är fysiskt svag, utan sjukdomen anses framkallad på övernaturlig väg.

Sammanfattningsvis kan framhållas, att föreställningen om övernaturlig fara för modern främst har varit knuten till hennes vistelse utomhus, bl.a. att hon inte skulle gå över vägar och rinnande vatten eller hämta vatten. Däremot finns det inget belägg för att det ansetts farligt för kvinnan att gå över åkerfält. Här anges i stället, att åkrarna tog skada. Vid försiktighetsmåten med tvättkläder, bad- och tvättvatten möter man en föreställning, som grundar sig på beröringsassociation. Om de övernaturliga väsendena kommer åt sådant, som varit i beröring med modern eller barnet, återverkar det skadligt på dem.

Beröringsförbuden syns i stor utsträckning ta fasta på faran för omgivningen, men i några fall framhålls, att det var skadligt för modern, om hon tog någon i hand. I samband med de kultiska förbuden nämns inget om att kvinnan var utsatt för fara. Detsamma gäller den sexuella avhållsamheten, men där påpekas i något fall, att kvinnan fick värk i blygden, om hon hade könsumgänge. Detta får emellertid närmast ses som en rationell förklaring. Vittnesförbudet kunde inte brytas av modern, varför det inte är relevant att tala om några faror i detta fall.

Enligt en allmän folklig föreställning har *havande kvinnor* ansetts hotade av såväl verkliga vilddjur (björn och varg) som varulven. Dessa sökte efter att riva fostret ur kvinnorna.²⁶⁰ Nicolovius säger, att varulvarna »ansågos i synnerhet farliga för havande kvinnor, dem de ville sönderriva, varför ock sådana kvinnor sällan vågade sig ut i mörkret utan att ledsagas av någon mansperson».²⁶¹ Från Nordsjälland föreligger

liknade uppgift 1798.²⁶² Enligt norsk folktradition har även de underjordiska strävat efter att stjäla fostret.²⁶³ Vargarnas åtrå efter havande kvinnor nämns redan av Olaus Magnus på 1500-talet. Det gäller att vara försiktig, »när kvinnor i långt framskridet havandeskap äro med på färden, ty dem äro vargarna, som vädra deras närvaro, ivrigast att överfalla. Därför får aldrig en kvinna resa allena, utan hon har städse en väpnad väktare i följe».²⁶⁴ Här förtjänar även den lutherske teologen Johan Arndts (d. 1621) bön för havande kvinnor att nämnas: »Bevara mig för fruktan och förskräckelse och för de onda andarna, vilka gärna vilja fördärva och förstöra dina händers verk.»²⁶⁵

Också *barnet* kunde *ta skada*, om modern inte rättade sig efter föreskrifterna, även om beläggen inte är särskilt många i jämförelse med att modern själv var utsatt för fara.²⁶⁶

Trollen passade på att *byta bort den nyfödde*, om modern lämnade huset. »Dom var noga med att inte gå bort till andra förrän efter kyrkotagningen. Om man gjorde det, bytte trollet bort barnet. Det minns jag, att dom brukade säga», framhåller en man f. 1866 från Abild i Halland.²⁶⁷ I vissa fall uppges, att barnet fick sjukdomar, om modern gick ut.²⁶⁸ Om man slog ut bad- och tvättvatten, kunde såväl modern som barnet ta skada.²⁶⁹

Om modern inte iakttog utgångsförbuden, kunde det också medföra, att *barnets karaktär* i framtiden *påverkades*. Från Västergötland, Halland och Skåne meddelas, att om modern inte höll sig hemma före kyrkotagningen, skulle barnet på samma sätt få lust att »vara ute och ränna». I Skåne är denna likhetsassociation knuten till förbudet att gå över en väg (jfr karta 1). Från Stehag heter det: »Särskilt ansågs det mycket viktigt, att hon ej gick över en väg, ty då skulle barnet bli ostadigt och bli glad för att vara ute och springa, sedan det blev vuxet.»²⁷⁰ Denna föreställning saknas däremot på Öland och Gotland, i Södermanland och Svenska Finland, där det också varit förbjudet för barnaföderskan att gå över en väg. Det tyder på att förbudet är primärt och att faran för barnets framtid är en sekundär påbyggnad.

Barnen kunde också bli slarviga, skvaller-, tjuv- eller lösaktiga i framtiden. Det senare omnämns från Danmark 1736.²⁷¹ Ytterligare en motivering för utgångsförbudet lämnas från Lena i Västergötland: »Hon fick inte gå ut och hälsa på folk, innan hon var kyrketagen. För de sa', att så många trösklar, som hon går över, innan hon är kyrketagen, så många ting blir barnet instämt till under sitt liv.»²⁷² Att det funnits så olika förklaringar till utgångsförbudet inom geografiskt begränsade

områden (Skåne och Västergötland), talar ytterligare för att de är sekundära tillägg, vilka avsåg att ge mera eftertryck åt förbuden.

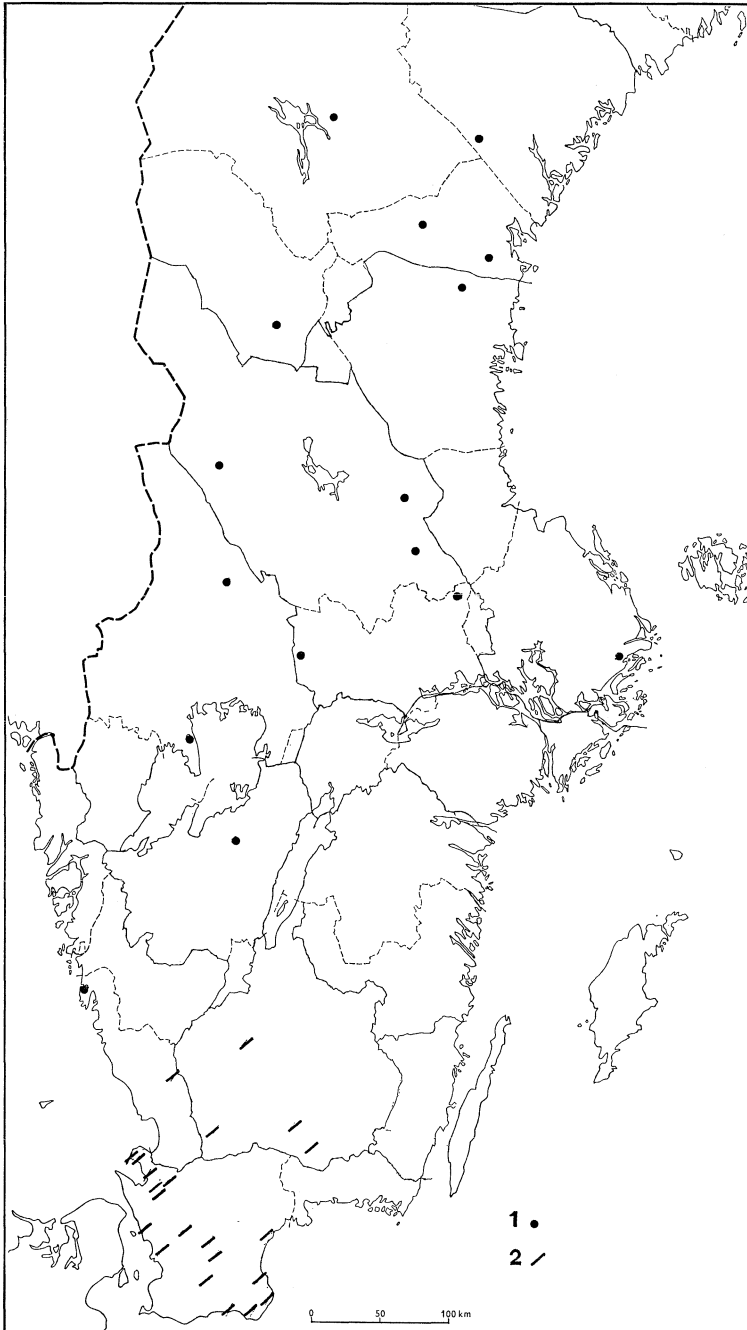
Sammanfattningsvis kan sägas, att tron på faran för barnet inte är särskilt rikt belagd. Den är helt knuten till utgångsförbuden inkl. regeln att inte slå ut bad- och tvättvatten utomhus.

Havandeskapsreglerna tar däremot i första hand sikte på det väntade barnet och i mindre utsträckning på kvinnan själv. Det gällde att undvika, att barnet fick lyten.²⁷³

Barnaföderskan har inte blott varit mottaglig för skadliga inflytelser, utan hennes närvaro medförde också *faror för omgivningen*. Mest omtalad är den olycka, som hon kunde förorsaka, om hon gästade ett främmande ställe. I södra Sverige ansågs hennes besök medföra, att man på det besökta stället fick *otur med lerkärl, glas och porslin*. »En ej kyrkotagen barnaföderska kunde vålla skada i det första hem hon då besökte efter sin barnsäng därigenom att allt glas och porslin lätt slogs i sönder, hur aktsam man var.»²⁷⁴ Denna tradition är rikast belagd i Skåne men är även känd i södra och västra Småland samt i södra Halland (karta 5). P. Osbeck omnämner samma uppfattning i södra Halland i slutet av 1700-talet. »Om hon i sådant tillstånd går i någon mans hus, inbilla de sig, att lerkärlen i det huset skola gå mycket sönder det året.»²⁷⁵ Föreställningen är också väldokumenterad i danskt traditionsmaterial²⁷⁶ men har inte kunnat beläggas längre söderut i Tyskland. Det rör sig antagligen om en gammaldansk tradition, som senare trängt in även i närliggande delar av Småland.

Från mellersta och norra Sverige finns det flera belägg för föreställningen, att den besökta gården kom att *hemsökas av råttor och möss*. Det föreligger också belägg från Åland och Österbotten.²⁷⁷ Motivet är vidare känt på ön Kalymnos i Egeiska havet.²⁷⁸ I Vitryssland har det ansetts, att råttor och möss åt upp kläderna för den som avvisade en havande kvinna, när hon bad om pengar.²⁷⁹ Denna vidsträckta utbredning kan tyda på att det är en gammal tradition.²⁸⁰ Det är dock vanskligt att uttala sig om huruvida den är äldre än den sydsvenska och danska. Den senare bör åtminstone gå tillbaka till den tid, då Skåne och Halland tillhörde Danmark.

I Tyskland talas det inte om råttor och möss men däremot om löss och annan liknande ohyra. Denna tro är i första hand knuten till barnaföderskans förbud att hämta vatten i brunnen. Om hon bryter däremot, sinar antingen brunnen eller blir full av ohyra.²⁸¹ Det kan jämföras med att ett par svenska uppteckningar nämner, att vägglöss hemsöker det

Karta 5. 1. Hemsökas av råttor och möss. 2. Få otur med lerkärl, glas och porslin.

ställe, som haft besök av en icke kyrktagen barnaföderska.²⁸²

I andra uppteckningar sägs bara helt allmänt, att kvinnan drog otur och olycka över den gård hon besökte. Man kunde t.ex. mista ett kreatur på stället.²⁸³ I Tyskland har det ansetts, att det främmande huset kunde brinna upp.²⁸⁴

Förbudet att gå över en väg har också varit förenat med föreställningen, att kvinnan utgjorde en fara för dem som därefter färdades på vägen. »En kvinna, som ej var kyrktagen, fick ej gå tvärs över en väg, ty då skenade hästarna eller hände någon annan olycka för den som kom därefter körande.»²⁸⁵ De flesta beläggen talar dock om att modern utsätter sig själv för fara, om hon bryter mot förbudet (jfr ovan s. 161). Likaså tar förbudet att gå över rinnande vatten nästan enbart sikte på att det var farligt för modern själv (jfr ovan s. 159).

Motiveringen till att kvinnan inte fick beträda ett åkerfält uppges däremot överlag vara, att det förorsakade missväxt. »Framför allt måste hon akta sig att gå över en åker. – Gjorde hon det, kunde intet växa på åkern sedan.»²⁸⁶ Denna föreställning är välkänd också i Tyskland.²⁸⁷

Beröringsförbudet har i huvudsak motiverats med den skada omgivningen kunde tillfogas. Om matlagningsförbudet heter det från Högseröd i Skåne: »En barnsägskvinna, som ej kyrktagits, fick ej lov att vidröra något slags mat, i synnerhet köttvaror, som var färska. Då troddes dessa fortare bli skämda.»²⁸⁸ I Tyskland har hon inte fått närma sig vinfatet i källaren, ty då troddes det bli fullt av ohyra.²⁸⁹

Flera sagesmän framhåller, att man var rädd för att ta en barnaföderska i hand. Det ansågs kunna medföra sjukdom. I Tostared i Västergötland sade man om den som blivit sjuk: »Han har väl tagit e hagen i hand.»²⁹⁰ Detta kan inte vara någon rationell förklaring.

Här kan jämföras med att männen kunde bli berövade hatten eller mössan, om de råkade komma in, där en barnaföderska eller odöpt barn befann sig. De fick lösa igen huvudplagget med några slantar till barnet. Från södra Småland berättas: »Om man gick in på ett ställe, där det var en heden kvinna, gav man en slant, t.ex. 10 eller 25 öre, innan man gick därifrån för att därmed 'lösa hättan' (mössan). Man varnades alltid för att besöka sådana platser för undvikande av att bli av med mössan.»²⁹¹ Det är en gammal företeelse, som är belagd i Norge, Danmark och Tyskland.²⁹² I Danmark höll den på att avta under 1700-talet.²⁹³ Detta bruk visar, att barnsängsrummet var förbehållet kvinnorna. Det bör också ställas i relation till de fåtaliga traditionsuppgifterna om att endast männen var förbjudna att ta en barnaföderska i

hand (se ovan s. 134). Det kan som jämförelse nämnas, att männen främtogs hatten eller alla sina kläder, om de närmade sig de speciella kvinnogillen, som har gamla anor bl.a. i Danmark och Tyskland.²⁹⁴ K. R. V. Wikman påpekar, att hatten utgjort tecknet på mannens frihet och oberoende. Därför var det förnedrande att bli av med den. Han framhåller samtidigt, att man också får sätta hattrovet i samband med det sexuella förbudet, som förbjöd maken att komma i närheten av sin hustru.²⁹⁵ Hattrovet hade inget samband med magisk föreställning utan var ett reellt utslag av att det var farligt att komma i närheten av eller i beröring med en barnaföderska.

Vid de kultiska förbuden möter knappast någon föreställning om övernaturlig fara varken för modern eller omgivningen. När döda barnaföderskor begravts avsides på kyrkogården (se ovan s. 143 f.), har det kunnat motiveras med att deras gravar utgjorde en fara för andra kvinnor, som närmade sig dem. Det strömmade ut en giftig dunst, som var särskilt farlig för menstruerande kvinnor. När man i Schaumburg i Schlesien lät inhägnat sådana gravar, förklarades det med att de utstrålade ett gift, som var skadligt för kvinnor mellan 15 och 49 år. Utifrån principen att lika framkallar lika, ansågs det, att kvinnor, som kommit i närheten av sådana gravar, dog i nästa barnsäng.²⁹⁶

Inte heller det sexuella förbudet har varit förbundet med någon magisk fara. Reglerna för *havande kvinnor* tar i ringa grad sikte på att kvinnan utgör en fara för sin omgivning. Från Småland föreligger dock en uppgift om att ifall en havande sett på ett sår, ville det inte läkas.²⁹⁷ Det förutsätter, att hon ägde ont öga. Från Aerø i Danmark berättas 1834, att om en havande kom in i ett hus, där man satt och åt, måste man ge henne av maten. Annars fick man olycka på det stället.²⁹⁸ Förbudet för havande att bära barn till dopet har motiverats med att dopbarnet eller hennes eget foster kunde ta skada.²⁹⁹ Gentemot dessa sporadiska belägg för att en havande bringar olycka, finns det andra, som säger motsatsen. Slaverna i Böhmen och Mähren har ansett, att en havande medför lycka och fruktsamhet, när hon kommer på besök.³⁰⁰ Enligt tysk sedvanerätt har en gravid kvinna åtnjutit vissa förmåner. Hon hade rätt att ta frukt och grönsaker i andras trädgårdar utan att bli betraktad som en tjuv.³⁰¹ Detta måste förutsätta, att hon inte ansågs förärvat frukten och växterna.

Medan en havande knappast utgjort någon fara för omgivningen, gäller detta i desto högre grad en *menstruerande*. Det finns uppenbara likheter med barnaföderskors farlighet. Enligt tysk folktro tar frukt och

trädgårdsväxter skada eller vissnar i närvaro av en menstruerande kvinna.³⁰² Brunnen har ansetts sina, om en barnaföderska eller menstruerande öser ur den (jfr ovan s. 165). Likaså tog vinet i vinfatet skada, om de besökte källaren³⁰³ (jfr ovan s. 167). Detta är även belagt i svenskt material. I en äldre samling av vidskepelser heter det: »En menstruerad kvinna gör med sin närvaro och vidröring vin tjockt och grumligt, öl surt, brännvin blackigt.»³⁰⁴ En kvinna med menstruation har också ansetts farlig för odöpta barn.³⁰⁵ All denna folketro sträcker sina anor långt tillbaka i tiden. Den är belagd hos Plinius under det första århundradet e.Kr. Ploss/Bartels citerar Plinius' ord i tysk översättning: »Aber nicht leicht wird man etwas finden, was wunderbarere Wirkungen hervorbringt als der Blutfluss der Weiber. Kommen sie in diesem Zustande in die Nähe von Most, so wird er sauer, die Feldfrüchte werden durch ihre Berührung unfruchtbar, Pflanzfreier sterben ab, die Keime in den Gärten verdorren, und die Früchte der Bäume, unter denen sie gesessen haben, fallen ab. Der Glanz der Spiegel wird durch ihren blossen Anblick matt, die Schneide eiserner Geräte wird stumpf, das Elfenbein verliert seinen Glanz, ja sogar Erz und Eisen rosten und bekommen einen üblen Geruch.»³⁰⁶ Samma folketro omtalas senare av Isidor av Sevilla på 600-talet³⁰⁷ och av den heliga Hildegard på 1100-talet,³⁰⁸ men det nämns inte, att dessa föreställningar också gällt barnaföderskor.

Det sexuella förbudet har tagit fasta på att den menstruerande var farlig. Enligt tysk folketro ådrog sig den man, som nonchalerade denna regel, gonorré.³⁰⁹ Liknande syn spåras i antik gynekologi. Här varnas för samlag med menstruerande med tanke på att såväl mannen som det eventuellt avlade barnet hotas av svår sjukdom.³¹⁰ Sådana uttalanden möter också i den medeltida kyrkliga litteraturen såsom hos ärkebiskop Caesarius av Arles på 500-talet. Barnen får spetälska eller epilepsi.³¹¹ Något liknande nämns inte som resultat av könsumgänge med en nybliven moder.

En vanlig svensk föreställning har varit, att en menstruerande är farlig för mannens redskap, i första hand bössan. Från Jämtland heter det: »Om en kvinna råkar taga uti en bössa, under det hon har sitt ordinerata, och ingen märker detta, skall skytten alltid skjuta miste med bössan, vilken då säges vara förtrollad.»³¹²

Ibland har kvinnokönet som helhet betraktats som farofyllt. När en man begav sig ut på jakt, var det olycksbådande att möta en kvinna. Denna föreställning om ont möte har speciellt varit knuten till gamla kvinnor. Kvinnan

kunde vidare inverka skadligt på mannens fiskredskap.³¹³ De gamla germanerna hade däremot ingen fördom att ta emot vapen ur kvinnohand, när de drog ut i strid utan betraktade det i stället som lyckobringande.³¹⁴

Lösaktiga kvinnor har i folktron ansetts farliga för andra. Från Småland berättas: »Av löndahoror och andra horor kommer ock mångfaldig förgöring. Får en löndahora se en havande kvinna eller ett nyfött barn på bara bröstet, så får barnet horeskärvan.»³¹⁵ Faran gäller blott personer, som är mycket ömtåliga såsom havande och digivande kvinnor samt odöpta barn.³¹⁶ För övriga medför möte med otuktiga kvinnor enbart lycka.

Med föreställningen, att *barnaföderskan* är farlig för omgivningen, sammanhänger, att hon *kunde utnyttjas i magiskt syfte*³¹⁷ bl.a. inom den folkliga läkekonsten. Från Asarum i Blekinge berättas: »En icke kyrktagen kvinnas modersmjölk användes som botemedel mot örsprång. Mjölken skulle droppas i en nyckel, som tillhört släkten en längre tid 'äavanökel'. Från nyckeln hälldes mjölken i det sjuka örat. Var kvinnan kyrktagen, gjorde botemedlet ingen nytta.»³¹⁸ Redan Plinius omtalar, att kvinnomjölk använts som botemedel.^{318a} På ett par orter i Bohuslän uppges man ha hämtat mull från en icke kyrktagen kvinnas grav, kallad »heas grav», för att därmed bota engelska sjukan.³¹⁹ Modersmjölken har även ansetts vara ett verksamt medel att släcka eld med. E. Wigström återger en tradition från Karlshamnstrakten: »Vådeld tänd av blixten, påstods det, kunde lätt släckas med di, och lyckades man erhålla sådan av en 'heden' kvinna, behövdes endast ett par droppar för att släcka en sådan eldsvåda.»³²⁰ Från Mähren meddelas, att om en icke kyrktagen kvinna gick runt ett brinnande hus tre gånger, slocknade elden.³²¹

En havande kvinna har enligt svensk, norsk och tysk folktradition kunnat hindra skogseld genom att gå runt den. Likaledes har segerhuvan tillskrivits makt att släcka eld.³²²

Menstruationsblod har använts som botemedel. Tron på dess läkande förmåga omtalas av Plinius och av den heliga Hildegard på 1100-talet. Den senare uppger dessutom, att menstruationsblodet kunde släcka eld.³²³ Detta är även belagt i sentida folktro.³²⁴

Farorna kunde avvärjas genom olika skyddsmedel. Modern skulle *bära något skyddande föremål på sig* antingen hela tiden mellan förlösningen och kyrktagningen eller åtminstone, om hon gick ut under denna tid. De flesta av dessa skyddsmedel är allmänt brukade. Det gäller i första hand stål, svavel, vitlök, eldkol och psalmboksblad.³²⁵ För att vara särskilt verkningsfullt borde stålet utgöras av eggjärn, t.ex. en kniv.³²⁶ Barnaföderskorna syns ofta ha burit nålar på sig. »När man fått

barn, skulle man alltid sätta en stoppnål eller synål på sig efteråt, innan man varit i körke. Jag bruka ha en synål i kragen med litet tråd på. Man hade alltid höga kragar då», berättar en kvinna f. 1856 från Fredsberg i Västergötland.³²⁷ Den skyddande effekten hos svavlet får tillskrivas den stickande, obehagliga lukten. Vitlöken har stark och besk smak.³²⁸ I L. F. Rääfs samlingar från förra delen av 1800-talet möter man uppgifter om dessa olika skyddsmedel: »En hustru, som efter förlossningen ännu icke är tagen i kyrka, får icke gå under bar himmel utan att medhava en brinnande sticka eller ett bloss. Muntel. Ydre. Eller utan att hava hos sig svavel, vitlök och ett eggjärn. Muntel. Hon bör medföra en nyckel och ett eggjärn, på det trollen ej må få makt över henne. N. Vedbo. . . . Under tiden till kyrkotagningen eller så länge barnsängskvinnan är heden, bör hon alltid behålla vigselringen på sig såsom ett tecken till kristendom. N. Vedbo.»³²⁹

Barnaföderskan kunde också *bära något av makens plagg på sig* som skydd. Här bör påminnas om de bergtagningssängner, där kvinnan vid återkomsten från berget eller högen begär just makens strumpeband för att undkomma förtrollningen (se ovan s. 160 f.). Föreställningen, att mannens kläder skyddar, möter över hela Sverige men är rikast belagd i Västergötland och norra Halland, vilket delvis kan förklaras med ojämn insamling.³³⁰ Traditionen är vidare känd i Svenska Finland, Norge,³³¹ på kontinenten samt på Irland och i Skottland. Mannens kläder har haft mångsidig användning i samband med barnsbörd. De har bl.a. lagts ovanpå sängen för att underlätta förlossningen³³² och på vaggan för att hindra, att barnet blev bortbytt.³³³ L. F. Rääf anför: »När en hustru framfött barn, påtager hon en skjorta helst mannens, som efter honom är varm, för att undslippa mjölkfebern. Somliga hustrur påkläda en skjorta vid första värken . . . Även påsattes henne ett par byxor tvärs över magen.»³³⁴ Mansbyxor har vidare ansetts kunna skydda mot maran.³³⁵ Att manskläder ansetts hjälpa barnaföderskor, är belagt redan i antika källor.³³⁶

Om anledningen till att barnaföderskan skulle bära just mannens kläder uttalar sig endast en uppgiftslämnare: »Före kyrktagning skyddade kvinnan sig med stål och rummet med stål. Gick hon ut, tog hon på sin mans kläder för att vara okänd.»³³⁷ Det rör sig alltså om maskering inför de övernaturliga väsendena. Samma tankegång möter i tyskt material. P. Sartori lämnar följande uppgifter: »Wenn sie in den Garten geht, setzt sie den Hut ihres Mannes auf. Auch wenn sie zum ersten Male das Wochenbett verlässt, muss sie des Mannes Rock anziehen,

seinen Hut aufsetzen, seinen Gehstock nehmen und sich von der Hebamme in allen Stuben und Gemächern des Hauses herumführen lassen. Sie will sich dadurch den bösen Dämonen, die sie überall umlauern, unkenntlich machen. Darum muss sie auch, wenn sie im Dunkeln allein bleiben muss, die Jacke ihres Mannes anziehen.»³³⁸

Det kunde också tänkas ligga en föreställning bakom, att mannen i motsats till kvinnan efter barnsbörd tillhörde den kristna församlingen (jfr nedan uttrycket heden). Han var därför inte på samma sätt utsatt för trollyg som hon. Genom en form av beröringsassociation skulle de kläder han burit, kunna anses ha skyddande förmåga. Mot en sådan tolkning talar emellertid bl.a., att tron på den skyddande förmågan hos manskläder möter hos flera icke kristna folk.³³⁹

Olika skyddsmedel har också placerats vid tröskeln eller i vissa fall hängts över dörren. Enligt folktron har övernaturliga väsen uppehållit sig vid dörren och under tröskeln.³⁴⁰ När barnaföderskan gick ut, skulle hon trampa över dessa skyddande föremål. De kunde även avvärja, att barnet byttes bort, när modern avlägsnade sig.³⁴¹ Skyddsmedlen vid tröskeln omtalas i första hand i samband med kvinnans avfärd till kyrktagningen.³⁴² Det var i många fall första gången hon lämnade hemmet efter förlossningen. En av Säves sagesmän f. 1813 framhåller, att man på Gotland kastade ett glödande kol över tröskeln, innan barnaföderskan gick ut.³⁴³ Liknande företeelse omtalar Gaslander från 1770-talets Västbo.³⁴⁴ Nicolovius ger en utförlig skildring av sådana försiktighetsåtgärder i Skytts härad i Skåne: »Sedan hustrun . . . berett sig till sin första kyrkogång . . ., och stunden var inne, då hon efter sex veckors vistande inomhus skulle för första gången träda utur detsamma, var det ett bruk, att hon först rökades med en linneklut, varefter mannen framträdde och lade en kudde vid dörren, på vilken hon trampade vid utgåendet. Före henne kastades ut genom dörren en eldglöd, över vilken hon borde stiga, på det ingen måtte kunna skada henne. Ceremonien med kudden förnyades även, då hon hemvänd från kyrkan skulle åter inträda i sin stuga. Denna dag var stål satt över dörren till stugan både innan- och utantill, för att dymedelst emot onda makter bevara kvinnans både ingång och utgång.»³⁴⁵ Liknande bruk är kända i Danmark, Tyskland och England.³⁴⁶

Man har även låtit nykalvade kor träda över stål eller liknande vid ladugårdströskeln, vilket har uppfattats som en form av kyrktagning. Från Småland berättas i slutet av 1800-talet: »Man kyrktog ej blott barnsängskvinnor utan även – kor. När de första gången efter kalvning-

en om våren utsläpptes, lades ett eggjärn och en brinnande klut på fähuströskeln, och så drevos de över. Detta kallades att 'taga kor i kyrke' och användes ännu i avlägsna bygder av en och annan äldre kvinna.»³⁴⁷ I ett fåtal fall uppges liknande pseudokyrktagning ha ägt rum med barnaföderskor. »Sex veckor, efter det att barnet fötts, skulle kvinnan 'gå i kyrke'. Men om inte prästen hade tid, så kunde de göra det själva. Då tog kvinnans karl och la ett eggjärn och en brinnande klut på tröskeln och ledde henne över tröskeln. Det var en karl, som gjorde så här i Marum, och så kom prästen och frågade, om inte kvinnan skulle gå i kyrke, men då sa karlen, att det hade han skött om själv.»³⁴⁸

Besökande, som kom in i rummet till en barnaföderska, skulle gå bort och röra i *eldstaden*, innan de närmade sig modern eller det odöpta barnet. Detta var en förutsättning för att de besökande skulle få ta barnaföderskan i hand. Det gällde bl.a., när grannkvinnorna kom med barnsängsmat. En statarhustru f. 1849 från Halla i Södermanland återger minnen från den tid, då hon själv låg i barnsäng: »På 1880-talet, när jag fick barn, så tog gamla gummor, som kom in till mig och rörde med eldstången i spisen, innan de kom fram och hälsade.»³⁴⁹ Detta bruk är känt i södra och mellersta Sverige från Skåne till Dalarna samt i Finland och Norge,³⁵⁰ men det har inte kunnat beläggas i Danmark.

Avsikten med detta bruk anges vara att ta bort det onda och farliga, som en besökande kan föra med sig utifrån in till modern och barnet. »Barnsängskvinnan fick ej ta någon främmande i hand, innan hon blev kyrktagen. Kom det någon främmande under tiden hon låg till sängs, skulle den besökande ta med handen på spiselns eller också en eldglöd i handen, innan hon gick fram till sänglägret. Gjordes ej dessa försiktighetsmått, kunde det gå antingen kvinnan eller barnet illa.»³⁵¹ Samma syn möter i en uppgift hos J. J. Törner 1747: »När man kommer in i stugan, där någon barnsängshustru ligger, måste man först gå och röra i elden, på det intet krankt må komma åt henne.»³⁵² Det föreligger däremot inte någon uppgift om att elden skulle skydda den besökande för moderns farlighet. Det har ju ansetts kunna medföra sjukdom, om man tog en barnaföderska i hand (se ovan s. 167).

Bruket att röra i elden får sättas i samband med att elden ansetts äga en renande och skyddande förmåga. Enligt Havamal kunde elden användas mot sjukdomar.³⁵³ E. Odstedt har i en uppsats visat på härdens helighet och kraft genom att den uppbar elden. Hon lämnar t.ex. belägg för att bruden vid ankomsten till sitt nya hem skulle gå till

spisen och röra i bränderna. Det skulle medföra tur och skydd mot ont. Även nyanställt tjänstefolk och nyköpta husdjur har fästs vid härden för att trivas. Dessa bruk med härden har uråldriga anor.³⁵⁴

Omgivningen har också sökt skydda sig. I Sydsverige, där man ansåg en barnaföderskas besök medföra otur för glas och porslin (se ovan s. 165), har man i avvärijande syfte kastat något föremål efter henne, när hon gick. Vanligen tillgrep man söndrigt porslin, dvs. just det som man ville motverka. »En kvinna, som ej gått i körke . . ., fick på inte några villkor besöka något annat hem . . . Det värsta var, att man, sedan en sådan varit inom dörren, hade sådan otur med att handskas med glas å porslin, att detta gick i kras. Men för att kunna förebygga . . . denna olycka skulle man alltid hava bitarna av något förut sönderslaget lerkärl. Man sade så här: se på nu kommer Lars Petter Lisa hit in, att hon inte skäms, en käring, som inte gått i körke, skynda å tag hit lerskrällen, så skall jag bata det aset. För man trodde, att, om man slängde det söndriga lerkärl efter henne ut igenom dörren, så hade hon ej någon makt. Det ansågs endast för en stor elakhet att besöka någon under denna tid.»³⁵⁵ Detta skyddsmedel möter också i Danmark. Man har vidare kastat glödande kol efter barnaföderskor,³⁵⁶ vilket utgör ett vanligt skyddsmedel inom folktron.³⁵⁷ Man har också spottat efter dem i avvärijande syfte (jfr nedan s. 175). »Var det någon gumma, som gick ut, innan hon blivit kyrkotagen, ansåg man henne för oturlig. Mötte man en sådan, vände man sig om och spottade på henne, så att hon ej skulle komma att medföra olycka.»³⁵⁸ Spottande som skyddsmedel är välkänt inom folktron.³⁵⁹

I mellersta och norra Sverige har man sökt förhindra att man blev hemsökt av råttor och möss genom att traktera en barnaföderska, som kom på besök. Man gav henne alltså av det som man önskade, att råttorna inte skulle förstöra, nämligen matförrådet. »När en kvinna kom in i en gård första gången efter det hon fött ett barn, skulle man ge henne att äta sig mätt, eljest skulle råttorna komma att dra bort all mat man hade.»³⁶⁰ En kvinna från Möklinta i Västmanland skildrar, vad hon själv varit med om: »När jag fick min pojke – det var en månad efteråt, och då var jag inte kyrktagen – så gick jag i en granngård, men då kom matmodern där emot mig i dörren och gav mig ett oststycke och sa: 'Här har du å dra inte in råttorna åt mig'. Jag åt upp det och stannade. Det hade jag inte hört förr.»³⁶¹ Traktering av barnaföderskor i avvärijande syfte är i någon mån känt också i södra Sverige och i Danmark.³⁶² Man har vidare trakterat besökande i hem, där det

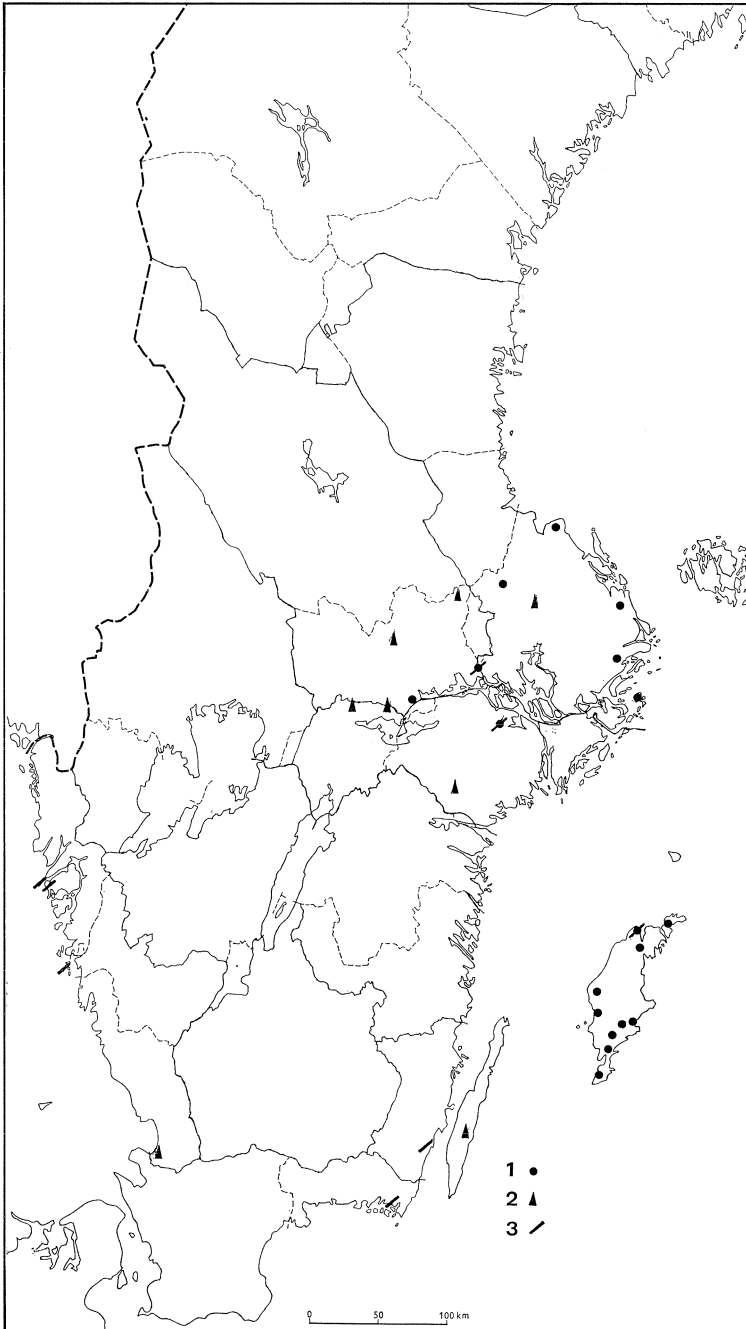
fanns odöpta barn för att hindra, att dessa drabbades av olyckor. Det omtalas bl.a. från Österbotten under 1600-talet.³⁶³

Sociala följder

Omgivningen kontrollerade noga, att mödrarna rättade sig efter de gängse förhållningsreglerna. Detta får ses i sammanhang med föreställningen, att kvinnan var magiskt farlig för omgivningen. De magiska skyddsmedlen för omgivningen och den sociala kontrollen gick hand i hand. Både av rädsla och förakt undvek man att umgås med en kvinna, som inte kyrktagits.³⁶⁴ Mödrarna å sin sida vågade inte bryta mot förbuden på grund av de magiska farorna för dem själva men säkert i lika hög grad på grund av det skvaller och den uppståndelse, som kunde uppstå i bygden. De riskerade att bli socialt utfrusna och få stå ensamma med skammen. »Det ansågs inte anständigt, att en kvinna visade sig eller deltog i sällskapsliv, förrän hon var kyrkotagen. Det var skam. Och hon blev omtalad i socknen, om hon bröt mot seden. De kunde kritisera henne och säga: 'ho ä inte likre än stugrekäringra, sum kan gi sä te å springe ut å gå te stugra, när ho nyss ha fått onge'.»³⁶⁵ »En kvinna skulle absolut inte gå någonstans, innan hon gått i korke. Hon ansågs vara väldigt slarvig och hafsig, om hon gick på kalas eller kafferep innan. Då sa de alltid: 'Se på den hun e allt ude a har inte gått i korke än'.»³⁶⁶

Den sociala kontrollen kunde ta sig uttryck i att man *spottade* på eller ansåg sig ha rätt att kasta sten på eller skjuta en barnaföderska, som inte rättade sig efter förhållningsreglerna. Spottandet gav uttryck åt avsky men var även en form av avvärjande magi (se s. 174). När en ogift moder skriftades, har folket likaledes kunnat uttrycka sitt förakt genom att spotta på henne, vilket också är känt i Danmark.³⁶⁷ Man har likaledes spottat efter rackaren.³⁶⁸ Avskyn tog sig ännu starkare uttryck, när man ansåg sig ha rätt att döda barnaföderskan genom att *slå ihjäl, skjuta eller stena henne*. Enligt folktraditionen gick den som stenade henne, fri från straff. Från Häverö i Uppland berättar en kvinna f. 1838: »Skulle modern låta kyrktaga sig. Försummade hon detta, eller gick utom sitt hem före kyrkotagningen, kunde folk stena henne utan att behöva stå till ansvar för detta sedan.»³⁶⁹ Sådana föreställningar äger emellertid inte något stöd i lagen. Liknande uppgifter föreligger från Åland och Egentliga Finland: »Om hon går utom hemgården, får vem som helst lov att slå benen undan henne utan att bli straffad därför.»³⁷⁰

Karta 6. 1. Rätt att stena. 2. Rätt att slå ihjäl eller skjuta. 3. Spotta.

Samma folketro möter också bland allmogen i norra England i mitten av 1800-talet. »It is an article in the vulgar creed that if a female appears abroad, and receives either insults or blows from any of her neighbours, previous to the ceremony of churching, after giving birth to a child, she has no remedy at law.»³⁷¹ Man kan fråga sig, om det i verkligheten hänt, att någon barnaföderska blivit ihjälslagen. Från Möja utanför Stockholm berättas en sägen om en man, som stenat en sådan kvinna, när han mötte henne ute på ett gårde.³⁷² Sanningshalten kan här inte bedömas, men sägnen har säkert berättats för att avskräcka mödrarna från att gå ut. Föreställningen om rätten att döda har nog närmast varit ett fiktivt hot från omgivningen för att hindra kvinnorna att bege sig ut före kyrktagningen. Vissa sagesmän, som nämner denna föreställning, framhåller samtidigt, att de inte känner någon, som verkligen blivit utsatt för stenkastning eller beskjutning.³⁷³ Ett konkret exempel på fiktivt hot lämnar en sagesman f. 1878 från Vamlingbo på Gotland: »Från 1880-talet har jag hört berättas, att en kvinna gått ut för att hämta vatten utan att vara kyrktagen. Då lär en gammal man ha sagt till henne: 'Nå skudd ja' ha steine di, du'.»³⁷⁴ Till en kvinna i Östervåla i Uppland, som gick ett ärende till en grannby, skall en äldre man ha sagt: »Ja har rättighet te stena de, vet du de?»³⁷⁵

Beläggen för föreställningen om rätten att stena och skjuta är koncentrerade till östra Mellansverige inom ett sammanhängande bälte omfattande östra Västmanland, norra Närke, Södermanland och Uppland samt vidare Öland och Gotland. En enstaka uppgift föreligger från södra Halland (karta 6). Från Gotland omtalas endast stenkastning, medan det från landskapen på fastlandet finns belägg både för att man ansåg sig ha rätt att stena och att skjuta eller slå ihjäl. Den senare föreställningen är också känd i Svenska Finland. I Tyskland och England (se ovan) har man ansett sig ha rätt att slå en barnaföderska, som visade sig ute före kyrktagningen. I Thüringen och Västböhmen fick man driva hem henne med piskslag.³⁷⁶ På de nordfrisiska öarna möter man föreställningen om rätten att stena.³⁷⁷

En notis i Hammarkinds dombok 1595 kan antyda, att den folkliga uppfattningen om rätten att slå en barnaföderska kan ha äldre anor i Sverige: »Jons hustru i Kämpnavik klagade, att Olofs hustru ibidem hade slagit henne på sin egen änga teg, medan hon var heden.»³⁷⁸ Olofs hustru har kanske menat sig ha rätt att slå den andra kvinnan, då denna visade sig ute före kyrktagningen. Det kan tänkas, att sådana avståndstaganden tidigare haft större regional utbredning i Sverige än

vad traditionsmaterialet visar (karta 6). Att förklara orsaken till just denna östsvenska utbredning på kartan är däremot svårt. Från Gotland möter belägg för rätten till stenkastning i Säves samlingar. En meddelare f. 1769 berättar: »Gick hon förut utom sitt hus, helst över en 'allfaren' väg, trodde man, att var och en hade rättighet att stena henne.»³⁷⁹ Steningsstraffet är föreskrivet i Moseböckerna. Det kunde tänkas, att de folkliga föreställningarna om stening hade sin grund i att Mose lag år 1608 upphöjdes till gällande svensk lag genom att utdrag ur den trycktes som appendix till 1608 års utgåva av Kristoffers landslag.³⁸⁰ Stening blev på så vis en påbjuden strafform. Mot denna tolkning talar, att föreställningen om stening i så fall borde ha varit mer utbredd över hela landet. Den borde inte varit så koncentrerad till Gotland, som blev svenskt först i mitten av 1600-talet. Man bör i stället jämföra med medeltida förebilder. Föreställningen om rätten att ostraffat döda en barnaföderska påminner om de fredlösas rättslöshet³⁸¹ och skulle därför indirekt kunna vara inspirerad därifrån. Av de medeltida dödsstraffen i Sverige användes steningen i första hand mot kvinnor, medan männen steglades som straff för samma brott. Detta omtalas i flera av landskapslagarna och i Magnus Erikssons landslag men däremot inte i den yngre Kristoffers landslag 1442.³⁸² Steningen har utgjort straff för mord, dråp,³⁸³ tjuvnad³⁸⁴ och trolldom.³⁸⁵ I motsats till de svenska lagarna har steningen enligt de norska lagarna och de isländska sagorna gällt båda könen. F. Ström anser, att könsåtskillnaden i de svenska lagarna är en sekundär utveckling ur det generella steningsstraffet, som avsåg både män och kvinnor.³⁸⁶ Det bör också noteras, att enligt moseböckerna gällde steningen såväl män som kvinnor.³⁸⁷

Sammanfattningsvis kan sägas, att omgivningens kontroll enligt traditionsmaterialet främst är knuten till förbudet att gå ut. Omgivningen har emellertid också aktat sig för att ta barnaföderskan i hand eller äta den mat, som hon lagat eller serverat. Här föreligger ingen tanke på att man vill skydda kvinnan för faror. I stället önskar man avvärja övernaturliga faror för omgivningen. Det är uppenbart, att den senare uppfattningen utgjort en viktig grundval för den sociala kontrollen.

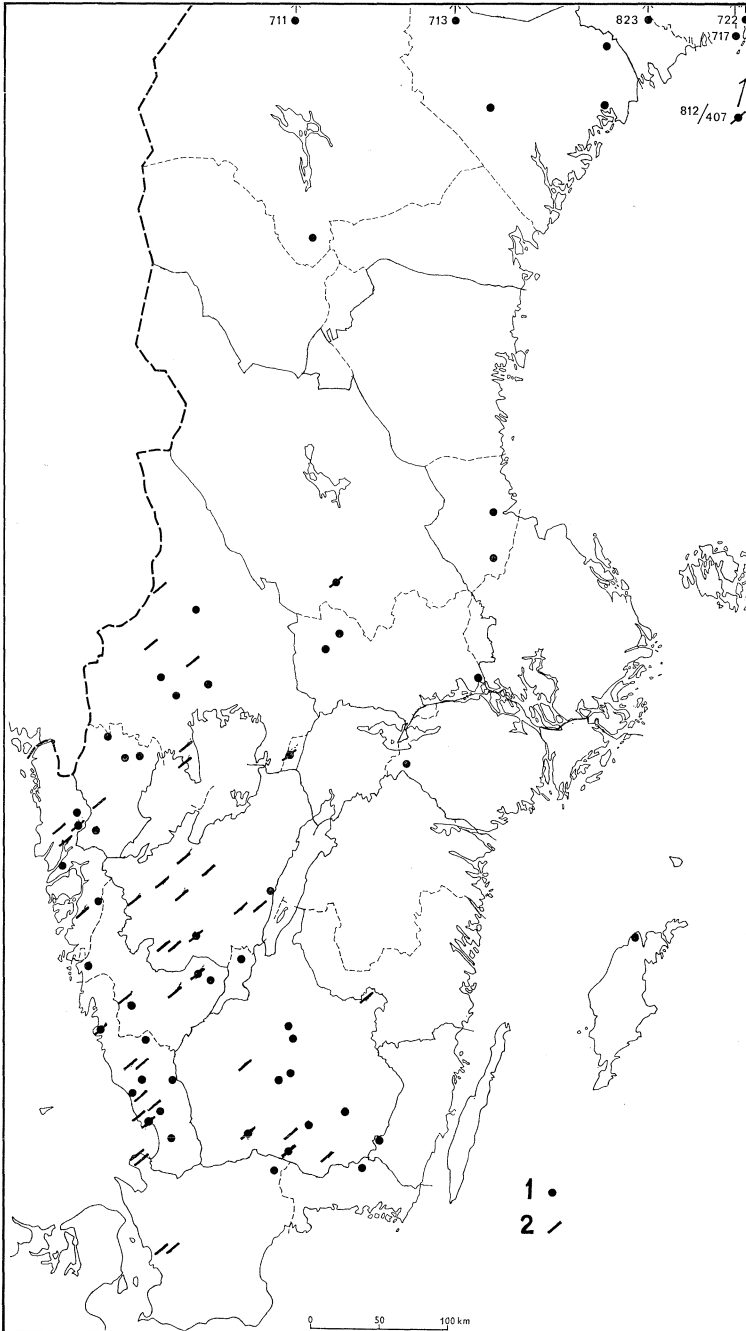
Det har även förekommit *kontroll av förbuden från kyrkans sida*, vilken bl.a. yttrat sig i att sockenprästerna genom förmaningar (jfr s. 130) och eget uppträdande sökt visa, att reglerna skulle iakttas, t.ex. handtagningsförbudet. Ett konkret exempel på detta lämnas av en kvinna f. 1875 från Onsala i Halland: »Ingen tordes ta henne i hand, ty då blev den som det gjorde, också oren. Prästerna hjälpte till att

hålla denna dumma sed vid liv. När min son Einar skulle döpas – han är nu en 24 år –, så kom ju kyrkoherden hem till vårt. Faddrarna voro komna före prästen, så han gick ju omkring och hälsade och tog dem i hand varenda en, men när han kom till mig, så hälsade han visserligen, men han aktade sig väl för att ta mig i hand. Jag var heden.»³⁸⁸ Liknande uppgifter föreligger bl.a. från Linneryd och Fagerhult i Småland.³⁸⁹ Prästerna kunde också övervaka, att mödrarna inte gav sig ut på några tillställningar. »En gång hände det, att en kvinna, som inte var kyrktagen, kom till en bjudning, där prästen var med. Prästen blev då så uppbragt att han körde iväg kvinnan.»³⁹⁰ Vidare har prästerna sett till att de kultiska förbuden efterlevdes. De har kunnat vägra att ge nattvard före kyrktagningen, trots att detta var tillåtet från officiellt kyrkligt håll (se ovan s. 141, jfr s. 142 prästen Hilder i Ronneby). En kvinna från Ö. Husby i Östergötland var närvarande vid sin svärfars begravning, »men prästen sa, att ja fick inte va med vid graven, för ja hade inte gått i kyrke».³⁹¹

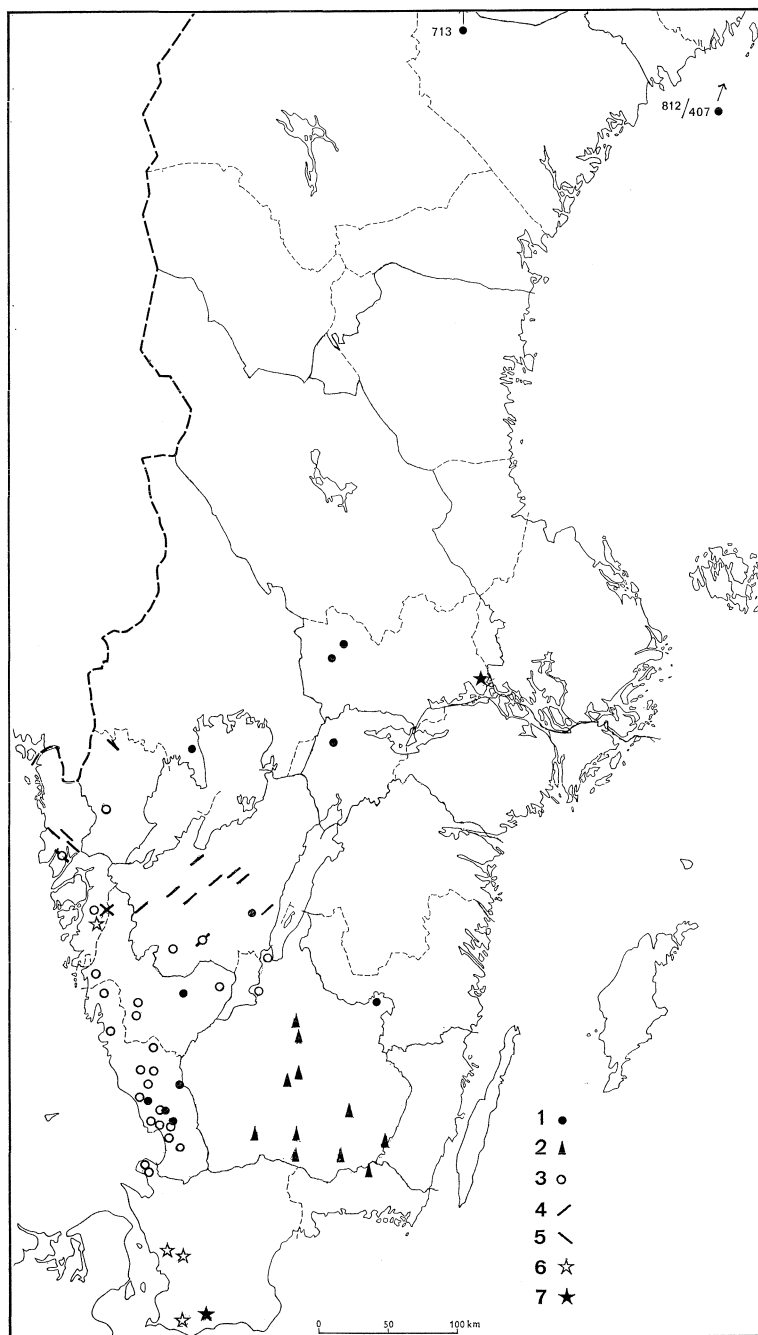
Det föreligger endast ett par uppgifter i traditionsmaterialet om att prästerna intagit en negativ eller likgiltig inställning gentemot förbuden. Från Träslöv i Halland heter det: »1880 var det en man, som gick till prästen och fråga, om inte hustrun kunde få gå ut, fastän hon inte kyrktagits än. Han sa, att hon fick gå ut så mycket hon ville, handla och vad hon behövde uträtta. Men kyrktagningen ville han inte slopa.»³⁹²

Det föreligger vidare belägg för en kyrklig kontroll på lokalplanet, vilken tog sig uttryck i att, om en kvinna bröt mot vissa av förhållningsreglerna, skulle det *erläggas böter*. Här finns i motsats till förhållandena vid omgivningens kontroll inga uppgifter om att man velat motverka magiska faror. Böterna har bestämts på sockenstämmor, vilket framgår av exemplet från Dimbo 1740 (se s. 130). I traditionsmaterialet möter blott en uppgift om böter i samband med brott mot utgångsförbudet.³⁹³ Liknande lokala böter kan inte beläggas i fråga om de kultiska förbuden.

Enligt traditionsmaterialet har det kunnat förekomma, att barnafadern erlade böter till kyrkan i samband med att hustrun kyrktogs.³⁹⁴ Dessa böter vid gifta kvinnors kyrktagning kan indelas i två grupper. I ena fallet erlades de, *om barnet bevisligen avlats före vigseln* men fötts efteråt, dvs. inom nio månader efter äktenskapets ingående. Det gäller alltså enbart förstföderskor, medan den andra typen av böter avsåg mödrar, som fått barn tidigare. Böterna skulle då lämnas, om det senaste *barnet avlats, innan kvinnan kyrktagits* efter det förra barnet.

Karta 7. 1. Böter, om barnet avlats före kyrktagningen. 2. Böter, om barnet avlats före vigseln. Pilförsedda tecken i kartans övre del hänför sig till orter i Lappland, Västerbotten och Norrbotten.

Karta 8. 1. Böta kyrktaket. 2. Böta kyrkdörren. 3. Rumpskatt. 4. Limma kyrkan. 5. Kalka kyrkan. 6. Byxskatt. 7. Lappa prästens byxor.

Detta visar, att sexuell avhållsamhet före kyrktagningen ansetts obligatorisk.

Båda typerna av böter är belagda från stora delar av södra och mellersta Sverige. Från Norrland möter nästan enbart uppgifter om böter för att makarna haft sexuellt umgänge före kyrktagningen (karta 7).³⁹⁵

Böterna har haft ett flertal folkliga benämningar, vilka använts om båda typerna. Detta kan exemplifieras med en uppteckning från Stråvalla i Halland: »Den som inte hade orkat att låta bli fästmön, innan de voro vigda, utan det första barnet kom inom de nio månaderna, han skulle lägga en särskild avgift till kyrkan. Denna extra skatt kallades rumpeskatt. Samma försmädliga beskattning ålåg också den som hade för brått sedan, så att två barn föddes inom ett år. Skatten hette även då rumpeskatt.»³⁹⁶ I några fall uppges de folkliga uttrycken även ha använts om de böter, som erlades av ogifta, som fick barn.³⁹⁷

Vissa av de folkliga benämningarna visar sammanhängande utbredningsområden. »Böta kyrkdörren» omtalas således endast från de södra och mellersta delarna av Småland (Väreksområdet), »rumpeskatt» främst från Halland och södra Västergötland, »limma kyrkan» från mellersta Västergötland och »kalka kyrkan» från Bohuslän. »Böta kyrktaket» uppvisar däremot en större och mer osammanhängande utbredning, som sträcker sig från Halland upp till Lappland och Norrbotten (karta 8). Att uttala sig om orsakerna till dessa regionala skillnader är emellertid svårt. Benämningarna är variationer på samma tema. Med undantag för »rumpeskatt» tar de sikte på vad man ansåg, att penningböterna skulle användas till, nämligen till att reparera kyrkan eller i några få fall – mera skämtsamt – till att laga prästens byxor.³⁹⁸ I senare fallet menade man tydligen, att prästen själv skulle få behålla böterna. Verbet böta fattas i samtliga fall i betydelsen laga, lappa. Uttrycken limma och kalka kyrkan avser båda underhållet av kyrkans väggar. Från Daretorp i Västergötland meddelar en sagesman f. 1853: »Om det var några, som gift sig och det första barnet var fött före 9 månader efter bröllopet, dvs. om det var för tidigt fött, så fick hon betala två kronor till prästen. De pengarna användes till kyrkans kalkning invändigt. Därför hörde en ofta det språket, att den och den fick limma kyrkan. Det var skamligt.»³⁹⁹

»Rumpeskatt» tar däremot inte sikte på användningen av utan orsaken till böterna, nämligen att mannen och kvinnan inte avhållit sig från sexuellt umgänge före vigseln respektive kyrktagningen. Uttrycket är känt redan under medeltiden men i en helt annan betydelse. Det avsåg

en skatt, som drottning Margareta (d. 1412) skulle ha påbjudit, nämligen att boskapsägare skulle erlägga en viss avgift för varje djur. Detta omtalas i Ericus Olais krönika, Karlskrönikan och i Olaus Petris Svenska krönika.⁴⁰⁰

Det har varit förenat med skam och vanära för mannen att få erlägga dessa böter. Omgivningen kunde göra narr av honom, vilket nog kunde vara mer betungande än erläggandet av bötessumman. På så vis gick kyrkans kontroll medelst böterna hand i hand med omgivningens kontroll. En kvinna f. 1865 från Slöinge i Halland berättar: »Att behöva erlägga dessa böter ansågs som en stor skam, och särskilt den äkta mannen blev gärna utsatt för åtskillig försmädelse vid gillen, auktioner o.d. tillställningar. Han sades ha fått 'böta kyrketaket'.»⁴⁰¹ »Men det kunde dock hända ibland, att kvinnan åter var med barn, då hon skulle kyrktas. Men då detta barn då föddes, sade prästen till att kvinnan skulle böta tre kronor. Och det kallade folket att 'sota kyrkan', och det ansågs vara en stor skam, att det gått så galet. Detta kommer jag ihåg från min barndom», uppger en kvinna f. 1874 i Skellefteå i Västerbotten.⁴⁰²

Vad har då lagen i äldre tid bestämt om dessa böter? Det kan genast konstateras, att några föreskrifter om böter för att makarna påbörjat det sexuella samlivet före kyrktagningen inte har kunnat återfinnas. Däremot har lagen påbjudit böter, om barnet avlats före vigseln men fötts efteråt. A. Thomson har i sitt arbete *Otidigt sängelag* gett en utförlig rättshistorisk analys av dessa böter. På lokalplanet har dessa lagstadgade böter sannolikt kommit att tillämpas även på dem som avlade barn före kyrktagningen. Traditionsuppgifterna om böter i detta hänseende är så många och spridda över hela landet (karta 7), att det knappast kan vara fråga om missförstånd från sagesmännens sida.

Enligt Kristoffers landslag 1442 skulle den som hävdade sin fästmö före vigseln, böta tre mark till biskopen. Denna bestämmelse upphävdes genom Västerås' ordinantia 1527.⁴⁰³ I prästeståndets överenskommelse vid riksdagen i Örebro 1617 återkom böterna (en daler) för otidigt sängelag mellan fästfolk. Detta beslut blev normerande för vissa stiftsstatuter under 1600-talet, i vilka bötesatsen dock sattes något högre.⁴⁰⁴ Böterna betraktades som obligatoriska, vilket framgår av att flera stiftsstadgar och visitationsakter under 1600-talet förbjöd prästerna att förrätta någon kyrktagning, innan dessa erlagts. Detta gäller även böterna för att kvinna, som var havande, burit krona vid vigseln. För Åbo stift bestämdes under biskop Isaac Rothovius' tid (1627–1652): »Av sängelag före bröllopet och brudskruds missbruk på bruden, som ha-

vande är, bötes 1 riksdaler; dock hon som bekänner, böte en halv riksdaler; den skall brudsätan skaffa kyrkovärden och ej förr komma i kyrkan efter barnet, förrän det är betalt.»⁴⁰⁵ Kyrkolagen 1686 fastställde, att sådana trolovade kvinnor, som avlat barnet före vigseln men fött det efteråt, skulle »för otidigt sänglag giva till kyrkan två daler silvermynt». ⁴⁰⁶ Böterna, som nu definitivt blev obligatoriska, får betraktas som en ersättning för att dessa kvinnor – i motsats till dem som både avlat och fött före vigseln⁴⁰⁷ – fick kyrktagas precis som andra äkta hustrur. Denna föreskrift bibehölls i kyrkoordningsförslaget 1731, vilket kritiserades av juristen Petter Abrahamsson, som helt ville avskaffa böterna för otidigt sänglag. ⁴⁰⁸ Missgärningsbalken (kap. LIII § 5) i 1734 års lag utvidgade bestämmelsen om böter för otidigt sänglag till att gälla alla tillfällen, då lägersmål följdes av äktenskap, alltså även då parterna inte varit trolovade vid tiden för avlandet. Vidare skulle inte blott kvinnan utan även mannen betala böter (två daler) till kyrkan. ⁴⁰⁹ Ett kungligt brev 1749 fastslog, att bötesbestämmelserna i kyrkolagen 1686 hade ändrats genom 1734 års lag, som således skulle vara normerande. ⁴¹⁰ Vid sockenstämmor under 1700-talet, t.ex. i Tanum i Bohuslän 1753,⁴¹¹ hänvisades till den kungliga lagen i fråga om böter för otidigt sänglag. De måste erläggas, innan kvinnan fick kyrktagas. Genom 1864 års strafflag upphävdes missgärningsbalken i 1734 års lag och därigenom också dess bestämmelser om böter för otidigt sänglag. Däremot ändrades inte föreskrifterna i kyrkolagen 1686 kap. 5 § 2. I kyrkolagseditionerna efter 1864 utgick man från att även böterna i detta kapitel avskaffats. ⁴¹² Vid prästmötet i Kalmar 1879 meddelades, att praxis varierade inom pastoraten i stiftet. Prästmötet uttalade som sin åsikt, att man efter 1864 inte längre hade rätt att utkräva böter för otidigt sänglag. ⁴¹³

I församlingarnas räkenskapsböcker har man möjlighet att följa, när dessa böter försvann på lokalplanet. ⁴¹⁴ Man kan fråga sig, om det finns möjlighet att i specialräkenskaperna särskilja de två typerna av böter, som omtalas i traditionsmaterialet. Detta har emellertid visat sig ogörligt. Räkenskaperna nämner blott, att N. N. erlagt en summa vid kyrktagningen, men det anges inte, om det gäller förstagångsmödrar eller sådana, som fött barn tidigare. ⁴¹⁵

Böterna har erlagts jämsides med den avgift, som lämnades vid alla äkta hustrurs kyrktagning. I specialräkenskaperna för Gällstad i Västergötland är det t.ex. antecknat d. 25 febr. 1849, att »Gustaf Petterssons hustru . . . vid dess kyrkog.» gett åtta skilling till kyrkan och fyra till

de fattiga samt »do mannens plikt till kyrkan» två riksdaler.⁴¹⁶ I Bjurbäck i Västergötland har d. 9 juli 1843 »Abram i Sjöstugan för otidigt sänglag» erlagt en riksdaler 16 skilling – vilken summa ständigt återkommer i räkenskaperna – samt »do man vid sin hustr.kyrkog.» fyra skilling.⁴¹⁷ Böterna har alltså varit betydligt större än kyrktagningsavgiften.

Räkenskapsböckerna innehåller dessutom uppgifter om lägersmålsböter eller det synonyma uttrycket böter för lönskaläger, vilka erlades, om barn fötts utom äktenskapet. Dessa böter visar sig genomgående ha varit hälften så stora som de som lämnades för otidigt sänglag. Även rätten att ta ut böter för lönskaläger upphörde genom strafflagen 1864.⁴¹⁸

Enligt räkenskapsböcker från Bohuslän, Halland och Västergötland har såväl böterna för otidigt sänglag som för lönskaläger försvunnit i slutet av 1860-talet eller i enstaka fall något senare. I Fjärås i norra Halland omtalas de sista gången 1886.⁴¹⁹

Hur har mödrarna då *efterlevt förbuden*? Tron på magiska följder samt medvetandet om social kontroll har uppenbarligen bidragit till att de inte vågat överträda förbuden. Traditionsmaterialiet lämnar flera exempel på att mödrarna absolut inte velat ge sig ut före kyrktagningen.⁴²⁰ Enligt vissa uppteckningar har matlagingsförbudet varit svårast att hålla. Om det bröts, fick det ofta ske i smyg. »Jag vet en gång, att jag var sådan, att jag inte torde baka, så drängen såg det, för jag hade inte 'gått i kyrke' än», berättar en kvinna från Ydre härad i Östergötland.⁴²¹ Utegångsförbudet kunde i nödfall brytas, om det vidtogs skyddande åtgärder (se ovan s. 170 ff.). Den sociala kontrollen förefaller främst ha riktat sig mot att kvinnan lämnade den egna gården, inte så mycket mot att hon gick utanför huset, vilket omgivningen inte hade möjlighet att kontrollera så noga. Kontrollen över att förbuden efterlevdes, kom emellertid också från gårdens eget folk, inte minst från den äldre generationen.

När förhållningsreglerna började uppluckras, har den äldre generationen kunnat söka påverka de unga mödrarna att hålla fast vid förbuden. En kvinna från Lysekils stad uppgav 1939: »Jag fick vara inne en månad, när jag fick min pojke för 21 år sedan. Det var för att lyda min mor. Men det där är ju bara gammal dårskap. De tyckte det var alldeles fel att gå ut på gatan, så att folk såg det.»⁴²² Att ange någon tidpunkt för när mödrarna på olika orter slutade att iaktta förbuden, är mycket svårt. I vissa delar av Västsverige och i Västbo i Småland har

förbuden existerat ännu under 1920-talet enligt uppteckningar, som gjorts vid denna tid.⁴²³ I England har barnaföderskorna på flera håll rättat sig efter utgångsförbudet ännu under 1950-talet.⁴²⁴

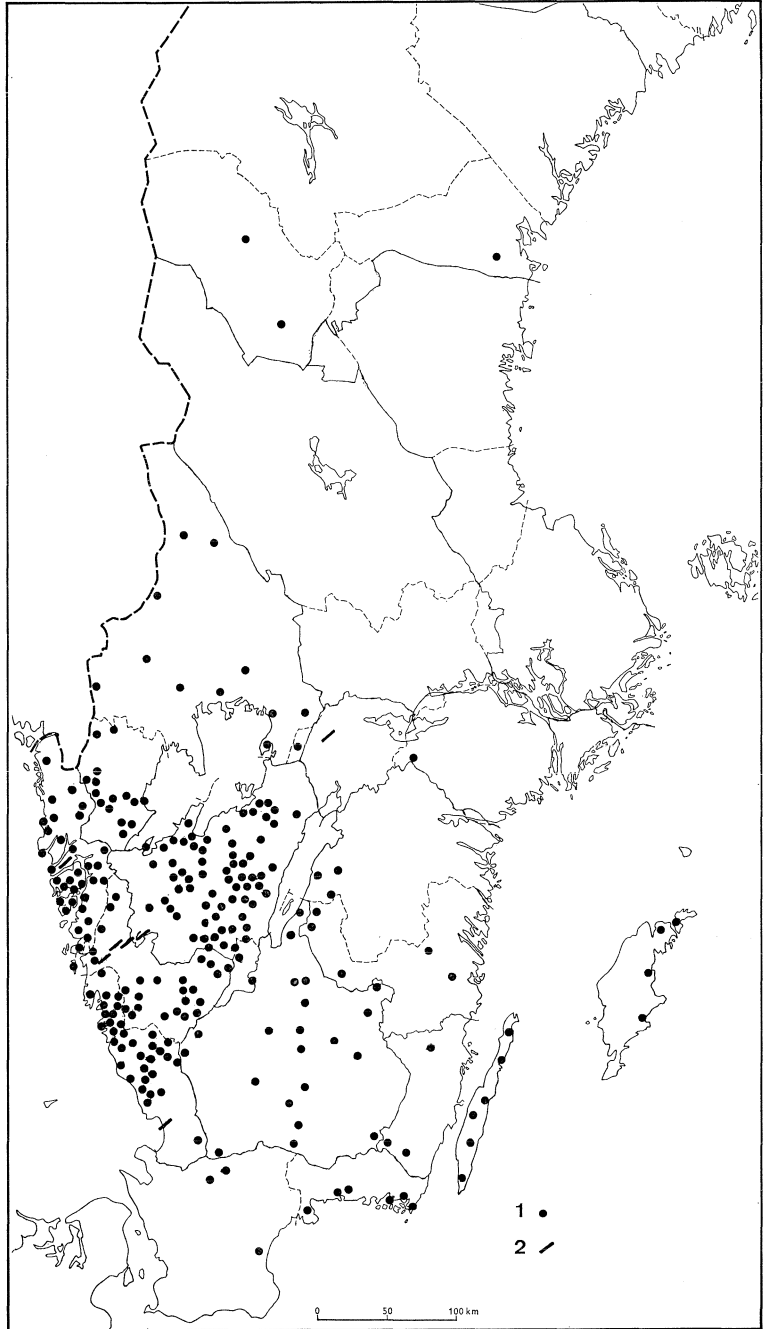
Anledningen till förbuden

Vad har då folket respektive kyrkan lämnat för förklaringar till att mödrarna borde rätta sig efter vissa förhållningsregler?

I en stor mängd uppteckningar motiveras förbuden med att *barnaföderskan var hedning*, vilket oftast kallas, att hon var heden eller ibland hajen.⁴²⁵ Därmed avses, att hon inte tillhörde den kristna församlingen. Sammankopplingen med att kvinnan var hedning, gäller inte enbart de kultiska förbuden, vilka utestängde henne från den religiösa gemenskapen, utan även handtagnings- och utgångsförbuden.

Utbredningen av föreställningen, att barnaföderskan var hedning (heden, hajen), framgår av karta 9. Beläggen är starkt koncentrerade till Västsverige från Halland till Värmland. Vid närmare kontroll visar det sig, att huvudparten av uppgifterna kommer från IFGH. Kartbilden förrycks alltså på grund av den ojämna insamlingen. Förutom från Västsverige föreligger belägg från hela Småland, Blekinge, Öland och Gotland men däremot i mindre utsträckning från Skåne. H. P. Klinghammers otryckta ordbok över skånemålet nämner emellertid uttrycket heden om icke kyrktagen kvinna från Torna och Harjagers härader.⁴²⁶ I E. Wigströms samlingar omtalas det bl.a. från Skytts härader.⁴²⁷ I mellersta Sverige möter uttrycket knappast utanför Värmland, och i Norrland omtalas det sporadiskt från Härjedalen och Medelpad. I mellersta och norra Sverige beror det inte på tillfälligheter, att belägg saknas, eftersom frågelistan ULMA T 36 efterlyser benämningar på icke kyrktagna kvinnor och nämner som exempel hednakvinna och heden (se s. 126). Uppgifter saknas likaledes från Svenska Finland. Däremot finns motsvarighet till uttrycket i Norge. »'Heia' siges en Barselkone at være, førend hun har holdt sin Kirkegang. Det samme Ord bruges ogsaa om Børn, som endnu ikke ere døbte, og vil intet andet sige end Hedning.»⁴²⁸ Från Telemarken omtalas det i slutet av 1700-talet.⁴²⁹ I danskt traditionsmaterial är det sparsamt belagt men väldokumenterat i äldre tid.⁴³⁰ Motsvarighet föreligger också från tyskt område.⁴³¹

Uttrycket heden kan i Sverige liksom i Danmark och Norge följas längre tillbaka i tiden. På Gotland har man i början av 1800-talet talat

Karta 9. 1. Heden. 2. Rå.

om »haidi kuna», vilket framgår av flera exempel i Säves samlingar.⁴³² Heden kan vidare dokumenteras i domböcker från Småland och Östergötland under 1600-talet.⁴³³ I Danmark hävdade biskop Palladius på 1540-talet, att uttrycket gick tillbaka till katolsk tid. Följande uttalande utgör samtidigt kritik av den katolska kyrkoläran: »Derfor thaledede de ochsaa schendelig om en dannequinde naar hun laae inden kirchegang, da sagde de at hun laae hienske, det er saa møget at forstaa aff munche lære, at hun er en hedenske qvinde udj sin barselseng, och ingen christen qvinde.»⁴³⁴ Enligt den danske språkforskaren och folkminnessamlaren Peder Syv på 1600-talet kallade man allmänt barnaföderskorna för »hedenkvinde».⁴³⁵

Enligt traditionsmaterialet har heden även använts som beteckning för odöpta barn.⁴³⁶ Det kan i Sverige och Norge spåras tillbaka till landskapslagarna.⁴³⁷ Uttrycket måste ha införts i Norden med kristendomen, eftersom man under förkristen tid inte kunde tala om att någon var hedning. De personer, som inte antagit kristendomen utan stod utanför kyrkan, benämndes hedningar. Det kan då ligga nära till hands, att även nyfödda barn, som inte upptagits i kyrkans gemenskap, kallades hedningar. Därifrån behöver steget inte vara långt till att även kalla barnaföderskor för hedningar. De stod ju utanför den kyrkliga gemenskapen (se ovan s. 138, 141). Den italienske botpredikanten Bernardino av Siena (d. 1444) framhöll, att enligt samtida folklig föreställning var barnaföderskorna hedningar.⁴³⁸

I ett fåtal uppteckningar anges, att *barnaföderskan benämnts rå* före kyrktagningen. Fyra av beläggen ligger väl samlade strax öster om Göteborg. Dessutom finns en uppgift från södra Halland, en från Bohuslän och en från Närke.⁴³⁹ Motsvarighet finns också bland jokkmokkslapparna och i finska Österbotten. Denna osammanhängande utbredning är svår att förklara⁴⁴⁰ men kan antyda, att det rör sig om en gammal benämning och inte bara om lokala uttryckssätt. Det gäller att söka uträna, vilken betydelse adjektivet rå har i detta sammanhang. En förklaring är, att det kan ha samband med ordet råmjölk, som är belagt redan i fornsvenskan samt i danskan och norskan. Därmed avses en »gulaktig, tjockflytande vätska, som avskiljas från mjölkkrötlarna hos hondjur 1. kvinna de första dagarna efter framfödandet av unge resp. barn».⁴⁴¹ Sammansättningen med rå användes här vid tiden efter en förlossning. En annan tolkning kan vara, att barnaföderskan jämförts med rått, icke tillagat kött. H. Grundström översätter det bland jokkmokkslapparna brukade ordet njuoskas med: »'rå' = icke kokt, icke

saltad eller torkad.»⁴⁴² Att samma betydelse också funnits bland folket i Västsverige, antyds i en uppteckning från Bokenäs i Bohuslän: »Mannen tyckte till och med illa om att hans hustru lagade maten före kyrktagningen. 'Du luktar rå fisk', sade han.»⁴⁴³ Rått kött och fläsk har i folktraditionen varit förbjudet som människoföda utifrån äldre kyrkliga födobestämmelser.⁴⁴⁴ Att definitivt avgöra, vilken av dessa båda förklaringar som är den ursprungliga, är emellertid omöjligt.

Att barnaföderskan betraktades som hedning, dvs. inte tillhörde den kristna församlingen, kan inte vara den egentliga anledningen till att hon skulle iaktta förbuden. Det måste finnas en viss uppfattning om barnaföderskan, vilken orsakade, att hon ställdes utanför den kristna gemenskapen. Svaret ligger uppenbarligen i *orenhetsföreställningen*. Flera sagesmän motiverar förbuden med kvinnans orenhet och går inte omvägen över att hon var heden. Det gäller både utgångs-, berörings-, kultiska och sexuella förbud (jfr s. 148 citat efter Rheen). Att motivera förbuden med orenhet kan spåras tillbaka till vissa uttalanden från kyrkans sida under medeltiden, vilket främst gäller botböckerna.⁴⁴⁵ Det är de kultiska förbuden som motiverats på detta sätt och inom den medeltida grekiska kyrkan även matlagningsförbudet (se ovan s. 135). Föreställningen om barnaföderskans orenhet och därav orsakade kultiska förbud går i sin tur tillbaka till gammaltestamentliga föreskrifter (3 Mos. 12). Likaså motiveras det sexuella förbudet för menstruerande kvinnor i Gamla testamentet med att de är orena och orenar mannen (se ovan s. 152 f.). Denna syn möter även inom vissa kretsar av den medeltida kyrkan.

Den likhet i fråga om förhållningsreglerna för barnaföderskor och menstruerande, som ovan (s. 154) antytts, tycks alltså kunna få sin förklaring av att det i bägge fallen funnits en bakomliggande orenhetsföreställning. Däremot kan det inte beläggas, att man från kyrkligt håll betraktat havande kvinnor som orena.⁴⁴⁶ Ej heller finns det något stöd i Mose lag för att kvinnan var oren under havandeskapet.

I motsats till de gammaltestamentliga föreskrifterna hävdade Gregorius den store och de som senare anslöt sig till hans uppfattning, att barnaföderskor och menstruerande kvinnor inte skulle betecknas som orena eller tyngda av skuld (jfr ovan s. 138, 147). Kyrktagningen var inte någon reningsakt utan innebar tacksägelse. Även i efterreformatorisk tid har man från officiellt kyrkligt håll bekämpat föreställningen, att barnaföderskan var oren. Trots det är denna uppfattning väldokumenterad i det sentida traditions materialet. Den kan ha införts till

Norden genom kristendomen. I varje fall finns det inga direkta belägg för en sådan uppfattning i förkristen tid i Norden (jfr ovan s. 158).⁴⁴⁷ Däremot är orenhetsföreställningen dokumenterad bland flera icke kristna folk i sen tid liksom bland de gamla perserna (se ovan citat s. 156). Därav kan man dock inte dra slutsatsen, att den här har samma ursprung som de kyrkliga och gammaltestamentliga föreskrifterna (jfr ovan s. 158).

I ett fåtal uppteckningar lämnas rent *rationella förklaringar* till förbudet. Barnaföderskorna borde iaktta dem för att skydda sin hälsa. Att t.ex. gå i trappor eller delta i utearbete kunde vara alltför ansträngande. Kvinnorna behövde vila sig efter förlossningen. En kvinna f. 1881 från Löderup i Skåne, som själv kyrktagits, framhåller om tiden före kyrktagningen, att »det var en sorts semester, då man vilade upp sig».⁴⁴⁸ Den sexuella avhållsamheten skulle iakttagas för att kvinnan skulle få tid att läkas.⁴⁴⁹ En liknande uppfattning möter i en 1800-talsskildring från Björnekulla i Skåne. En nämndemanshustru gör sig till tolk för allmogekvinnorna och uttrycker sin tillfredsställelse över »att få vara i fred de där fem eller sex veckorna, vi äro 'innan kyrke', för det få vi; vi anses ha rättighet därtill; ... hava vi en elak man ..., så skäms han för att vara svår mot oss, då vi äro 'innan' kyrke».⁴⁵⁰ Däremot har de kultiska förbudet inte något med de terapeutiska synpunkterna att göra.

Redan vissa judiska rabbiner tolkade de mosaiska reningsföreskrifterna för barnaföderskor som uttryck för Guds omsorg om kvinnornas kroppsliga hälsa. Samma uppfattning möter hos kyrkofadern Theodoretus på 400-talet, vilket dock inte hindrade, att han även accepterade orenhetsföreställningen.⁴⁵¹ För övrigt finner man knappast några uttalanden från den medeltida kyrkan, som kan tyda på att förhållningsreglerna förklarats med omsorgen om moderns hälsa. Detta gäller även Gregorius och de som senare anslöt sig till hans ståndpunkt. De bekämpade visserligen orenhetsföreställningen och gjorde förbudet helt frivilliga, men härför behövdes inte någon motivering.

Den lutherska kyrkan kom däremot redan från början att starkt framhäva de terapeutiska synpunkterna. Man förkastade reningsföreställningen men ville inte slopa sådana förhållningsregler, som kunde motiveras med kvinnans egen välfärd. Luther framhöll, att Mose lag var avskaffad, men naturen lär, att kvinnorna behöver vara i stillhet en viss tid. Om de börjar arbeta för tidigt, riskerar de att bli dödssjuka.⁴⁵² Liknande uttalande möter hos Melancton 1528. Kvinnorna kan inte

anses ha återfått sina krafter inom kortare tid än sex veckor. Det är inte synd att gå ut tidigare men däremot att skada kroppen. Den kristna friheten får inte brukas till kroppens skada.⁴⁵³ Den danske biskopen Palladius framhöll på 1540-talet, att barnaföderskan »iche schal nødes eller thvinges hen ud til eche eller arbeide, thill høst, thill brøllop oc barsell at forspringe och fordantze sig, at forgiøre oc forarbejde sig saa, at hun forspilder sit melch, forkaster sit lifff eller sin barns lifff, heller saa forderffuer sig, at hun aldrig føder børn der effter saa lenge som hun leffuede paa iorden».⁴⁵⁴ I den svenska kyrkoordningen 1571 heter det, att mödrarna måste hålla sig inne i sex veckor för sin egen och barnets hälsa och välfärd.⁴⁵⁵ Samma uppfattning möter i kyrkolagen 1686, men här nämns inget om barnets hälsa. Domprosten Baelter i Växjö (d. 1760) framhöll likaledes, »att en moder efter sin barnsbörd skall sköta sin hälsa, för vilken orsak hon på någon tid bör hålla sig inom sitt hus: Och sedan, att hon efter hämtade krafter må i församlingens närvaro tacka Gud».⁴⁵⁶ Under 1800-talet möter samma syn i en skrift av prästmannen C. F. Pettersson i Stora Tuna i Dalarna. Kvinnorna skall hålla sig inomhus en tid efter förlossningen med tanke på hälsoriskerna. »För tidig utgång eller ansträngning efter överstånden barnsbörd medför icke sällan den s.k. puerperalfebern, som vanligen har dödlig påföljd.»⁴⁵⁷ Det är alltså förbuden att gå ut och att anstränga sig, som tycks ha stått i centrum för uttalandena från den efterreformatoriska kyrkan.

I kyrkohandboken för hovförsamlingen 1602 angavs regeln om sexuell avhållsamhet skola vara »kvinnokönet till hjälp och styrka igen emot många ogudaktiga och överdådiga manspersoner såsom . . . alldeles leva som epikureer».⁴⁵⁸

Denna motivering till förbuden från den lutherska kyrkan har tydligen haft mycket svårt att slå igenom ute bland folket. Enligt traditions materialet har orenhets- och hedenföreställningen, som går tillbaka på medeltida kyrklig uppfattning, dominerat som folklig motivering till förbuden (jfr ovan s. 189). Det bör emellertid noteras, att kyrkans officiella hållning gentemot orenhetsföreställningen inte behöver betyda, att de enskilda sockenprästerna haft samma inställning, även om det av brist på belägg är svårt att med bestämdhet uttala sig på denna punkt. När vissa präster noga övervakat de kultiska förbuden såsom nattvardsförbudet (se ovan s. 141, 179), kan det i varje fall inte motiveras med terapeutiska synpunkter.⁴⁵⁹

Från läkarvetenskapens sida har man självfallet betonat de faktiska

farorna för barnaföderskor. Det är skadligt för hälsan att anstränga sig. Läkaren Johan v. Hoorn skrev 1697: »När hon sålunda uti tre veckors tid (uti vilken tid barnfloden gemenligen återvänder att flyta) sig tillbörligen uti sängen hållit haver, kan hon sedan, om krafterna tillåta, ibland något uppe sitta och småningom vänja sig att gå över kammaren men ingalunda begiva sig utom honom uti någon köld eller blåst, ej heller bjuda till att stiga någon trappa upp eller ned, ty sådant kostar för mycket på.»⁴⁶⁰ En läkare i Frankfurt framhöll 1791, att det var farligt för hälsan att gå ut för tidigt.⁴⁶¹ Enligt en läkare i Leipzig 1809 kunde detta förorsaka »Nachwehen, die schlimmer als die eigentlichen sind».⁴⁶² I en svensk läkarbok från början av 1900-talet heter det, att barnaföderskan bör ligga till sängs i genomsnitt nio dagar efter förlossningen. »Dock är det bättre att i tvivelaktiga fall låta kvinnan ligga några dagar längre (12–14 dygn). På landsbygden råder mångenstädes den skadliga plägseden, att kvinnan redan på 4:de dygnet, ja på 3:dje dygnet får stiga upp och t.o.m. delta i sådana sysslor som potatisplockning för att ej tala om hushållsgöromål. En kvinna, som behandlas på ett dylikt brutalt sätt, kan lätt komma att för framtiden lida av fellägen på livmodern, livmodersänkning eller andra underlivssjukdomar. Då hennes kropp ej får den för organismens återställelse nödvändiga vilan, blir hon i förtid gammal och utarbetad.»⁴⁶³ Orsaken till att kvinnan skall vara aktsam, är, att »viktiga förändringar försiggå under denna tid i kvinnans kropp. Såren i livmoderns inre yta och i födslovägarna skola läkas, livmodern skall 'återbildas', som det heter, dvs. återgå till normal storlek, mjölkavsöndringen skall börja. Slutligen skall kvinnan genom vila, lugn och lämplig vård återvinna krafter».⁴⁶⁴

En svensk läkarbok 1828 varnade mödrarna för att återuppta det sexuella samlivet för tidigt. Det är en avgjord fördel, om ammorna lever sexuellt avhållsamt.⁴⁶⁵

Läkarböckernas råd kan emellertid knappast tillmätas någon betydelse för den folkliga uppfattningen. Dessa böcker har säkerligen inte nått ut till gemene man utan på sin höjd till vissa begränsade befolkningsgrupper.

Vilken kan då anses vara den ursprungligaste motiveringen till förbuden, orenhetsföreställningen eller de rationella förklaringarna? Bland icke kristna folk kan orenhetsföreställningen beläggas (se ovan s. 190), men det är svårt att uttala sig om vilken roll de rationella förklaringarna spelat. Den danske läkaren och folklivsforskaren J. S. Møller håller för troligt, att de folkliga föreställningarna om magiska faror har sin

egentliga grund i de faktiska faror för vissa sjukdomar, t.ex. barnsängsfeber, som barnaföderskorna svävar i. Innan man kände till de verkliga orsakerna till sjukdomarna (t.ex. bakterier), ansågs dessa inom den folkliga föreställningsvärlden vara framkallade av onda andar.⁴⁶⁶ Enligt Møllers uppfattning skulle grunden till försiktighetsmåttan ligga i att människorna iakttagit, att barnaföderskorna var svaga efter förlossningen och lätt råkade ut för sjukdomar, som i många fall hade dödlig utgång. Denna tolkning kan förefalla naturlig. Vidare skulle de magiska föreställningarna gå tillbaka på en rationell förklaring. Detta har dock inte varit medvetet för människorna utan är en konstruktion i efterhand, som antagligen kan innehålla en del av sanningen. Den rationella förklaringen kan emellertid inte ha något samband med att barnaföderskan är farlig för omgivningen, vilket däremot väl passar ihop med orenhetsföreställningen.

För Gamla testamentets del kan det i alla fall inte bevisas, att rationella synpunkter skulle ligga till grund för bestämmelserna om orenhet. Där finns nämligen detaljerade orenhetsföreskrifter, som gäller vid andra tillfällen än barnsörd, t.ex. rörande vissa djur, som man inte fick äta, vilket knappast kan vara rationellt grundat. Förbuden för barnaföderskor i 3 Mos. 12 tar sikte på att utestänga dem från kulten. De kan inte gärna ha någon rationell förklaring utan har i stället samband med att helgedomen inte fick orenas. Barnaföderskan orenade alltså omgivningen.

Slutligen skall något sägas om ärelösheten, som utgjorde grunden till rackarens förhållningsregler (se ovan s. 154). Det kan nu konstateras, att ärelösheten inte varit orsaken till barnaföderskans förbud. I första hand orenhetsföreställningen men även de terapeutiska synpunkterna har äldre anor än ärelösheten, som leder sina egentliga anor tillbaka till den tyska hantverksoärligheten, vilken blomstrade fr.o.m. 1400-talet.⁴⁶⁷ Likaså är barnaföderskans förbud äldre. Det enda förbud, där man kunnat spåra ett visst samband med ärelösheten, är vittnesförbudet (se ovan s. 148). Här kan det knappast vara fråga om bakomliggande orenhetsföreställning och inte heller om någon terapeutisk förklaring. Med ärelösheten följde ju en viss rättslöshet, som var begränsad inom det processuella förfarandet.⁴⁶⁸ Vittnesförbudet skulle kunna vara ett sekundärt lån från ärelöshetsmönstret, medan övriga förhållningsregler för barnaföderskor har andra grunder. Det bör dock påminnas om att, när havande kvinnor inte fick avlägga ed inför domstol, förelåg ingen anknytning till ärelösheten. Det har i stället uppfattats som en

rättighet för kvinnan, som slapp riskera att begå mened (se ovan s. 153). Det är alltså inte primärt fråga om att man är rädd om kvinnans hälsa. Genom kyrktagningen befriades barnaföderskan från alla här behandlade förhållningsregler och magiska faror.

Förkortningar

DAL	Dialekt- och ortnamnsarkivet, Lund
EU	Etnologiska undersökningen i NM
FmK	Folkmålskommissionen, Helsingfors
GLA	Landsarkivet, Göteborg
HDA	Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens
IFGH	Institutet för folklöre, Göteborg
KLNM	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
LLA	Landsarkivet, Lund
LUF A	Avskriftsarkivet i Folklivsarkivet, Lund
LUF M	Manuskriptarkivet i Folklivsarkivet, Lund
LUKA	Kyrkohistoriska arkivet, Lund
NEG	Norsk etnologisk gransking, Oslo
NM	Nordiska museet, Stockholm
SAOB	Ordbok över svenska språket utg. av Svenska akademien
SFSS	Samlingar utg. av svenska fornskriftssällskapet
SLS	Svenska litteratursällskapets folkkultursarkiv, Helsingfors
ULMA	Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VFF	Västsvenska folkminnesföreningens arkiv, Göteborg

Noter

- 1 ULMA 1923 s. 481 f.
- 2 LUF M 6491 s. 14 f.
- 3 De arkiv det gäller, är IFGH och VFF Göteborg, NM EU och Folkminnessamlingen Stockholm, ULMA Uppsala och LUF Lund. LUKA:s frågelista 1, som har cirka 5600 svar, insamlade från 1942, intresserar sig främst för de kyrkliga sederna och inte så mycket för folktron kring dessa. Det hindrar dock inte, att en del folktroföreställningar finns med i svaren. De har då meddelats spontant av sagesmännen.
- 4 Några av ULMA:s uppteckningar har dock insamlats redan i slutet av 1800-talet av landsmålsföreningarna.
- 5 Härifrån har hämtats 44 svar förutom de 177 fria uppteckningarna från ULMA. Från DAL har hämtats ett tiotal svar på ULMA T 36.
- 6 Dop och kyrktagning s. 8 f.
- 7 Här möter följande utförliga frågor: »Vad borde en barnsängskvinna göra eller underlåta, innan hon blev kyrktagen (inte taga någon i hand, inte gå ut, inte bereda eller koka någon mat etc.)? Vilka följder hade det för henne själv,

barnet eller andra, om hon ej iakttog dessa föreskrifter? Hur kunde en dylik försummelse gottgöras? Borde modern, innan hon första gången lämnade hemmet efter barnets födelse eller då hon begav sig till kyrkan för att kyrktas, göra något för att skydda sig själv eller barnet eller för att befordra någonders välgång?» Liungman Frågebok s. 36. 1934 hade frågorna inskränkts till två: »Vad kallades kvinnan, innan hon kyrktagits? Riskerade hon något om hon gick ut, innan hon kyrktagits?» Bergstrand Frågebok s. 12. Från IFGH och VFF föreligger cirka 700 uppteckningar om icke kyrktagna mödrar.

- 8 v. Sydow Våra folkminnen s. 147 f. Det är svårt att uttala sig om hur allmänt frågelistan använts av dem som gjort uppteckningar. I denna undersökning har använts cirka 400 uppteckningar från LUF varav ungefär 250 fria.
- 9 57 svar har erhållits förutom ett drygt hundratal fria uppteckningar i NM Folkminnessamlingen. LUF 96 och NM EU 171 innehåller några korta frågor om barnaföderskan före kyrktagningen: »Ansågs den nyblivna moderna vara oren? Hur uppfattades i så fall denna orenhet? Vad berodde den på? Förde en sådan uppfattning med sig vissa föreskrifter och förbud? Vilka? Vad hade fadern att iakttaga under hustruns barnsängstid? ... Hade man något särskilt att iakttaga vid begravning av kvinna, som dött, innan hon hunnit bli kyrktagen?»
- 10 De uppteckningar, som förvaras i Norsk folkeminnnesamling, Oslo, har inte varit tillgängliga på grund av att en avhandling om kyrktagningsleden i Norge håller på att utarbetas vid detta institut.

Meddelat i brev till N.-A. Bringéus från Olav Bö d. 10 juni 1969 och till förf. från A. H. Bolstad Skjelbred d. 21 sept. 1969.

De norska frågelistorna NEG 49 och 67 saknar särskilda frågor om icke kyrktagna kvinnor.
- 11 Ett femtiotal uppteckningar har erhållits från SLS.
- 12 Se not 3. Beläggen för de olika förbuden har markerats på provkartor och i kartprotokoll, som senare kommer att överlämnas till LUF:s A-arkiv. Detta gäller även kartprotokollen till de kartor, som här publiceras.
- 13 LUKA 266 Härlunda, Småland.
- 14 ULMA 3160 s. 54 Östervåla, Uppland, jfr t.ex. VFF 801 s. 25, LUF M 6990 s. 10.
- 15 ULMA 4848 s. 13 Holmsund, Västerbotten, jfr t.ex. 4485 s. 109, 9671 s. 16.
- 16 DAL 2510 s. 38 Äspinge, Skåne.
- 17 ULMA 4232 s. 1, jfr s. 125 citat från Jät.
- 18 SLS 513 s. 8.
- 19 FmK 35 s. 52.
- 20 NEG 10542.
- 21 Kristensen Gamle folks fortællinger s. 117 f.
- 22 T.ex. H. B. Meyer s. 116, Geiger s. 103.
- 23 Wuttke s. 356. Angående liknande föreställningar i Storbritannien och på Irland se t.ex. Nicholson s. 75, Henderson s. 16.
- 24 Ett forn-svenskt legendarium 3 s. 672.
- 25 Bonaventuras betraktelser s. 5.
- 26 Laurentius Petris kyrkoordning s. 65. Biskop Emporagrius betonar i ett kyrkoordningsförslag på 1660-talet, att regeln, att mödrarna »hålla sig efter barnsörden i några veckor hemma ... grundar sig sålunda både detta såväl som kyrkogången uppå de kristnas frihet». Kyrkoordningar 2: 2 s. 46.
- 27 Danske Kirkelove 1 s. 89, jfr Palladius s. 113.
- 28 Storaker s. 22.
- 29 Sveriges kyrkolag (kap. 5) s. 45.

- 30 Bergstrand Kulturbilder ... Västergötland 2 s. 37. Redan i en synodalstadga från början av 1600-talet bestäms det: »Ränna äkta kvinnor eller lönskekonor någonstads, förrän de är kyrkogångna böte – 1 mark.» Hall Folkpedagogiska stiftsstatuter 2 s. 15.
- 31 I ett byalags protokoll från Furuby i Småland 1748 heter det, att barnaföderskor inte fick visa sig ute inom sex veckor. Hamilton s. 15.
- 32 Bergstrand Kulturbilder ... Västergötland 2 s. 37, jfr dens. Kulturbilder ... Bohuslän s. 19 (biskopsvisitation i Foss 1693).
- 33 Törner upptecknade 1735 efter en viss fru Uggla: »Barnsängshustru *må* inte gå under bar himmel, förrän hon skall tagas i kyrka.» (Förf:s kurs.) Törner s. 117, jfr för Norges del Wille s. 202.
- 34 »Förrän hustru är kyrkotagen, *må* hon ej gå utom gården eller uti en annans stuga.» (Förf:s kurs.) Gaslander s. 54, jfr Rääf s. 105, 263.
- 35 Wigström Allmogeseder s. 50.
- 36 Se härom närmare kap. Tidpunkt i förf:s kommande avh. om kyrktagnings-seden.
- 37 Læstadius s. 32, jfr Nordin s. 67, Bihang II: 2 s. 71, motion 29 av J. A. Säve i prästeståndet.
- 38 Wigström lämnar litterära belägg för denna tradition från Skåne. Wigström Folk-tro och sägner s. 385.
- 39 R 623: I s. 101, R 625: I s. 127 UUB. För karakteristik av Säves sagesmän se Bjersby.
- 40 SLS 69 s. 37, 226 s. 475, Wessman s. 65.
- 41 Ussing s. 495.
- 42 Pontoppidan s. 56.
- 43 H. B. Meyer s. 116, jfr ovan (s. 129 f.) citat efter Wuttke.
- 44 Se s. 129 citat från Äspinge och s. 131 Rönnebergs härad, jfr Klinghammer s. 1429 (Torna härad).
- 45 Wille s. 202, jfr Wikman s. 5 (belägg från norra Norge).
- 46 Møller s. 470.
- 47 Ibid. s. 469.
- 48 Se Burjam s. 93 ff., 115 ff., Rosén s. 6 ff., LUF A 3331 s. 29 ff., 3449, Møller s. 276 f.
- 49 T.ex. IFGH 3950 s. 20, 5281 s. 9, 5767 s. 15.
- 50 LUF A 3449 s. 7 ff., jfr Weiser-Aall s. 152 ff.
- 51 ULMA 3746 s. 4 Misterhult, Småland.
- 52 IFGH 3646 s. 2 Laske-Vedum, Västergötland.
- 53 Gaslander s. 52, jfr Hyltén-Cavallius Wärend I s. 200.
- 54 Ett belägg längst i öster.
- 55 Ej heller har B. Egardt återfunnit det i Danmark i samband med avstånds-tagandet från rackaren. B. Egardt Hästslakt s. 229.
- 56 Det finns inte heller några belägg från Skåne för att kvinnorna tog prästen i hand efter missfall. Bringéus Animism s. 231 (utbredningskarta). Allt detta kan tyda på att handtagning inte tillmätts någon större betydelse bland folket i Skåne liksom inte heller i Danmark.
- 57 VFF 1890 s. 6.
- 58 LUF A 2619 s. 14.
- 59 VFF 1458 s. 7.
- 60 IFGH 5190 s. 20.
- 61 Jfr Bringéus Animism s. 215.
- 62 ULMA 3247: 4 s. 9, jfr kap. Innebörd i avh. om kyrktagnings-seden.

- 63 ULMA 3955 s. 16, jfr v. Schubert Sweriges kyrko-författning 2 s. 79.
64 Wessman s. 64 resp. 65.
65 HDA I sp. 776, 9 sp. 696. Grimm Deutsche Mythologie s. LXXXV (nr 460).
66 Franz s. 209.
67 VFF 1876 s. 4, jfr t.ex. LUF M 4167 s. 20.
68 T.ex. Wuttke s. 356, HDA 6 sp. 939.
69 Se Gustafsson s. 121 (utbredningskarta). 1915 slogs Kalmar stift ihop med Växjö stift.
70 LUF M 12525 s. 1, jfr LUKA 4080.
71 Djurklou s. 17, 21.
72 Jfr VFF 207 s. 443.
73 Skrifter till uppbyggelse s. 277.
74 Laurentius Petris kyrkoordning s. 64.
75 Møller s. 477, Diplomatarium norvegicum 7 s. 664, 704, 10 s. 616.
76 Stockholms stads tänkeböcker 6 s. 257, jfr Hall Folkpedagogiska stiftsstatuter 2 s. 19 (1642 års synodalstadga för Skara stift).
77 Møller s. 472 f., 485.
78 Palladius s. 112.
79 Dansk-svensk ordbok art.inden.
80 Olai s. 22 f. Den latinska grundtexten lyder: »Nam si hora eadem qua genuerit actura gratias intrat ecclesiam, nullo peccati pondere gravatur; voluptas enim carnis, non dolor in culpa est. In carnis autem commixtione voluptas est; nam in prolis prolatione gemitus. Unde et ipsi primae matri omnium dicitur: 'In doloribus paries'. Si itaque enixam mulierem prohibemus ecclesiam intrare, ipsam ei poenam suam in culpam deputamus.» Browe s. 18.
81 »Mulier post partum statim, ut voluerit, nisi forte sit adultera, intrat ecclesiam ac deo referat gratias.» Franz s. 217.
82 »Requisistis, post quot dies mulier possit ecclesiam intrare, postquam genuerit: in quo nos praedecessoris nostri beati Gregorii papae vestigia sequentes eadem, quae ipse, decernimus, qui pro nova gente, sicut nos modo, instruenda scribens inter alia dixit: Si mulier hora eadem . . .» Ibid s. 217.
82a Decretum Gratiani dist. 5 c. 2.
83 Browe s. 26. »Si mulieres post prolem emissam, acturae gratias ecclesiam intrare voluerint, nulla proinde peccati mole grauantur: nec est ecclesiarum eis aditus denegandus, ne poena illis conuerti videatur in culpa. Si tamen ex veneratione voluerint aliquandiu abstinere, deuotionem earum non credimus improbandam.» Decretales 3 tit. 47 sp. 1398.
84 »Similiter poeniteant quae intrant ecclesiam ante mundum sanguinem post partum, id est XL diebus.» Wassersleben s. 149, jfr s. 174, 199, 472, 532, 577.
85 Franz s. 215.
86 Browe s. 25.
87 Ibid s. 12.
88 Ibid. s. 24.
89 Ibid. s. 13.
90 Ibid. s. 26 f. En synod i Meaux 1493 framhöll, att barnaföderskor fick komma till kyrkan, men det vore bättre och mera passande, om de höll sig borta.
91 Møller s. 465.
92 Laurentius Petris kyrkoordning s. 65.
93 IFGH 4889 s. 11.
94 Jfr kap. Upplösning i avh. om kyrktagningsleden.
95 Svensk författningssamling 1855 nr 61, jfr Eckerdal s. 112 f.

Anders Gustavsson

- 96 LUKA 3941.
97 Franz s. 216.
98 Browe s. 32, jfr ovan (s. 138) belägget 1260.
99 Ibid. s. 33, Lárusson sp. 25. »Uxores feria primi paschatos si petierint introduci et ad s. coenam admitti licitum esto, si tres hebdomadae transierint, a quo infantem a proprio marito susceptam enixae sunt.» Jfr den svenske ärkebiskopen N. Ragvaldis statuter på 1400-talet. Statuta synodalia s. 163 f., 192.
100 Johannes Maior framhåller: »Mulier post menstruum communicare potest et statim post partum.» Browe s. 33.
101 Så t.ex. säger dominikanermunken Albertus Castellanus: »Mulieri puerpere vel menstruum patienti dari debet, sed melius esset supersedere usque ad purificationem propter reverentias sacramenti.» Ibid. s. 13.
102 Wetterberg s. 68.
103 VFF 1889 s. 5 f. Sageskvinna f. 1865.
104 Hedlund s. 101 f.
105 Ämbetsbref år 1805 nr 12 s. 8 f., jfr v. Schubert Sweriges kyrko-författning 2 s. 78. En norsk biskop uppmanade däremot 1824 sitt stifts präster att se till att barnaföderskor inte lämnades tillträde till nattvarden före kyrktagningen. Nilsen s. 403.
106 T.ex. LUKA 363, 644, 1654.
107 LUKA 526, jfr Bringéus Svenska dopseder s. 67.
108 ULMA 4849 s. 4.
109 LUKA 1273, jfr 416. Hilder kom till Ronneby 1890. Lunds stifts matrikel 1908 s. 204.
110 T.ex. ULMA 12292 s. 334.
111 v. Schubert Reise 2 s. 503, jfr t.ex. ULMA 2879: 22 s. 2, 9925 s. 732.
111a HDA 6 sp. 697.
112 Frågor rörande jordfästning av kvinnor, som dött före kyrktagning, kommer att behandlas i kap. Innebörd i avh. om kyrktagningsleden. Lizzie Carlsson kommer också att beröra hithörande frågor i »Jag giver dig min dotter» del 2.
113 En synod i Köln 1279 stadgade: »Item mulieri in partu mortuae nullatenus negentur iura christianitatis neque ecclesiastica sepultura.» Browe s. 20.
114 Samling af gamle norske Love 2 s. 124.
115 Statuta synodalia s. 145.
116 Synodalstatuter s. 87.
117 Laurentius Petris kyrkoordning s. 63 f.
118 Hall Kulturella interiörer s. 49.
119 »Es sollen auch die todtengreber, wo sie eine sechswecherin begraben wollen, ein fleissig aufmerken haben, damit sie nicht graben am wege, do man pfleget zu gehen oder viel zu schaffen hot, sonder indert an einem winkel oder an der mauer, do man um wenigsten zu thun hot.» Die evangelischen Kirchenordnungen 3 s. 399, jfr Browe s. 21.
120 Franz s. 241.
121 Drechsler s. 306.
122 ULMA 4232 s. 1.
123 P. Nilsson s. 15.
124 IFGH 2027 s. 44 f. Bruns kog, Värmland. I Gullabo i Småland uppges de främsta bänkarna i kyrkan ha kallats baggkätten. Maken skulle sitta där, så länge hustrun inte var kyrktagen. LUF M 13300 s. 10.
125 IFGH 1489 s. 19 V. Ämtervik, Värmland.
126 P. Möller s. 65, Rietz s. 188.

- 127 Kristensen Gamle folks fortællinger s. 118, jfr Feilberg Bidrag s. 425 (gasse-rede).
- 128 Kalkar s. 17. Här hänvisas till Moths (d. 1719) handskrivna ordbok.
- 129 The English dialect dictionary 2 s. 553, jfr P. Möller s. 65.
- 130 LUF M 4349 s. 3, Åkerman s. 128, jfr LUF A 2887 s. 14, 3434 s. 8.
- 131 LUF A 2887 s. 5.
- 132 I Dalsland, Värmland, Dalarna och i vissa norrländska och västgötska dialekter ersätts bagge nästan alltid med bäs(s)e. SAOB 2 sp. 717.
- 133 IFGH 1029 s. 20 Okome, Halland.
- 134 LUKA 526 Hinneryd, Småland, jfr 274, IFGH 5909 s. 47 f.
- 135 Nicolovius s. 203.
- 136 »Si quis coierit cum uxore sua post partum ante dies XL, XX dies poen.» Wasserschleben s. 404, jfr s. 560. Kyrkofadern Theodoretus på 400-talet tolkade orenhetsföreskrifterna i 3 Mos. 12 så att mannen skulle avhålla sig från kvinnan under orenhetsperioden. Binterim s. 189.
- 137 »Attamen nisi purgationis tempus transierit, viris suis non debent misceri.» Wasserschleben s. 298. Det citeras i en angelsaxisk botordning från början av 800-talet. I Gratianus' lagsamling på 1100-talet heter det. »Antequam puer ablactetur vel mater purificetur, ad eius concubitum vir non accedat.» Decretum gratiani dist 5 c. 4 sp. 17 f.
- 138 »Sacerdotes non prohibeant mulieribus, si statim post partum volunt reconciliari ecclesiae, quia possunt; non tamen debent commisceri viris.» Franz s. 218.
- 139 Svenska landskapslagar 5 s. 426.
- 140 Flock 9 resp. 8. Ibid. 1 s. 20, 2 s. 9. I övriga landskapslagar saknas orden om sänglaget.
- 141 Flock 7 tillhör de yngre i Smålandslagens kyrkobalk. Flock 7, 8, 9 och 14, som handlar om prästens tionde och tillgångar, kan anses gå tillbaka till tiden för tiondets införande i Sverige 1164. Dessa flockar överensstämmer nästan helt med motsvarande flockar i Upplandslagen och kan enligt G. Hafström ha lånats därifrån. Hafström s. 61.
- 142 Svenska kyrkobruk s. 351, jfr samma förbud i en botbok från Augsburg 1504. Browe s. 8.
- 143 Palladius s. 112 f.
- 144 Christeligh Ordning (utan sida).
- 145 Rheen s. 8.
- 146 IFGH 1011 s. 29 Lerdal, Dalsland. Sageskvinna f. 1864.
- 147 T.ex. LUKA 2617, IFGH 4980 s. 20.
- 148 Klitgaard s. 266, jfr Møller s. 479.
- 149 SAOB:s exerpksamling, art. heden.
- 150 Rättegångsbalken 17 par. 7. Minnesskrift ägnad 1734 års lag 3 s. 224.
- 151 Egardt Hästslakt s. 254 ff., jfr Almquist Reformatorn Olavus Petri.
- 152 LUKA 1266 Ronneby landsförs, Blekinge. Sagesman f. 1854. Jfr LUKA 1958, LUF M 1309 s. 4, Samuelsen s. 20.
- 153 LUF A 3022, 3460. Om inget annat anges, hämtas uppgifterna i det följande ur dessa uppsatser. För Norges del har havandeskapsreglerna behandlats av Weiser-Aall.
- 154 Møller s. 63.
- 155 Wessman s. 58, HDA 7 sp. 1413.
- 156 Wikman s. 2.
- 157 Møller s. 77, 80. Det föreligger också en uppgift från Värmland om att havande inte skulle gå över rinnande vatten. IFGH 3789 s. 1.

Anders Gustavsson

- 158 HDA 7 sp. 1424.
159 HDA 1 sp. 1681, 6 sp. 696.
160 HDA 2 sp. 1752.
161 Ploss Das Weib I s. 722.
162 IFGH 3789 s. 1, HDA 7 sp. 1424.
163 HDA 1 sp. 776, 6 sp. 696, 7 sp. 1418, Ploss Das Weib 2 s. 478.
164 Wessman s. 55, jfr Reichborn-Kjennerud s. 78.
165 Weiser-Aall s. 79, jfr Ploss Das Weib 2 s. 455.
166 Gaslander s. 51.
167 Hishult K I: I LLA.
168 Møller s. 79, jfr Troels-Lund s. 6 f., Osbeck s. 267.
169 E. H. Meyer s. 378 f., HDA 7 sp. 1410.
170 Forsblom s. 498.
171 Wessman s. 683.
172 Møller s. 66.
173 E. H. Meyer s. 388, jfr HDA 7 sp. 1425.
174 Franz s. 192 f.
175 »Statutum est siquidem, quod mulieres praegnantes, quam cito erunt vicinae partui, veniant ad ecclesiam contiteri peccata sua et recipiant poenitentiam et corpus Domini pro maximis periculis evitandis, et si qua in hoc negligens extiterit, ad arbitrium sui praelati disciplinae subdatur.» Browe s. 31.
176 Item sacerdotes saepe moneant mulieres impraegnatas, ut confiteantur & communificent ante partum, ut dum tempus partus institerit, sint praeparatae sacramentis ecclesiae ad vitam vel mortem.» Samling af danske Kirke-Love s. 77.
177 Browe s. 32.
178 Bøttiger s. 13.
179 Franz s. 214.
180 Detta uttalande citeras i flera botböcker, bl.a. i en fråån 800-talet: »Si qua mulier consuetudine menstrua patitur, prohiberi in ecclesiam intrare non debet, quia naturae superfluitas ei in culpa non valet reputari, et per hoc, quod invita patitur, justum non est, ut ab ingressu ecclesiae privetur . . . Sanctae autem communionis mysterium in eisdem diebus percipere non debent prohiberi. Si autem ex veneratione magna accipere non praesumit, laudanda est; sed si susceperit, non dijudicanda. Menstrua enim consuetudo mulieribus non aliqua culpa est, videlicet, quia naturaliter accidit.» Wasserschleben s. 544, jfr s. 296 f., 400.
181 »Mulieres menstruo tempore, non intrent ecclesiam neque communificent, nec sanctemoniales nec laicae, si praesumant, tribus ebdomadibus poeniteant.» Ibid. s. 149, jfr s. 472, 513, 532, 560, 577.
182 I Gratianus' lagsamling på 1100-talet heter det: »Item mulier que menstrua patitur, ex lege immunda reputabatur; nunc autem nec ecclesiam intrare nec s. communionis misteria percipere . . . prohibetur». Decretum Gratiani dist. 5, jfr Browe s. 13.
183 Ibid. s. 14.
184 Møller s. 78, Grimm Deutsche Mythologie s. LXXXIX, Ploss Das Weib 2 s. 457, HDA 7 sp. 1413 f.
185 Törner s. 137, 161.
186 Gaslander s. 54, jfr Nicolovius s.189 , Osbeck s. 265.
187 LUF M 1797 s. 53, Wikman s. 11.
188 »Nemo dubitet, si praegnans mulier moriatur, eam tanquam alios homines in coemeterio sepeliri, non tamen uterum caedere aut infantem amovere licet.»

- Browe s. 23, jfr s. 20 synod i Rouen 1074.
- 189 Onsjö, Skåne DAL:s lexiografiska samlingar, jfr Ö. Hoby, Skåne.
- 190 Hallaryd, Småland DAL:s lexiografiska samlingar, jfr Granhult och Långaryd, Småland.
- 191 Wasserschleben s. 170, 213, 238, 425, 451.
- 192 Browe s. 47.
- 193 »In illis diebus, quibus uxor praegnans, h.e.a die, quo filius in utero eius motum fecerit, usque ad partus sui diem.» Ibid. s. 42.
- 194 Ibid. s. 8.
- 195 Ploss Das Weib I s. 722.
- 196 Böttiger s. 13.
- 197 Browe s. 48.
- 198 Wasserschleben s. 199, 262, 401, 472.
- 199 Diepgen s. 139, jfr Browe s. 4 f.
- 200 Feilberg Der Eid, HDA 7 sp. 1410, 1414, Ploss Das Weib 2 s. 457.
- 201 Grimm Deutsche Rechtsalterthümer I s. 564.
- 202 Ploss Das Weib 2 s. 456, jfr HDA 7 sp. 1409.
- 203 LUF A 3022 s. 6 ff., 3460 s. 3 ff., Ploss Das Weib 2 s. 463 ff., Møller s. 68 ff., Weiser-Aall s. 40 ff., 60 ff., Reichborn-Kjennerud s. 53 ff.
- 204 Man kan dock inte uttala sig med samma säkerhet som beträffande havandeskapet, eftersom någon större undersökning inte gjorts i fråga om menstruationsförbudet.
- 205 Egardt Hästslakt s. 223 ff.
- 206 Ibid. s. 270.
- 207 Frazer Den gyllene grenen I s. 251, jfr Ploss Das Weib I s. 708 ff., 3 s. 160 ff., Söderblom s. 164 f.
- 208 Frazer The Golden Bough 2 s. 148.
- 209 Ploss Das Weib I s. 713 ff., jfr Rooth s. 267 ff.
- 210 Ibid. 2 s. 459, jfr Ploss Das Kind I s. 388, 391.
- 211 Ploss Das Weib 2 s. 459.
- 212 Ibid. 3 s. 159, jfr Böttiger s. 10.
- 213 Frazer The Golden Bough 2 s. 150, jfr Ploss Das Weib 3 s. 180 (belägg från Sydkina), Ploss Das Kind 1 s. 385 (belägg från de gamla grekerna).
- 214 Ploss Das Weib 1 s. 712, jfr s. 778 (belägg från Japan).
- 215 Ploss Das Kind 1 s. 386.
- 216 Mead s. 42.
- 217 Ploss Das Weib 3 s. 162 f.
- 218 Ibid. 2 s. 457 f. Även judiska rabbiner uttalade sig i samma riktning, trots att något motsvarande förbud inte förekommer i Gamla testamentet.
- 219 Ibid. 1 s. 774.
- 220 Ibid. 1 s. 712, 715 ff.
- 221 Ibid. 2 s. 457.
- 222 Egardt Hästslakt s. 220.
- 223 Jfr ovan s. 147 angående synpunkterna på det sexuella förbudet i landskapslagarna. Problemet med de förkristna förhållandena kommer att närmare behandlas i kap. Innebörd i avh. om kyrktagningsseden.
- 224 Flateyjarbok 1 s. 71, jfr Reichborn-Kjennerud s. 73.
- 225 HDA 7 sp. 1408 f., 9 sp. 693, jfr Krause s. 229 ff.
- 226 Kalvsvik, Småland LUF M 10937 s. 15.
- 227 Osbeck s. 265.
- 228 Bälinge, Södermanland ULMA 2894:10 s. 5. Övernaturliga väsen har ansetts

- hålla till bl.a. i nordrinnande vatten. Rinnande vatten har använts i magiskt syfte inom folkmedicinen. Tillhagen s. 136, 375.
- 229 För karakteristik av de olika övernaturliga väsendena se v. Sydow Övernaturliga väsen.
- 230 Gaslander s. 52, jfr Hyltén-Cavallius Wärend I s. 200.
- 231 Möller s. 466.
- 232 Ljungberg s. 284 ff., jfr Granberg s. 120 ff., Pleijel Der religions- und kirchengeschichtliche Hintergrund s. 66 ff.
- 233 Franz s. 212 f., Browe s. 16, jfr närmare kap. Innebörd i avh. om kyrktagnings-seden.
- 233a Franz s. 213, Samter s. 29.
- 234 Wilde s. 72.
- 235 T.ex. LUF M 8015 s. 7, LUKA 3613. Man möter även uttrycket trollslagen. VFF 1263 s. 11, IFGH 4185 s. 32.
- 236 v. Sydow Sveriges och Finlands svenska folksägner s. 120.
- 237 För närmare behandling av sägentyperna se även LUF A 2946 s. 27 ff.
- 238 Vandringsmotiv kan ha knutits till någon i orten känd kvinna i de fall, då såväl namn som hemvist anges för den bergtagna kvinnan.
- 239 VFF 18 s. 3, 464 A s. 48, 1344 s. 42 f., 2118 s. 20, 2605 s. 1. Några av sagesmännen framhåller, att man efter det första försvinnandet kände igen hennes vackra sångröst inne i berget. Hennes sång upphörde emellertid, när hon bortrövats andra gången. Jfr Klintberg s. 143 ff.
- 240 Wigström Folktro och sägner s. 107, jfr s. 125 f., LUF M 3244 s. 6, 3368 s. 3, Klinghammer s. 1430 f.
- 241 Skånska folkminnesuppteckningar s. 28 f.
- 242 Prästrelationerna 1729 2 s. 38. De skånska prästrelationerna 1667 och 1690 innehåller flera uppgifter om att kvinnor förts in i en hög, men det anges inte, att det just gällt barnaföderskor. Prästrelationerna från Skåne s. 26, 75, 96, 111.
- 244 LUF M 2834 s. 10 f., jfr 595 s. 34, 2676 s. 16 ff., 2848 s. 9 f., 4786 s. 31 f., LUKA 1798.
- 245 ULMA 14988: I s. 42, jfr Hyltén-Cavallius Wärend I s. 200, dens. Folksägner s. 89, HDA 9 sp. 701.
- 246 LUF M 211 s. 7 f., jfr 4154 s. 2, 4786 s. 31 f., Feilberg Bjærgtagen s. 55 f. Angående bortbytande av odöpta barn se t.ex. Burjam s. 12 ff.
- 247 IFGH 1786 s. 33, VFF 207 s. 443, jfr Kristensen Danske Sagn I s. 264.
- 248 LUF A 2664 s. 2 f., jfr t.ex. Bergstrand Hallandsägner s. 71, dens. Värmlands-sägner s. 79 f.
- 249 LUF M 460 s. 57, jfr 11217 s. 60.
- 250 Tillhagen s. 136, jfr HDA 5 sp. 525.
- 251 ULMA 17639 s. 19, jfr t.ex. Bergstrand Hallandsägner s. 70. Liungman känner även en skånsk variant av denna sägentyp. Sveriges sägner 4 s. 223.
- 252 LUF M 9267 s. 7, jfr 647 s. 42, DAL 4589 s. 12, VFF 1715 s. 24, IFGH 3972 s. 30 f.
- 253 Feilberg Bjærgtagen s. 55 f., Möller s. 473 f., HDA 9 sp. 701. I Danmark har kvinnan liksom i Skåne förts in i en hög.
- 254 Kuhn s. 73 f., jfr Deutsche Volkssagen s. 243 f., HDA 9 sp. 1109, Jensen s. 306.
- 255 Lütolf s. 470, jfr Granberg s. 142 angående djävulens roll i tyska sägner.
- 256 Se t.ex. IFGH 3639 s. 11, LUF M 824 s. 3.
- 257 v. Sydow Övernaturliga väsen s. 145 f.
- 258 IFGH 3193 s. 20., jfr Forsblom s. 571 (sjukdomen kråsa, dvs. engelska sjukan), jfr s. 159 citat efter Gaslander. Angående vätta se Tillhagen s. 306.

- 259 Se s. 125 citat från Jät, jfr IFGH 1136 s. 39, 4092 s. 51.
260 Odstedt Varulven s. 5 ff., 14 f., jfr Weiser-Aall s. 15 ff.
261 Nicolovius s. 196.
262 Møller s. 63.
263 Weiser-Aall s. 14.
264 Olaus Magnus 18: 13, jfr Ploss Das Weib 2 s. 445 f.
265 Arndt s. 59. Denna skrift utkom på svenska 1646 och blev stormaktstidevarvets viktigaste bönbok i Sverige. Nordstrand s. 134.
266 Barnet anges i regel vara skyddat i och med att det blivit döpt. Burjam s. 49 ff.
267 LUKA 1746, jfr LUF M 455 s. 197, 2197 s. 24, 8127 s. 3, Piger s. 254, Vilkhuna s. 18.
268 T.ex. IFGH 6063 s. 7, LUKA 2939.
269 Se ovan s. 159 citat efter Gaslander, jfr t.ex. IFGH 955 s. 16, 1136 s. 39, 4040 s. 32.
270 LUF M 3229 s. 11, jfr t.ex. 84 s. 1, 2245 s. 29, 3361 s. 11, Wigström Folketro och sägner s. 91.
271 Pontoppidan s. 56, jfr Kristensen Gamle folks fortællinger s. 117.
272 IFGH 1016 s. 34. I tre uppteckningar framhålls, att modern åtminstone en gång före kyrktagningen skulle bege sig till ett grannställe, vilket skulle motverka, att barnen blev blyga. IFGH 3809 s. 33, 4344 s. 11, VFF 1603 s. 5.
273 Se s. 152 citat efter Törner, jfr LUF A 3022 s. 26, 3460 s. 15, Møller s. 66, Weiser-Aall s. 27 ff.
274 Barkåkra, Skåne LUF M 8462 s. 12.
275 Osbeck s. 265.
276 Møller s. 469. Kristensen Gamle folks fortællinger s. 117 f.
277 SLS 192 s. 153, FmK 19 s. 15.
278 Ploss Das Kind I s. 402.
279 Ploss Das Weib 2 s. 474, jfr HDA 7 sp. 1409.
280 Från svensk medeltid föreligger ett flertal besvärjelser mot råttor och möss. De kan dock knappast ha samband med den här behandlade folktraditionen. Linderholm s. 66, 76 f., 81, 84 ff., 150, 184 f., 219, 240, 282 f.
281 Drechsler s. 204 f., HDA I sp. 1681, 9 sp. 124, 843, jfr Møller s. 469.
282 IFGH 948 s. 36, LUF M 13502 s. 28.
283 IFGH 1588 s. 34, jfr HDA 9 sp. 696.
284 Drechsler s. 204, Beitzl s. 163, HDA 9 sp. 696.
285 Sövde, Skåne. LUF M 23 s. 5, jfr 2558 s. 28, Møller s. 470.
286 Kristianopel, Blekinge LUF M 5902 s. 15.
287 T.ex. Sartori s. 30, Wuttke s. 356, Grimm Deutsche Mythologie s. LXIX.
288 LUF M 6472 s. 14, jfr s. 125 citat från Jät, NMEU 16459 s. 985, SLS 524 s. 388.
289 E. H. Meyer s. 391, HDA 4 sp. 1242, 9 sp. 696.
290 IFGH 3167 s. 21, jfr 4830 s. 20.
291 J. Nilsson s. 56, jfr LUF A 3331 s. 14 f., Hagberg Seder och tro s. 24 f., Gaslander s. 52.
292 Reichborn-Kjennerud s. 75, Wille s. 202, Ploss Das Weib 3 s. 165.
293 Bircherod s. 86 f., jfr Troels-Lund s. 61.
294 Ibid. s. 121 ff., Møller s. 293 ff., Harva s. 279.
295 Wikman s. 42 f.
296 Franz s. 241, Ploss Das Weib 3 s. 459.
297 LUF A 3022 s. 5, 24, jfr Hemmer Det onda ögat s. 56 f., HDA 7 sp. 1414.
298 Møller s. 92.
299 HDA 7 sp. 1413 f. jfr ovan s. 152 citat efter Törner.

Anders Gustavsson

- 300 Ploss Das Weib 2 s. 457, jfr HDA 7 sp. 1415.
301 Grimm Deutsche Rechtsalterthümer I s. 564, 2 s. 346, Weiser-Aall s. 48, HDA 7 sp. 1409.
302 HDA 2 sp. 1752.
303 Ploss Das Weib I s. 722.
304 Wikman s. 11.
305 LUF M 1797 s. 53, A 3331 s. 30.
306 Ploss Das Weib I s. 720.
307 Browe s. 2.
308 Ploss Das Weib I s. 722.
309 Ibid. I s. 722.
310 P. Dieppen s. 139.
311 Browe s. 48, jfr s. 14 (Summula Raymundi författad omkring år 1400).
312 Wikman s. 17.
313 Ibid. s. 18 ff., 32 ff., jfr HDA 2 sp. 1752.
314 HDA 2 sp.1753, Rydh s. 73. Jfr närmare kap. Innebörd i avh. om kyrktagnings-seden.
315 Wikman s. 15, jfr Hemmer Det onda ögat s. 61, Feilberg Der böse Blick s. 305, 312, Burjam s. 187 ff.
316 Wikman s. 16 f.
317 Jfr Wikman s. 59. Det stämmer med primitiva folks tankegångar, att det övernaturliga både är farligt och kan användas för nyttiga ändamål. Det övernaturliga är ambivalent. Ehnmark s. 27, 30 f.
318 DAL 10381 s. 10, jfr Tillhagen s. 128.
318a HDA 6 sp. 278, jfr Ploss Weib 3 s. 247 f.
319 Tegneby VFF 885 s. 3, Jörlanda LUKA 1408, jfr Forsblom s. 480.
320 Wigström Folketro ock sägner s. 385, jfr Tillhagen s. 128.
321 Piger s. 255.
322 Weiser-Aall, s. 184, 187.
323 Ploss Das Weib I s. 779 f.
324 Wessman s. 56.
325 Se Tillhagen s. 36 ff.
326 Ambrosiani s. 52, jfr Hagberg »Vasst emot», Goldziher.
327 IFGH 3930 s. 13. Angående stål och andra skyddsmedel för odöpta barn se Burjam s. 146 ff., LUF A 3331 s. 17 ff., Møller s. 264 ff.
328 Tillhagen s. 39 ff.
329 Rääf s. 105.
330 Beläggen finns på en provkarta. Jfr Sveriges sägner 4 s. 223.
331 Reichborn-Kjennerud s. 69, 74. Forsblom s. 493 f., 496.
332 Ibid. s. 493 f., Reichborn-Kjennerud s. 69, Sveriges sägner 4 s. 223, LUF A 3022 s. 1 (ett belägg från Revinge i Skåne), Møller s. 134.
333 T.ex. Grimm Deutsche Mythologie s. LXXXVII, XCVII, Drechsler, s. 187 f., Wilde s. 72.
334 Rääf s. 104, jfr Törner s. 133.
335 LUF A 3384 s. 14.
336 HDA 4 sp. 1513.
337 V. Vingåker, Södermanland ULMA 5015 s. 14.
338 Sartori s. 31, jfr HDA 4 sp. 1513 f., 7 sp. 750.
339 Samter s. 90 f.
340 Ibid s. 141, jfr Tillhagen s. 136.
341 T.ex. LUF M 2197 s. 24.

- 342 Angående liknande bruk vid avfärden till dopet se Hagberg Seder och tro s. 27, Samter s. 36.
- 343 R 623 I s. 101 UUB.
- 344 Gaslander s. 55.
- 345 Nicolovius s. 203, jfr Wigström Folketro ock sägner s. 386. Bringéus Uppteckningar s. 91.
- 346 Möller s. 491 f., Kristensen Gamle folks fortællinger s. 118, HDA I sp. 1139, Fehrle s. 80, Ploss Das Kind I s. 401 (belägg från England).
- 347 Aldén s. 122, jfr Ambrosiani s. 56, LUKA 4835, IFGH 1029 s. 77, 1970 s. 80, 3559 s. 26, 4173 s. 32.
- 348 Marum, Västergötland ULMA 1815:I s. 52 f., jfr 7959 s. 60, Aldén s. 122, Wikman s. 8.
- 349 ULMA 10045 s. 14.
- 350 Burjam s. 70 ff., Reichborn-Kjennerud s. 73.
- 351 Seglora, Västergötland IFGH 1067 s. 58 f. Flera liknande belägg finns hos Burjam s. 70 ff.
- 352 Törner s. 124, jfr Rääf s. 104.
- 353 HDA 2 sp. 1400 f., Den poetiska eddan s. 60.
- 354 Odstedt Bindandet vid härden, jfr HDA 2 sp. 1394, 3 sp. 1768 f., 4 sp. 1091.
- 355 Hinneryd, Småland LUF M 6508 s. 5 f. sageskvinna f. 1851, jfr Wigström Folketro ock sägner s. 386.
- 356 T.ex. LUF M 472 s. 104, VFF 1566 s. 6.
- 357 Tillhagen s. 40, jfr Egardt Hästslakt s. 229 f.
- 358 Hagby, Småland LUKA 2759, jfr LUF M 6502 s. 6.
- 359 Tillhagen s. 45, Flentzberg, HDA 8 sp. 325 ff.
- 360 Graninge, Ångermanland ULMA 3307: 2 s. 16.
- 361 ULMA 2542: 1 s. 13, jfr 7609 s. 1.
- 362 Jfr s. 168 uppgift från Aerø 1834. LUF M 746 s. 40 f., 9074, Kristensen Gamle folks fortællinger s. 118.
- 363 Burjam s. 179, jfr LUF A 3331 s. 13.
- 364 Se t.ex. ULMA 12051 s. 6.
- 365 Mo, Dalsland IFGH 2672 s. 4.
- 366 Morup, Halland IFGH 6108 s. 18, jfr 4873 s. 1, ULMA 8242 s. 19.
- 367 VFF 1827 s. 4, IFGH 5413 s. 28, LUF M 11603 s. 9, Möller s. 519. Skriftning är motsvarighet till kyrktagning för ogifta mödrar. Se närmare i avh. om kyrktagningsleden.
- 368 Egardt Hästslakt s. 221.
- 369 NM Folkminnessamlingen mskpt bd 9 s. 624.
- 370 Iniö, Eg. Finland SLS 260 s. 64, jfr 192 s. 153.
- 371 Denham s. 23.
- 372 ULMA 16720 s. 39.
- 373 T.ex. ULMA 6392 c s. 4 sageskvinna f. 1848.
- 374 LUKA 2358.
- 375 ULMA 3160 s. 55 f.
- 376 HDA 7 sp. 1096 f., 9 sp. 696.
- 377 Jensen s. 317.
- 378 SAOB:s experter.
- 379 R 623: I s 101 UUB, jfr R 625: I s. 127.
- 380 Almquist Karl IX s. I, 28 ff., jfr Thomson s. 15 f.
- 381 Hemmer Fredløshed sp. 597.
- 382 Stening av män för tjuvnadsbrott omtalas i Dala- och Västmannalagen (Tjuv-

- nadsbalken 2 resp. Manhelgdsb. 26: 11).
- 383 Västmannalagen Manhelgdsb. 12: 2, Södermannalagen Manhelgdsb. 36: 1, Upplandslagen Manhelgdsb. 13: 2, Östgötalagen Edsöresb. 17, 21, 25, Magnus Erikssons landslag Högmålsb. 1, 2, 9.
- 384 Östgötalagen Vådamålsb. 35.
- 385 Ankarloo s. 31 f., 36.
- 386 Ström s. 103 f. Saxo nämner stening av kvinnor på ett par ställen.
- 387 3 Mos. 20: 27, 5 Mos. 17: 5, 23: 24, jfr 3 Mos. 20: 2, 24: 14, 16, 5 Mos. 21: 21, jfr även steningen av Stefanus enligt Nya Testamentet (Apg. 7: 58 f.) och översteprästernas anklagelser inför Jesus mot äktenskapsbryterskan. (Joh. 8: 3 ff.)
- 388 IFGH 1789 s. 26 f. uppteckningen gjord 1929, jfr ULMA 7282 s. 32.
- 389 LUKA 2312 resp. 1528.
- 390 Bondstorp, Småland LUKA 2800.
- 391 LUF M 1582 s. 87 uppteckningen gjord 1925.
- 392 IFGH 4036 s. 22, jfr LUKA 2219.
- 393 Bälunge, Södermanland NMEU 728 s. 77 sageskvinna f. 1842.
- 394 I några fall framhålls, att kvinnan lämnade dessa pengar.
- 395 Böterna har inte efterfrågats i någon frågelista, utan beläggen utgörs av spontana svar.
- 396 IFGH 2803 s. 8 sagesman f. 1850, jfr t.ex. IFGH 3303 s. 33.
- 397 Även dessa belägg har markerats på karta 8. Ogifta mödrar kyrktogs aldrig på vanligt sätt utan genomgick enskild skrift i sakristian.
- 398 Utom beläggen på kartan finns det ett par litterära uppgifter från Småland. Blomfeldt s. 109, Wagnér s. 117.
- 399 IFGH 1487 s. 15, jfr t.ex. VFF 1677 s. 4, LUKA 4395, ULMA 2850: 3 s. 56.
- 400 SAOB 23 sp. 2941, Söderwall s. 269, Dahlgren s. 686, jfr Ordbog 17 sp. 1394.
- 401 IFGH 1588 s. 26, jfr ovan s. 182 citat från Daretorp.
- 402 ULMA 4848 s. 5.
- 403 Thomson s. 4 f.
- 404 Ibid. s. 24 ff.
- 405 Hall Folkpedagogiska stiftsstatuter I s. 94, jfr t.ex. ibid. 2 s. 19 (synodalstadga för Skara stift 1642), s. 75 (synodalstadga för Göteborgs stift 1663), Hassler s. 141.
- 406 Sveriges kyrkolag (kap. 5 § 2) s. 46.
- 407 Dessa skulle kyrktagas efter ett särskilt formulär i kyrkohandboken.
- 408 Thomson s. 83, 86, jfr Staf s. 77 f.
- 409 Thomson s. 81.
- 410 Ibid. s. 90 f.
- 411 Från sockenstämma. Göteborgs och Bohuslän s. 64, jfr s. 71 (Källered 1793), ibid. Kalmar län s. 72 (Runsten 1714) Bergstrand Kulturbilder ... Västergötland 3 s. 96 (Starrkärr 1746), Ekbäck s. 23 (1753).
- 412 Thomson s. 97 f.
- 413 Handlingar s. 56.
- 414 Förf. har i GLA och LLA gått igenom ett flertal räkenskapsböcker. Huvudräkenskaperna anger en klumpsumma av vad som influtit varje år, medan specialräkenskaperna specificerar, vad var och en erlagt. I många församlingar är specialräkenskaperna emellertid inte bevarade. Av dem som finns kvar, är några mera summariska, medan ett mindre antal visat sig utförliga.
- 415 Födelse- och dopböcker förda efter enhetligt tryckta formulär föreligger först fr.o.m. 1861. Lext s. 5. Därför har det inte varit möjligt att utifrån födelse- och

- dopböckerna kontrollera, vilket barn i ordningen kvinnan kyrktagits efter, när böterna erlades.
- 416 Gällstad L I: 4 GLA. En riksdaler motsvarade 48 skilling.
- 417 Bjurbäck L I: 8 GLA, jfr Rångedala L I: 3 GLA.
- 418 I landskapslagarna, lands- och stadslagen betydde lönskaläger könsförbindelse mellan ogifta personer, som inte ingått fästning (trolovning). Kristoffers landslag stadgade böter för lönskaläger. Under 1600-talet erlades de med tre mark. Böterna sanktionerades i prästeståndets överenskommelse 1617. En kunglig resolution 1658 utgick från att inte blott männen utan även kvinnorna skulle böta. Genom två kungliga brev 1694 fastställdes, att kvinnan skulle böta hälften så mycket som mannen (5 daler resp. 10). Detta beslut togs med i 1734 års lag (missgärningsbalken kap. LIII Om lönskaläge). Lönskaläger kom att betyda alla former av lägersmål mellan ogifta. Thomson s. 164 ff.
- 419 Fjärås kyrkokassa 1884–1892. Fjärås kyrkoarkiv.
- 420 T.ex. LUKA 2219, 3622, LUF M 2787 s. 18, IFGH 4528 s. 35 f., jfr ovan s. 131 citat efter Wigström och Læstadius.
- 421 LUF M 1950 s. 39 uppteckningen gjord 1921, jfr IFGH 4430 s. 27, 5063 s. 7, ULMA 2751: 4 s. 10.
- 422 IFGH 4285 s. 4, jfr 4286 s. 40, 5758 s. 10, LUKA 2495, 5077.
- 423 T.ex. VFF 207 s. 444, 899 s. 5, IFGH 1826 s. 39, LUF M 2197 s. 25, DAL 1638 s. 5, jfr även kap. Upplösning i avh. om kyrktagningsleden.
- 424 En präst i Oxfordshire uppgav 1952, »that women who never normally went to church quite frequently asked him to perform the ceremony as quickly as possible, so that they might be free to go out and do their household shopping. Many other clergymen, in both town and country parishes, have had similar requests made to them.» Radford s. 100.
- 425 Belägen för hajen, som markerats på en provkarta, finns i ett sammanhängande område från norra och mellersta Halland över södra Västergötland till södra och västra Småland. Hajen kan jämföras med tyska Heiden, hedning.
- 426 Klinghammer s. 799 f. Den är daterad till 1873.
- 427 Wigström Folktro och sägner s. 91 f., jfr s. 161, 192.
- 428 Storaker s. 22.
- 429 Wille s. 201 f.
- 430 Möller s. 471.
- 431 HDA 9 sp. 695.
- 432 R 623: I s. 101, 624 s. 101, 625: I s. 127, jfr ovan s. 171 citat efter Rääf från N. Vedbo.
- 433 SAOB:s excerpter adj. heden, se citat ovan s. 148 och 177.
- 434 Palladius s. 106, jfr Baelter s. 490 (citat ur kyrkohandboken för svenska hovförsamlingen 1602).
- 435 Möller s. 466, 506.
- 436 LUF A 3331 s. 7 f., Hagberg Seder och tro s. 20, 24 f., jfr Rietz s. 248, se ovan s. 186 citat från Norge.
- 437 I smålandslagens kyrkobalk flock 9 heter det: »Nu sänder bonde bud till prästen, att han skall kristna ett barn. Nu är ej prästen hemma och har ej med lov farit från socknen. Dör barnet hedet och lägges i heden jord, böte han därför tre marker.» Svenska landskapslagar 5 s.4 27, jfr t.ex. Magnus Erikssons landslag s. 213 (Högmålsbalken 2), Samling af Sweriges gamla lagar 2 s. 22 (Östgötalagen Kyrkobalken 26), Samling av gamle norske Love I: I s. 33 (kung Hagen Adelsteens Gulatingslag).
- 438 »Post partum vero putantur esse paganae.» Zachariae s. 235.

Anders Gustavsson

- 439 Ett belägg från Bohuslän för uttrycket rådda har inte markerats på kartan.
- 440 Jfr Egardt Hästslakt fig. 5–6 s. 169 f. Här visas, hur en företeelse, som i Sverige har sin förankring i sydväst, äger motsvarighet i Svenska Finland, medan det saknas uppgifter från området, som ligger däremellan, dvs. östra Mellansverige.
- 441 SAOB 23 sp. 3484, jfr Rietz s. 547 a.
- 442 Grundström s. 113.
- 443 NM Folkminnessamlingen Hammarstedtska arkivet.
- 444 Egardt Spickeskinkan s. 54 ff.
- 445 Se s. 138 citat efter biskop Burchard av Worms.
- 446 Problemet rörande kyrkans syn på orenheten samt orenhetens art kommer att närmare behandlas i kap. Innebörd i avh. om kyrktagningsleden.
- 447 HDA 9 sp. 693 f., jfr även kap. Innebörd i avh. om kyrktagningsleden.
- 448 LUKA 4712, jfr 2960.
- 449 T.ex. LUF M 13516 s. 59, LUKA 4654.
- 450 Vide s. 253.
- 451 Böttiger s. 6 f.
- 452 Luther 52 s. 149, jfr 25 s. 416 f., Troels–Lund s. 127, Dietrich s. 336.
- 453 Die evangelischen Kirchenordnungen I s. 98, jfr s. 199 (kyrkoordning för Brandenburg–Nürnberg 1533), Olai s. 29 f., 32.
- 454 Palladius s. 113. Kvinnor som tidigt återvinner sin hälsa, skall inte bege sig ut för tidigt av hänsyn till svagare kvinnor, så att inte dessa tvingas ut av sina män, jfr Danske Kirkelove I s. 89 (Den rette Ordinants 1539).
- 455 Laurentius Petris kyrkoordning s. 65.
- 456 Baelter s. 483, jfr s. 486 (handskrivet företal till kyrktagningskapitlet i ett exemplar av kyrkohandboken 1614, som återfunnits i Vislanda kyrka i Småland). Konsistoriet i Uppsala uttalade 1755 som sin åsikt, »att så länge barnaföderskan ej tål luften och är av svaga krafter, synes för henne vara hälsosamast att bli hemma, tills krafterna tillåta att kunna . . . i kyrkan få den andliga välsignelsen». Svenska synodalakter I s. 426.
- 457 Pettersson s. 89.
- 458 Christeligh Ordning (utan sida).
- 459 Jfr ovan s. 130 citat från Dimbo 1740, jfr även kap. Innebörd i avh. om kyrktagningsleden.
- 460 v. Horn s. 312 f.
- 461 HDA I sp. 729.
- 462 Becker s. 195.
- 463 Berg s. 259 f.
- 464 Ibid. s. 253.
- 465 Hartman s. 58.
- 466 Møller s. 471, jfr Ploss Das Weib 3 s. 170 (Ploss var också läkare), Reichborn–Kjennerud s. 72, se ovan s. 162 f. citat v. Sydow.
- 467 Egardt Hästslakt s. 285.
- 468 Ibid. s. 268 f.

Källor och litteratur

Otryckta källor

FJÄRAS

Fjärås kyrkoarkiv

Fjärås kyrkokassa 1884–1892.

GÖTEBORG

Institutet för folklore

Traditionsuppteckningar (IFGH och VFF)

Landsarkivet

Kyrkoarkiv:

Kyrkoräkenskaper

HELSINGFORS

Svenska litteratursällskapets folkkultursarkiv

Traditionsuppteckningar

KÖPENHAMN

Dansk folkeminesamling

H. F. Feilbergs otryckta ordbok

LUND

Dialekt- och ortnamnsarkivet

Lexiografiska samlingarna

Svar å frågelistas ULMA T 36 (Dop och kyrktagning)

Traditionsuppteckningar i övrigt

Folklivsarkivet

Avskriftsarkivet:

2619 E. Lindqvist Barselgröt. 1967.

2664 I. Eriksson Hornrovssägnen. 1968.

2887 K. Genrup Om gåsavel. 1969.

2946 A. Gustavsson Barnsängskvinnans tillstånd före kyrktagningen. 1970.

3022 E. K. Melin Förbud under havandeskap. 1970.

3331 U. Cronquist Det odöpta barnet. 1971.

3384 C. Fogelberg, E. Lindholm Skyddsmedel mot maran i södra Sverige. 1971.

3434 K. Genrup Gåsskötsel. 1971.

3449 B. Sjöstrand Tro och sed kring barnets första badvatten, efterbörd och navelsträng. 1971.

3460 A. Brolin Förbud under havandeskapet. 1970.

Manuskriptarkivet:

Svar å frågelistas 26 (Ond fot, ont mot) och 96 (Havandeskap, förlossning, barnsäng och kyrktagning).

Traditionsuppteckningar i övrigt.

Kyrkohistoriska arkivet

Svar å frågelistas I (Kyrklig folklivsforskning).

Landsarkivet

Kyrkoarkiv:

Biskopsvisitationsprotokoll

Kyrkoräkenskaper

Universitetsbiblioteket

H. P. Klinghammer Ordbok öfver skånemålet.

Excerptsamlingar till Ordbok över svenska språket (SAOB).

OSLO

Norsk folkemuseum

Svar å frågelistas NEG 49 (Kyrkjeleg folkelivsgranskning) och 67 (Skikk og bruk ved gudstjenesten og ved de kirkelige handlinger).

Anders Gustavsson

STOCKHOLM

Nordiska museet

Folkminnessamlingen:

Svar å frågelistå EU 171 (Havandeskap och barnsång)

Traditionsuppteckningar i övrigt

UPPSALA

Dialekt- och folkminnesarkivet

Lexiografiska samlingarna

Svar å frågelistå T 36 (Dop och kyrktagning)

Traditionsuppteckningar i övrigt.

Universitetsbiblioteket

R 623–625 P. A. Säves Gotländska samlingar

Tryckta källor och anförd litteratur

Aldén, G. A., I Getapulien. Vandringar och forskningar i Smålands bygder. 1883.

Almquist, J. E., Karl IX och den mosaiska rätten (Lychnos 1942).

– Reformatorn Olavus Petri och ärelöshetsbegreppet i den s.k. Uppsalastadgan av den 29 juni 1538 (Svensk juristtidning 1962).

Ambrosiani, S., Om 'stål' som makt- och skyddsmedel (Folkloristiska och etnografiska studier 3). Helsingfors 1922.

Ankarloo, B., Trolldomsprocesserna i Sverige (Rättshistoriskt bibliotek 17). 1971.

Arndt, J., Paradislustgård. Övers. av S. Cavallin. 1887.

Becker, G. W., Die Geheimnisse des weiblichen Geschlechts, seine Krankheiten und die Mittel dagegen. Leipzig 1809.

Beitl, R., Der Kinderbaum. Brauchtum und Glauben um Mutter und Kind. Berlin 1942.

Berg, H., Läkarebok. Andra omarb. och utökade uppl. 1925.

Bergstrand, C. M., Frågebok för folkminnesinsamling. 1934.

– Hallandssågner. 1949.

– Kulturbilder från 1700-talets Bohuslän. 1937.

– Kulturbilder från 1700-talets Västergötland 2–3. 1934–1935.

– Värmlandssågner. 1948.

Bibeln eller den heliga skrift. Översättningen gillad och stadfäst av konungen år 1917. 1917.

Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm åren 1865 och 1866. 11 saml. 2. 1866.

Binterim, A. J., Die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten der christ-katholischen Kirche aus den ersten, mittlern und letzten Zeiten. Zweite unveränderte Auflage. 6: 2. Mainz 1838.

Bircherod, J., Folketro og Festsikik særlig fra Fyn (1734). Udg. af I. M. Boberg (Danmarks Folkeminder 43) Khvn 1936.

Bjersby, R., Traditionsbårare på Gotland vid 1800-talets mitt. En undersökning rörande P.A. Säves sagesmån. 1964.

Blomfeldt, A., Från vaggan till graven (Ålghultskrönika 10). 1953.

Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne. Efter gamla handskrifter utg. af G. E. Klemming (SFSS 15). 1860.

Bringéus, N.-A., Animism i Gammalrödja eller kyrkotagning efter missfall (Kyrkohistorisk årsskrift 1964).

- Svenska dopseder (Fataburen 1971).
- Upppteckningar om vidskepelse i Lunds stift 1795 (Arv 1951).
- Browe, P.*, Beiträge zur Sexualethik des Mittelalters (Breslauer Studien zur historischen Theologie 23). Breslau 1932.
- Burjam, F.*, Den skandinaviska folktron om barnet under dess ömtålighetstillstånd i synnerhet före dopet. Helsingfors 1917.
- Baelter, S.*, Historiska anmärkningar om kyrko-ceremonierna . . . 3 uppl. 1838.
- Böttiger, L. J.*, Kirkegangskoners Indledning. Skikkens historie og betydning. Khvn 1882.
- Christeligh ordning och sätt, huruledes hålles skal, uthi then högborne furstes och herres, her Carls . . . hof-försambling medh gudztienesten. 1602.
- Dahlgren, F. A.*, Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket från och med 1500-talets andra årtionde. 1914.
- Danske Kirkelove . . . fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536–1683, udg. af H. F. Rørdam. I. Khvn 1883.
- Dansk-svensk ordbok. Utarbetad . . . av B. Molde under medverkan av N. Ferlov. Andra reviderade och utvidgade uppl. 1968.
- Decretales d. Gregorii papae IX. Suae integritati una cum glossis restitutae. Parisiis 1601.
- Decretum Gratiani emendatum et annotationibus illustratum una cum glossis: Gregorii XIII pont. max. iussu editum. Parisiis 1601.
- Denham, M. A.*, The Denham Tracts. A Collection of Folklore . . . reprinted from the original tracts and pamphlets printed by mr Denham between 1846 and 1859. Ed. by J. Hardy. 2. London 1895.
- Deutsche Volkssagen. Herausgeg. und erläutert von L. Petzoldt. München 1970.
- Diepgen, P.*, Frau und Frauenheilkunde in der Kultur des Mittelalters. Stuttgart 1963.
- Dietrich, V.*, Hus-Postilla, . . . Å nyo utg. af J. T. Müller. Öfwers. 1867.
- Diplomatarium norvegicum. Oldbreve . . . samlede og udg. af C. R. Unger og H. J. Huitfeldt. 7, 10. Christiania 1869–1880.
- Djurklou, G.*, Sagor och sägner. Utg. av J. Sahlgren 1 (Svenska sagor och sägner 5). 1943.
- Dop och kyrktagning. Landsmålsarkivets frågelist nr 36. 1930.
- Örchsler, P.*, Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien. I. Leipzig 1903.
- Öckerdal, L.*, Skriftermål som nattvardsberedelse. Allmänt skriftermål i svenska kyrkans gudstjänstliv från 1811 års till 1942 års kyrkohandbok. 1970.
- Egardt, B.*, Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar. 1962.
- Spickeskinkan, göken och apostlagärningarna (Rig 1957).
- Ehnmark, E.*, Världsreligionerna. 3 uppl. 1961.
- Ekbæck, A.*, Utförlig beskrivning över Locknevi lovl. församling. 3 uppl. 1948.
- The English Dialect Dictionary. 2. Ed. by J. Wright. Oxford 1900.
- Die evangelischen Kirchenordnungen des sechszehnten Jahrhunderts . . . herausgeg. von A. L. Richter. I. Weimar 1846.
- Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Herausgeg. von E. Sehling. 3. Leipzig 1909.
- Fehrle, E.*, Deutsche Feste und Volksbräuche. Zweite Aufl. Leipzig und Berlin 1920.
- Feilberg, H. F.*, Bidrag til en Ordbog over jyske almuesmål. 1. Khvn 1886–1893.
- Bjærgtagen. Studie over en gruppe træk fra nordisk alfetro (Danmarks Folke-minder 5). Khvn 1910.
- Der böse Blick in nordischer Überlieferung (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1901). 1901.

Anders Gustavsson

- Der Eid im Volkleben (Am Ur-Quell. Monatschrift für Volkskunde. 3). 1892.
Flateyjarbok. En samling af norske kongesagaer . . . 1. Christiania 1860.
Flentzberg, A., Spott och spottning (Fataburen 1908).
Ett forn-svenskt legendarium, innehållande medeltids kloster-sagor om helgon, påfvar och kejsare . . . Efter gamla handskrifter af G. Stephens. 3. (SFSS 7: 3.) 1874.
Forsblom, V., Magisk folkmedicin (Finlands svenska folkdiktning VII: 5). Helsingfors 1927.
Franz A., Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. 2. Freiburg im Bresgau 1909.
Frazer, J. G., The Golden Bough. A study in magic and religion. Third edition. 2. London 1911.
– Den gyllene grenen. Studier i magi och religion. Till svenska av E. Klein. 1. 1925.
Från sockenstämma till storkommun. Göteborgs och Bohuslän. 1953.
– Kalmar län. 1954.
Gaslander, J., Allmogens i Wästbo sinnelag, seder m.m. (Småländska hembygdsböcker ånyo utg. av N. Werner. 3.) 1923.
Geiger, P., Deutsches Volkstum in Sitte und Brauch (Deutsches Volkstum . . . herausgeg. von J. Meier. 5). Berlin und Leipzig 1936.
Goldziher, I., Eisen als Schutz gegen Dämonen (Archiv für Religionswissenschaft 10). Leipzig 1907.
Granberg, G., Kyrkan och folktron (Svenska Folket genom tiderna 4). 1939.
Grimm, J., Deutsche Mythologie. Göttingen 1835.
– Deutsche Rechtsalterthümer. Vierte vermehrte Ausgabe besorgt durch A. Heusler und R. Hübner. 1–2. Leipzig 1899.
Grundström, H., Modern och barnet i lapsk folktro (Svenska landsmål och svenskt folkliv 78 1955).
Gustafsson, B., Manligt-kvinnligt-kyrkligt i 1800-talets svenska folkliv. 1956.
Hafström, G., Tiohäradslagen och Värendsätten (Kronobergsboken 1965).
Hagberg, L., Seder och tro vid märkestillfällena i barnets liv (Nordisk kultur 20). Khvn 1949.
– »Vasst emot.» Några stålets föregångare som magiskt skyddsmedel (Fataburen 1929).
Hall, B. R., Folkpedagogiska stiftsstatuter. 1–2. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 27, 35.) 1929–1932.
– Kulturella interiörer från storhetstidens uppryckningsarbete. Tidsbelysande urval ur Joh. Rudbeckii domkapitels- och visitationsprotokoller 1629–1646. 1915.
Hamilton, H., Petersson, T., Byakistan. 1970.
Handlingar rörande prestmötet i Kalmar år 1879. 1880.
Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Herausgeg. . . von H. Bächtold-Stäubli. 1–9. Berlin und Leipzig 1927–1941.
Hartman, T. J., Husläkaren, eller allmänna och enskilda föreskrifter i sundhetsläran, samt sjukdomslära . . . 1828.
Harva, U., De gifta kvinnornas samfund med hithörande upptagningsriter (Folkliv 1943–1944).
Hassler, O., Linköpings stift under biskop Samuel Enander 1655–1670. 1. 1935.
Hedlund, O., Kyrkolivet i Karlstads stift under 1800-talets förra hälft. 1949.
Hemmer, R., art. Fredløshed (KLN 4). 1959.
– Det onda ögat i skandinavisk folktro (Brage. 7). 1913.
Henderson, W., Notes on the Folk-Lore of the northern Counties of England and the Borders. A new edition with many additional notes. London 1879.
v. Hoorn, J., Den svenska wäl-öfwade jord-gumman . . . 1697.
Hyltén-Cavallius, G. O., Folksägner från Varend. Utg. med inl. och kommentar av

- N.-A. Bringéus. (Kronobergsboken 1968.)
- Wärend och wirdarne. Ett försök i svensk ethnologi. 1. 1864.
- Jensen, C., Die nordfriesischen Inseln Sylt, Fohr, Amrum, Helgoland und die Hal-ligen vormals und jetzt. Zweite umgearbeitete Auflage. Lübeck 1927.
- Kalkar, O., Ordbog til det ældre danske sprog (1300–1700). 2. Khvn 1886–1892.
- af Klintberg, B., Svenska folksånger. 1972.
- Klitgaard, C., Nibe bys historie indtil 1728. Aalborg 1917.
- Krause, W., Die Frau in der Sprache der altisländischen Familiengeschichten (Zeit-schrift für vergleichende Sprachforschung. Ergänzungsheft 4). 1926.
- Kristensen, E. T., Danske Sagn, som de har lydt i folkemunde. 1. Århus 1892.
- Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, som det er blevet ført i mands minde . . . Tillægsbind 1: 3. Århus 1900.
- Kuhn, A., Sagen, Gebräuche und Märchen aus Westfalen. 1. Leipzig 1859.
- Kyrkoordning och förslag dertill före 1686. 2: 2. 1887.
- Lárusson, M. M., art. Kyrktagning (KLN 10). 1965.
- Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571. Utg. av samfundet Pro fide et christia-nismo. Med historisk inl. av E. Färnström. 1932.
- Lext, G., Våra svenska kyrkoarkiv. (Meddelanden från kyrkohistoriska arkivet i Lund 12.) 1957.
- Linderholm, E., Signelser ock besvärjelser från medeltid ock nytid. (Svenska landsmål och svenskt folkliv B 41.) 1917–1940.
- Ljungman, W., Frågebok för folkminnesinsamling. 1927.
- Ljungberg, H., Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden. 1938.
- Luther, M., Werke. Kritische Gesamtausgabe. 25, 52. Weimar 1902– 1915.
- Lütolf, A., Sagen, Bräuche, Legenden aus den fünf Orten Lucern, Uri, Schwiz, Unter-walden und Bug. Lucern 1862.
- Læstadius, P., Journal för första året av hans tjänstgöring såsom missionär i Lapp-marken. 2. 1928.
- Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning av Å. Holmbäck och E. Wessén (Rättshistoriskt bibliotek 6). 1962.
- Magnus, O., Historia om de nordiska folken . . . svensk övers. utg. genom Michaelis-gillet. 4. 1925.
- Mead, M., Kvinnligt manligt mänskligt. En undersökning av tre primitiva samhällen. Femte uppl. 1968.
- Meyer, E. H., Badisches Volksleben im neunzehnten Jahrhundert. Strassburg 1900.
- Meyer, H. B., Das Danziger Volksleben. Würzburg 1956.
- Minesskrift ägnad 1734 års lag av jurister i Sverige och Finland 3. 1934.
- Møller, J. S., Moder og Barn i dansk folkeoverlevering fra svangerskab til daab og kirkegang (Danmarks Folkeminder 48). Khvn 1940.
- Möller, P., Ordbok öfver halländska landskapsmålet. 1858.
- Nicholson, E. W. B., Golspie. Contribution to its Folklore. London 1897.
- Nicolovius, Folklivet i Skytts härad i Skåne vid början av 1800-talet. Barndoms-minnen. 1957.
- Nilsen, H., Kirkelige og religiøse forhold i Bergens stift i biskopene Pavels' og Neumanns tid. Oslo 1949.
- Nilsson, J., Västan om sjön Åsnen. Minnen från södra Allbo. 1. 1952.
- Nilsson, P., Gamla seder och bruk bland allmogen inom Vemmenhögs härad vid början af 19:de seklet. (Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrif-ning.) 1871.
- Nordin, H., Kyrkolagsförslaget af år 1731. 1. 1899.

Anders Gustavsson

- Nordstrandh, O.*, Den äldre svenska pietismens litteratur. 1951.
- Odstedt, E.*, Bindandet vid härden (Folkloristica. Festkrift till Dag Strömbäck). 1960.
- Varulven i svensk folktradition. 1943.
- Ohlsson, H. T., Tynell, L.*, Lunds stifts matrikel 1908. 1908.
- Olai, H.*, Om introduktionen eller den s.k. kyrkotagningen. En pastoralteologisk studie. 1890.
- Ordbog over det danske Sprog. Grundlagt af V. Dahlerup. Udg. af det danske sprog- og litteraturselskab. 17. Khvn 1937.
- Ordbok öfver svenska språket utg. af Svenska akademien. 2, 23. 1903–1962.
- Osbeck, P.*, Utkast til beskrifning öfver Laholms prosteri ... 1796. (Svenska bygder i äldre beskrivningar. Halland 1.) 1922.
- Palladius, P.*, Visitatsbog, udg. af L. Jacobsen. (Danmarks Folkeminder 30.) Khvn 1925.
- Pettersson, C. F.*, Den svenska kyrkans mest framstående seder, bruk och inrättningar, i korthet beskrifna och förklarade. 1868.
- Piger, F.*, Geburt, Hochzeit und Tod in der Iglauer Sprachinsel in Mähren (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde ... herausgeg. von K. Weinhold 5). 1895.
- Pleijel, H.*, Kyrklig folklivsforskning. Frågelista 1. (Meddelanden från kyrkohistoriska arkivet i Lund 1.) 1944.
- Der religions- und kirchengeschichtliche Hintergrund der schwedischen Volkskultur. (Schwedische Volkskunde. Festschrift für Sigfrid Svensson.) 1961.
- Ploss, H.*, Das Kind in Brauch und Sitte der Völker. Völkerkundliche Studien. Dritte ... Auflage ... herausgeg. von B. Renz. 1. Leipzig 1911.
- Ploss, H., Bartels, M. und P.*, Das Weib in der Natur- und Völkerkunde. Anthropologische Studien. Neu bearb. und herausgeg. von F. F. v. Reitzenstein. Elfte, stark vermehrte Auflage. 1–3. Berlin 1927.
- Den poetiska eddan. Övers. av B. Collinder. Andra omarbetade uppl. 1964.
- Pontoppidan, E.*, Fejekost til at udfejje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloversblevne og her for dagen bragte levninger af saavel hedenskab som papisme 1736, oversat og forsynet med indledning af J. Olrik. (Danmarks Folkeminder 27.) Khvn 1923.
- Prästrelationerna från Skåne av år 1667 och 1690. Med inl., noter och register utg. av J. Tuneld. 1960.
- Prästrelationerna 1729 till Jakob Benzelius. (Under utgivning av J. Tuneld.) 2. Kristianstads län. (Manuskript.)
- Radford, E & M. A.*, Encyclopaedia of Superstitions. Ed. and revised by C. Hole. London 1961.
- Reichborn-Kjennerud, I.*, Vår gamle troldomsmedisin. 2. Oslo 1933.
- Rheen, S.*, En kortt relation om lapparnes lefwarne och sedher, wijdskieppellsser, samt i många stycken grofwe wildfarellser. Utg. av K. B. Wiklund. (Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folkliv 17.) 1897.
- Rietz, J. E.*, Svenskt dialekt-lexikon eller ordbok öfver svenska allmogespråket. 1867.
- Rooth, A.-B.*, The Complexity of Girls' Puberty Rites among the Athabaskan Indians (Verhandlungen des XXXVIII. internationalen Amerikanistenkongresses ... 1968. 2). 1968.
- Rosén, H.*, Studier i skandinavisk religionshistoria och folktro. 1919.
- Rydh, H.*, Kvinnan i Nordens forntid. 1926.
- Rääf, L. F.*, Svenska skrock och signerier. Med inl. och anm. utg. av K. R. V. Wikman. 1957.
- Samling af danske Kirke-Love ved G. J. Thorkelin. Khvn 1781.
- Samling af gamle norske Love, af det gamle norske i det nu brugelige danske sprog

- oversatte og oplyste med fornødne . . . Anmærkninger . . . af H. Paus. 1–2. Khvn 1752.
- Samling af Sveriges gamla lagar . . . utg. af H. S. Collin och C. J. Schlyter. 2. 1830.
- Samter, E., Geburt, Hochzeit und Tod. Beiträge zur vergleichenden Volkskunde. Leipzig und Berlin 1911.
- Samuelsen, J. A., Folkeminne frå Modum. (Norsk Folkeminnelag 97.) Oslo 1966.
- Sartori, P., Sitte und Brauch. (Handbücher zur Volkskunde 5.) 1. Leipzig 1910.
- v. Schubert, F. W., Reise durch Schweden, Norwegen, Lappland, Finnland und Ingermannland, in den Jahren 1817, 1818 und 1820. 2. Leipzig 1823.
- Sveriges kyrko-författning och läroverk, för äldre och nyare tid. Öfwers. med anm. och tillägg af A. Z. Pettersson. 2. 1825.
- Skrifter till uppbyggelse från medeltiden . . . efter gamla handskrifter utg. af R. Geete. (SFSS 36.) 1904–1905.
- Skånska folkminnesuppteckningar från 1600-talet. Ur provsternes beskrivelse over Skaane. (Skånska folkminnen årsbok 1929.)
- Staf, N., Pietistisk kyrkokritik. En kyrkorättslig undersökning. 1962.
- Statuta synodalia veteris ecclesiae sveogothicae . . . ed. H. Reuter Dahl. 1841.
- Stockholms stads tänkeböcker från år 1592. Utg. av Stockholms stadsarkiv. 6 (1605–1608). 1963.
- Storaker, J. T., Menneskelivet i den norske folketro. (Norsk Folkeminnelag 34.) Oslo 1935.
- Ström, F., On the sacral Origin of the germanic Death Penalties. 1942.
- Svenska kyrkobruk under medeltiden. En samling af utläggningar på svenska öfver kyrkans lärobegrepp, sakrament, ceremonier, botdisciplin m.m. Efter gamla handskrifter utg. af R. Geete. (SFSS 33.) 1900.
- Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Å. Holmbäck och E. Wessén. Ser. 1, 2, 3, 5. 1933–1946.
- Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Samlade och utg. af H. Lundström. Ser. 1. 1908.
- Svensk författningssamling 1855.
- Sveriges kyrkolag av år 1686 jämte dithörande stadganden, som utkommit till 1 mars 1916. Utg. av P. Rydholm. 1916.
- Sveriges sägner i ord och bild. Utg. och kulturhistoriskt belysta av W. Liungman. 4. 1961.
- v. Sydow, C. W., Sveriges och Finlands svenska folksägner. (Nordisk kultur 9 B.) Khvn 1931.
- Våra folkminnen. En populär framställning. 1919.
- Övernaturliga väsen. (Nordisk kultur 19.) Oslo 1935.
- Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken från den svenska medeltidskyrkan. Utg. af J. Gummerus. 1902.
- Söderblom, N., Ur religionens historia. 1915.
- Söderwall, K. F., Ordbok öfver svenska medeltids-språket. 2: 1. 1891–1900.
- Thomson, A., Otdigt sängelag. En rätthistorisk studie. (Rätthistoriskt bibliotek 9.) 1966.
- Tillhagen, C. H., Folklig läkekonst. 1962.
- Troels-Lund, Dagligt liv i Norden på 1500-talet utg. av K. Fabricius. 8. 1931.
- Törner, J. J., Samling af widskeppelser. Med inl. och anm. utg. av K. R. V. Wikman. 1946.
- Ussing, H., Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater . . . 4: 2. Sorøe 1789.
- Wagnér, G., Småländska folkminnen. 2. 1938.
- Wasserschleben, F. W. H., Die Bussordnungen der abendländischen Kirche. Unver-

Anders Gustavsson

- änderter Abdruck der 1851 . . . erschienenen Ausgabe. Graz 1958.
- Weiser-Aall, L.*, Svangerskap og fødsel i nyere norsk tradisjon. En kildekritisk studie. Oslo 1968.
- Wessman, V. E. V.*, Människan och djuren. (Finlands svenska folkdiktning VII: 3.) Helsingfors 1952.
- Wetterberg, P.*, Sammandrag af kongl. förordningar, resolutioner och stadgar, . . . som i synnerhet angå ecclesiastique staten uti Götheborgs stift. 1790.
- Vide, T.*, Ett kyrkogångsgille. (Sverige. Fosterländska bilder.) 1877–1878.
- Wigström, E.*, Allmogeseder i Rönnebergs härad i Skåne på 1840-talet. (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv 8: 2.) 1891.
- Folktro och sägner från skilda landskap. (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv 8: 3.) 1898–1914.
- Folktro och sägner från skilda landskap. Utg. av A. Stenklo. (Svenska sagor och sägner 11.) 1952.
- Wikman, K. R. V.*, Tabu- och orenhetsbegrepp i nordgermansk folktro om könen (Folkloristiska och etnografiska studier 2.) Helsingfors 1917.
- Wilde, L.*, Ancient cures, charms, and usages of Ireland. Contributions to Irish Lore. London 1890.
- Vilkuna, A.*, Die Ausrüstung des Menschen für seinen Lebensweg. Helsinki 1959.
- Wille, H. J.*, Utryckte optegnelser om Thelemarken. Utg. i uddrag af L. Daae. (Hist. tidskr. 2 række, 3.) Kristiania 1882.
- Wuttke, A.*, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. Zweite, völlig neue Bearbeitung. Berlin 1869.
- Zachariae, T.*, Abergläubische Meinungen und Gebräuche des Mittelalters in den Predigten Bernardinos von Siena. (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde . . . herausgeg. von F. Boehm. 22.) 1912.
- Åkerman, V.*, Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat. 1964. Ämbetsbref år 1805. 12. 1805 års prästmötes-handlingar (Linköping). 1805.

Zusammenfassung

DIE WÖCHNERIN

Eine ethnologische Verhaltensstudie

Das schwedische Traditionsmaterial hat gezeigt, wie viele Verhaltensmassregeln eine Frau nach der Geburt eines Kindes zu beachten hatte. Sie war aus der sozialen Gemeinschaft ausgeschlossen, nicht nur insofern, als sie keine fremden Häuser besuchen durfte, sie sollte auch nicht das Haus verlassen. Das letztere Verbot sollte sie nicht daran hindern, andere Menschen zu treffen, sondern sie vor magischer Gefahr schützen, der man sie ausgesetzt glaubte. Ausser diesen ziemlich generellen Ausgangsverboten gab es speziellere, wie dass die Wöchnerin keinen Keim, kein fließendes Wasser und keinen Acker überschreiten durfte. (Karte 1.) Es handelt sich dabei sicher um volkstümliche Erweiterungen des generellen Ausgangsverbotes. Ferner durfte das Bade- und Waschwasser der jungen Mutter nicht im Freien ausgegossen werden. Hier handelt es sich um eine Form von Berührungsassoziation. Die

Wöchnerin sollte auch nicht in direkte Berührung mit der Umgebung treten – so durfte sie keinem Fremden die Hand geben und sich nicht mit der Zubereitung des Essens für die Hausgenossen befassen. Von Seiten der Kirche riet man den jungen Müttern in nachreformatorischer Zeit, sich bis zur Aussegnung zu Hause zu halten. Im 16. Jahrhundert soll dies in christlichen Ländern eine allgemeine Sitte gewesen sein. Dagegen erliess die Kirche keine spezifischen Ausgangs- oder Umgangsverbote wie, dass man nicht über Wege gehen, jemandem die Hand reichen oder Essen bereiten dürfe. In der mittelalterlichen griechischen Kirche gibt es jedoch Belege für Verbote, Essen zu bereiten.

Ausser dem Umgangsverbot gab es auch Bestimmungen, die die Wöchnerin aus der religiösen Gemeinschaft ausschlossen. So durfte sie nicht in die Kirche gehen, nicht das Abendmahl empfangen und kein Kind zur Taufe tragen. Das Verbot des Kirchenbesuchs geht auf Vorschriften im Alten Testament (3. Mos. 12) und auf Äusserungen gewisser Kreise der mittelalterlichen Kirche, vor allem die Bussbücher, zurück. Papst Gregor der Grosse und spätere Gesinnungsgenossen verwarfen die kultischen Verbote und gestatteten den Müttern, gleich nach der Entbindung in die Kirche zu kommen. Die nachreformatorische Kirche stand auf demselben Standpunkt, doch fiel es ihr dem überlieferten Material nach zu urteilen schwer, ihn in der Praxis durchzusetzen, was wohl damit zusammenhängt, dass die einzelnen Gemeindepfarrer, wie es sich zeigte, mehrfach an den älteren Verböten festhielten. Ihre Auffassung wich also von dem offiziellen Standpunkt der Kirche ab.

Das sexuelle Zusammenleben der Ehegatten durfte erst nach der Aussegnung wieder aufgenommen werden. Der Ehemann sollte einen getrennten Schlafplatz haben, was zur Entstehung scherzhafter volkstümlicher Redensarten führte. Die Lage des Ehegatten wurde derjenigen männlicher Tiere (Ganter und Schafböcke) verglichen, die man zu bestimmten Zeiten des Jahres von den weiblichen Tieren getrennt hielt (Karte 4). Der Ausdruck „auf dem Gänsehügel“ gehen ist aus den alten dänischen Landschaften wie auch aus Dänemark überliefert und aus den altschwedischen Landschaften „im Schafbocksverschlag liegen“. Das sexuelle Verbot ist in kirchlichen Vorschriften des Mittelalters belegt. In einigen der schwedischen Landschaftsgesetze ist es angedeutet. Auch aus nachreformatorischer Zeit gibt es Belege dafür, dass die Kirche sexuelle Enthaltbarkeit empfahl.

Eine kleine Anzahl von Aufzeichnungen teilt mit, dass nicht ausgesegnete Frauen nicht das juristische Recht hätten, als Zeugen aufzutreten. Einen Beleg für ein derartiges Verbot im geschriebenen Gesetz gibt es jedoch nicht. Dort war nur vorgeschrieben, dass wer zur Ehrlosigkeit verurteilt war, nicht Zeuge sein konnte. In einigen wenigen Traditionsangaben werden nicht ausgesegnete Frauen in der Tat als ehrlos bezeichnet.

Während der Schwangerschaft hatte die Frau sich ebenfalls nach gewissen Verhaltensmassregeln zu richten. Sie unterschieden sich jedoch in den meisten Fällen von denjenigen, die sie nach der Entbindung beachten sollte. Hingegen dürften die Menstruationsbestimmungen aber mit den für die Zeit nach der Entbindung geltenden übereinstimmen. Aus Mangel an Beweismaterial ist

es jedoch nicht möglich, sich darüber mit der gleichen Sicherheit zu äussern, wie über die Schwangerschaftsregeln.

Die mittelalterliche Kirche sprach schwangeren Frauen gegenüber keine kultischen Verbote aus, sondern ermahnte sie vielmehr, die Gottesdienste zu besuchen und das Abendmahl zu nehmen. Menstruierenden Frauen war es dagegen verboten, den Kirchenraum zu betreten und das Abendmahl zu empfangen. Papst Gregor der Grosse lehnte diesen Standpunkt jedoch ab. Er betrachtete die Menstruation als ein natürliches Geschehen, und nicht als etwas, dem Schuld (Sünde) anhaftete.

Die mittelalterliche Kirche hat mehrfach – vor allem in den Bussbüchern – Verbote gegen sexuellen Verkehr während vorgeschrittener Schwangerschaft wie auch während der Menstruation erlassen.

Die Verbote in Bezug auf die Wöchnerin erinnern auch an das Abstandnehmen vom Schinder, mit Ausnahme vor allem des sexuellen Verbotes. Die Abstandnahme vom Schinder hatte ihren Grund in dessen Ehrlosigkeit; so verhielt es sich jedoch nicht im Falle der Wöchnerin, ausser vielleicht in bezug auf das Verbot, als Zeuge aufzutreten.

Auch unter nichtchristlichen Völkern hatte die Wöchnerin bestimmte Regeln zu beobachten. Eine Entsprechung fehlt eigentlich nur bei den Verböten, die an die christlichen Sakramente, Taufe und Abendmahl, anknüpfen. In dem sporadischen Quellenmaterial aus vorchristlicher Zeit in den nordischen Ländern finden sich eigentlich keine Belege für bestimmte Verhaltensmassregeln für Wöchnerinnen. Das braucht aber nicht zu bedeuten, dass solche gar nicht vorkamen. Es hat jedoch den Anschein, als wären viele der erwähnten Vorschriften durch die Kirche in Skandinavien eingeführt worden.

Wenn die Wöchnerin gegen die verschiedenen Bestimmungen versties, setzte sie – zahlreichen Angaben im Traditionsmaterial zufolge – sich selbst, das Kind und/oder ihre Umgebung magischen Gefahren aus. Sie war also sowohl selbst gefährdet als auch gefährlich für diejenigen, die ihr nahe kamen. Ihr drohte Krankheit oder, vor allem, Entführung durch übernatürliche Wesen. Die Gefahren, die sie anderen bringen konnte, liessen sich nicht rational erklären, sondern waren übernatürlicher Art. Für das Kind bestand vor allem die Gefahr, vertauscht zu werden.

Wenn die Wöchnerin ein fremdes Haus besuchte, meinte man, dass dort eine Ratten- oder Mäuseplage drohe oder Geschirr oder Glas in Scherben gehen würden (Karte 5). Die letztere Vorstellung ist nur aus den alten dänischen Landschaften und Dänemark bekannt, was darauf hindeutet, dass sie zumindest in die Zeit zurückreicht, als jene Landschaften zu Dänemark gehörten. Man glaubte ferner, die Umgebung könne Krankheiten bekommen; diese Auffassung war vor allem mit der Vorschrift verknüpft, niemandem die Hand zu geben. In ähnlicher Weise meinte man, dass menstruierende Frauen ihrer Umgebung gefährlich werden konnten, jedoch kaum schwangere.

Die Vorstellungen von magischen Gefahren finden keine Stütze in Äusserungen seitens der Kirche; sie können vielmehr volkstümliche Ausschmückungen der Verböte sein, um diesen stärkeren Nachdruck zu verleihen. Die im Traditionsmaterial belegten Verböte stamme nsicher aus den Vorschriften der

mittelalterlichen Kirche, die ihrerseits mehrfach durch alttestamentliche Bestimmungen beeinflusst waren. Insofern können die magischen Vorstellungen nicht primär sein und die verschiedenen Verbote sekundär ausgebildet zu dem Zweck, die Frauen oder ihre Umgebung vor magischen Gefahren zu schützen. Es ist zu beachten, dass Vorstellungen von magischen Gefahren kaum mit den kultischen und sexuellen Bestimmungen verknüpft sind, sondern eigentlich nur mit den Ausgangs- und Berührungsverboten.

Eine andere denkbare Möglichkeit ist, dass sowohl die verschiedenen Verbote wie die Vorstellungen von magischen Gefahren unabhängig voneinander auf der Grundlage einer dahinterstehenden Unreinheitsvorstellung entstanden sind. Nach volkstümlicher Auffassung liessen sich die magischen Gefahren, welche die Wöchnerin und ihre Umgebung bedrohten, durch gewisse Schutzmittel abwehren. Die Frau konnte Stahl, Schwefel und ähnliche Stoffe an sich tragen, denen der Volksglaube schützende Wirkung zuschrieb. Sie konnte auch irgendein Kleidungsstück des Ehemanns überziehen, wenn sie ausging. Besucher, die das Zimmer betraten, sollten in der Feuerstelle rühren, bevor sie sich der Mutter oder dem ungetauften Kind näherten; andernfalls konnten sie Böses von draussen hereintragen.

Ausser dem Glauben an die magischen Gefahren trug offenbar die Kontrolle seitens der Umwelt und der Kirche dazu bei, dass die Wöchnerin sich davor hütete, gegen die Verhaltensmassregeln zu verstossen. Die Umgebung konnte ihren Abscheu dadurch zum Ausdruck bringen, dass man eine nicht ausgesegnete Frau anspuckte, wenn sie sich ausserhalb des Hauses sehen liess. Das Spucken geschah auch in magisch abwehrender Absicht. In Ostschweden herrschte zudem eine volkstümliche Vorstellung, dass man eine solche Frau straflos steinigen oder totschlagen dürfe (Karte 6). Das erinnert an die Lage der Geächteten im Mittelalter.

Als Motivierung dafür, dass die Wöchnerinnen derartige Vorschriften zu beachten hätten, wird in dem Traditionsmaterial angegeben, die Frauen seien bis zur Aussegnung heidnisch, d.h. sie ständen ausserhalb der kirchlichen Gemeinschaft (Karte 9). Die Bezeichnung der Wöchnerin als Heidin (heidnisch) lässt sich bis ins 16. und 17. Jahrhundert zurückverfolgen. In bezug auf ungetaufte Kinder verwenden die mittelalterlichen Provinzialgesetze diesen Ausdruck. In den nordischen Ländern kann diese Auffassung nicht älter sein als das Christentum.

Andere Aufzeichnungen wiederum sagen, die Wöchnerin müsse die Verbote beachten, weil sie unrein sei: Eine derartige Vorstellung, die von der nachreformatorischen Kirche bekämpft wurde, geht auf eine übliche Auffassung in der mittelalterlichen Kirche zurück. Das Vorbild dazu liefern die alttestamentlichen Reinigungsvorschriften. Gregor der Grosse und spätere Gesinnungsgenossen wendeten sich jedoch gegen den Reinigungsaspekt.

Auch bei nichtchristlichen Völkern wurde die Wöchnerin als unrein betrachtet. Das bedeutete jedoch nicht, dass sich ein Zusammenhang zwischen den alttestamentlichen und den ausserchristlichen Unreinheitsvorstellungen aufzeigen liesse.

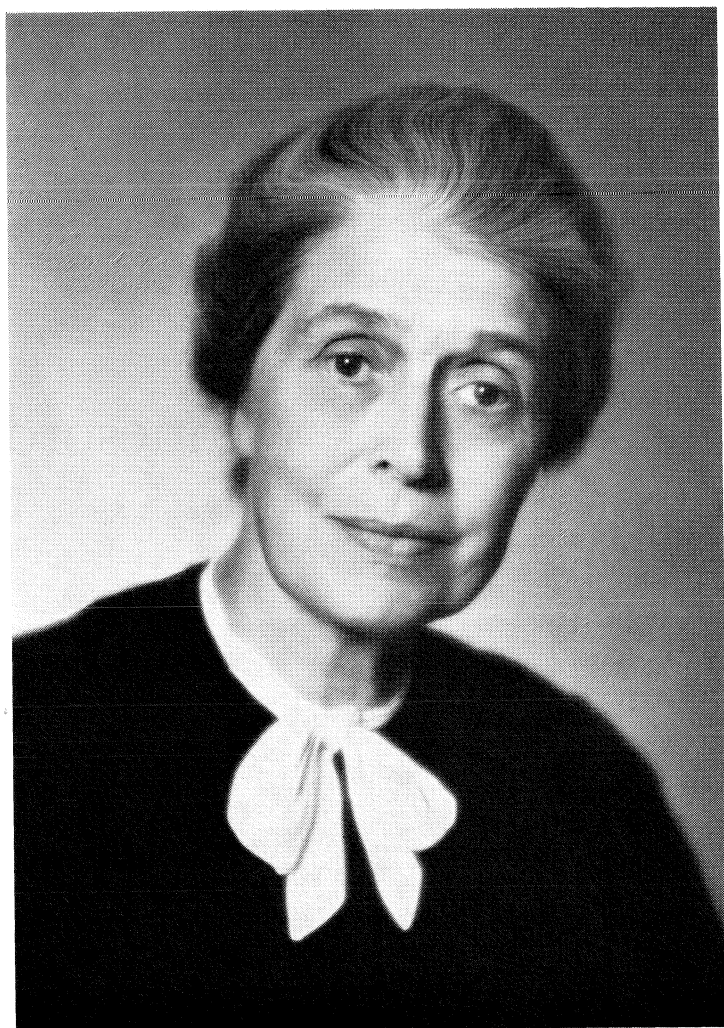
Nur selten stösst man im Traditionsmaterial auf eine Angabe, dass die

Verbote eine rationale Erklärung erhalten hätten, d.h. dass sie dazu dienen sollten, die Gesundheit der Frau zu schützen und ihre Genesung nach der Entbindung zu beschleunigen. Eine derartige Auffassung vertrat in nachreformatorischer Zeit energisch die Kirche. In der Bevölkerung lebten dagegen die Vorstellungen der mittelalterlichen Kirche zäh weiter. Diese schenkte der Therapie der Wöchnerin kaum einen Gedanken. Einige Rabbiner deuteten schon früh die alttestamentlichen Reinigungsvorschriften als göttliche Fürsorge für die körperliche Gesundheit der Frau. Dagegen ist zu sagen, dass die Bestimmungen über Unreinheit im 3. Buch Mose 12 sich auf das kultische Verbot, sich dem Heiligtum zu nähern, konzentrieren. Hier kann es sich nicht um therapeutische Gesichtspunkte handeln, vielmehr steht der Gedanke im Vordergrund, dass das Heiligtum verunreinigt werden könne. Das sexuelle Verbot im Alten Testament betraf lediglich menstruierende Frauen. Hier liegt die Betonung auf dem Umstand, dass der Mann nicht verunreinigt werden sollte.

Es fällt schwer, sich darüber zu äussern, welche Rolle die therapeutischen Gesichtspunkte als Motivierung der Verbote bei den nichtchristlichen Völkern gespielt haben. Therapeutische Gesichtspunkte und Vorstellungen von Unreinheit brauchen einander nicht auszuschliessen; man kann sie sich nebeneinander lebend vorstellen. Aufzuspüren, was in diesen Fällen das Ursprüngliche ist, dürfte kaum möglich sein. Ebenso schwer hält es, definitiv festzustellen, ob die Verbote oder die magischen Vorstellungen das Ursprüngliche sind oder ob sich beide unabhängig voneinander ausbildeten. Es gibt Forscher, die erklären, die Vorstellungen von magischen Gefahren gingen auf faktische Beobachtungen zurück, dass die Frau nach der Geburt rein physisch schwach und tödlichen Krankheiten wie dem Kindbettfieber ausgesetzt ist. Diese rein rationalen Beobachtungen sollten die Grundlage der Verbote bilden. Dieser Ansicht lässt sich entgegenhalten, dass die rationale Erklärung keinen Zusammenhang mit der Vorstellung haben kann, dass die Wöchnerin für ihre Umgebung gefährlich war, was dagegen mit der Unreinheitsauffassung zusammen passt.

(Översättningen till tyska har utförts av dr phil. Christiane B. Sjöberg, Lund.)

Minnesota

4.1 1886-13.4 1971

Marianne Mörner

Av Ivan Svalenius

En ung lärare som tillfälligt vikarierade vid rektor Marianne Mörners flickläroverk i Malmö sa en gång: »Vid den här skolan får man förstås inte stanna men det är bra att ha börjat här, för då vet man åtminstone hur en skola ska vara.» Även om inte alla var överens med honom om detta, så är det ovanligt många, både lärare och elever, som helhjärtat instämmer.

Marianne Mörner föddes 1886 i en ryttmästarfamilj i Helsingborg och kunde bland sina förfäder räkna en lång rad militärer och ämbetsmän av olika grader. Efter mogenhetsexamen i Malmö 1904 och studier i Lund blev hon 1917 fil. dr och docent i romanska språk på avhandlingen »Le Purgatoire de Saint Patrice de Bérol» och utgav 1920 handskriften i ny textedition. 1922 övergick hon emellertid till enbart pedagogiken och efter tjänst vid Djursholms samskola blev hon 1929 rektor i Malmö, den första kvinnliga rektorn för ett högre allmänt läroverk.

Det förunnades henne att under sina 22 rektorsår bygga upp en ny skola. 1929, då man inhystes i ett f.d. barnhem, fanns 35 elever. När hon våren 1951 avgick undervisades 500 flickor i en ny fin skolbyggnad. Ej minst som sakkunnig (1937–38) i utredningen av flickläroverkens organisation hade hon själv verksamt bidragit till denna utveckling, ej sällan i kamp med myndigheterna som hade svårt att medge att flickornas utbildning var lika viktig som pojkarnas.

Skolans mål nummer ett var för henne fasta och gedigna kunskaper och skolans läromedel nummer ett var arbete och arbetsro. Fördens skull måste de inom skolan rådande reglerna oavvisligen hållas. Med fasthet och utan prutmän sörjde hon för att varje lärare och varje elev var väl medveten om detta. Men hon själv var också väl medveten om att eleverna oftast ej förrän vid vuxen ålder lärde sig uppskatta det. Under senare år citerade hon en gång – med tanke på sig själv – Vår Herre i Victor Hugos fabel om pingvinerna: »Avec l'âge j'incline de plus en plus à la clémence» men – tillade hon – »jag är inte säker på att flickorna har märkt det». Och en gång gav hon en tillrättavisning i

följande form: »Jag vet, adjunkten, att vi har både en dr Jekyll och en mr Hyde, men man får inte ge den sistnämnde för stor frihet.» En skolchef med sin djupaste förankring i fransk kultur, med stramt uppdragna undervisnings- och levnadsnormer förenande en lite exklusiv personlighetsfärgning av förstående ironi och självironi.

Utöver den stränga pliktuppfyllelsen, som väl närmast föll i ögonen, fanns hos Marianne Mörner ett djupt personligt intresse för varje liten individ, en förståelse inifrån och en osviklig hjälpsamhet. Därför kände hon samtliga elever ej blott till namn och utseende utan också deras problem och hemförhållanden. Därför önskade hon sig främst en kurator som hjälp vid sidan av sin expeditjonsstab, som utgjordes av – ett halvtidsanställt skrivbiträde – ibland kände hon sig som ensamjungfru. Men personvården var för henne viktigare än den organisatoriska utbyggnaden. Och därför var hon ingen som helst vän av våra dagars stora undervisningsfabriker.

För läraren var hon den självskrivna och respekterade chefen. Visserligen stillnade samtalen av när den stiliga och högresta gestalten kom in i kollegierummet och något duande förekom icke, men *ett* visste vi: »en gång säga och därvid bliva», det ordspråket tillämpades alltid. Hon var för oss en fast punkt, orubbligt pålitlig. Jag har en gång hört henne i telefon till Skolöverstyrelsen säga: »Vem läraren är, det är en ensak mellan honom och mej. *Jag* svarar utåt och uppåt även för felen i min skola.»

»Det är svårare att ta emot något än att ge.» Är det månne den tanken som avspeglar sig däri att aldrig något nämndes om att vid uppbörden av terminsavgifterna det alltid fanns fler befrielser än vad lokalstyrelsen beslutat om eller att endast räkenskaperna röjer att bland de premier och stipendier som årligen utdelades så många härrörde från okänd givare. Till Marianne Mörners minne vill jag därför gärna citera Zilliacus' ord:

»Allt vad skönt i blomning står
fägringen och styrkan får
ur det strängt förteguna

— — —

Segrande men sällan spord
verklig vänskap, arm på ord,
djupt i starka känslors jord
växer i det tysta.»

Pierre Naert

Av Bertil Malmberg

Pierre Naert var född i Albi i departementet Tarn i Languedoc den 29 maj 1916. Han stammade alltså, symboliskt nog, från ett land och en stad, vars namn är oupplösligt knutna till den kamp för frihet och andligt oberoende, som gått till historien som albigenserkrigen. Och han var landsman med den nästan 200 år äldre Jean-François de Galaup de La Pérouse, sjöfararen och upptäcktsresanden, som blev den förste att ge en på självsyn grundad skildring av det märkliga ainufolket på de nordjapanska öarna.

Efter examina vid Sorbonne kom Pierre Naert endast tjuugoårig som lektor i franska till Reykjavik (1936–1937). Året därpå var han lärare i Tyskland och skulle 1939 ha tillträtt en lektorstjänst vid Königsbergs universitet, om inte kriget hade kommit. Hösten 1939 kom han i stället med sin maka till Lund som stipendiat. Här måste han stanna, tills kriget var över, och här förblev han verksam under en dryg del av sitt liv. Pierre Naert blev lundensare. Sina skandinaviska studier, som han hade påbörjat i Paris under Alfred Jolivets ledning, fortsatte och fullbordade han i Lund, främst som lärjunge till Erik Noreen. Sin licentiatexamen tog han för denne i Uppsala 1943. När han sex år senare disputerade i Lund, hade han redan bakom sig en omfattande vetenskaplig produktion men också en rik verksamhet som lärare och kursgivare på olika stadier och som läroboksförfattare. Det var tidvis svåra år för honom, särskilt innan kontakten med Frankrike blev återknuten och han kunde erhålla forskningsbidrag hemifrån.

Doktorsdisputationen och den därpå följande docenturen innebar för Naert en lösning av hans försörjningsproblem och gav honom forskningsmöjligheter. Docenturens beteckning »Nyare nordisk och allmän språkvetenskap» lämnade honom full frihet att välja sina forskningsfält. År 1962 utnämndes Naert till professor i nordiska språk vid Turun Yliopisto (Åbo finskspråkiga universitet). Det var en tjänst, som för-

29.5 1916-4.6 1971

utsatte behärskning i tal och skrift av finska språket. Denna lärostol innehade han till sin bortgång den 4 juni 1971.

En värderande sammanfattning av Pierre Naerts vetenskapliga produktion är mycket svår. Denna spänner över så skilda områden, att den inte kan överblickas av en enda kritiker. Jag skall först ge några exempel på denna mångsidighet, sedan stanna vid några av de arbeten, som synes mig centrala för bedömningen av hans vetenskapliga insats. Naerts första tryckta skrifter behandlade isländskt språk och diktning (från 1937, 1938 och 1940; Thomas Gudmundsson, *Poèmes islandais*, Paris 1937; *Un poète islandais canadien*, Guttormur Guttormsson, Yggdrasil 1938; *Um ýms ósamræmi i Hænsa-Þórisögu i Tímarit Þjóðræknisfél.* Íslend. 22, 1940). Han återvänder till det västnordiska i senare studier, bl.a. över suffixet i fvn. *norrønn* och västnordiska representanter för ie. **er(ə)dh-* (Arkiv för nordisk filologi 60, 1945) samt i en redovisning av insamlat färöiskt språkmaterial («Ur min färöiska kortlåda», Arkiv för nordisk filologi 57, 1944). Till det västnordiska området kom han tillbaka även långt senare, och ett av hans sista tryckta arbeten (ursprungligen en föreläsning på isländska vid Reykjavíks universitet) behandlade isländsk och färöisk fonetik («La différenciation des consonnes en corrélation quantitative en islandais et en féroyen», *Orbis* XVIII, 1969, s. 427–438). Men han kom tidigt också in på andra ämnen och tog bl.a. upp den så ofta debatterade utvecklingen av lat. *ct*, *cs* till *pt*, *ps* och av *gn* till *mn*, *mn* till *un* i rumänskan (*Acta linguistica* 2, 1940–1941). Han får här anledning till en djuplodande studie i substrat- och interferensfenomenens mekanism.

Redan en av Naerts tidigaste skrifter hade emellertid en mera direkt allmänspråklig karaktär. Det var den mot bl.a. Antoine Meillet kritiska studien över ordets karaktär («Réflexions sur le caractère du mot dans les langues anciennes et dans les langues modernes», *Acta linguistica* 2, 1940–1941). Av avgjort större värde är emellertid den artikel, som publicerades som första uppsats i den 1947 startade lundsiska tidsskriften *Studia linguistica* om det arbiträra tecknet («Arbitraire et nécessaire en linguistique»). Den tolkning av det språkliga tecknet, som Naert där lägger fram, kan sägas slå en brygga mellan två till synes oförenliga ståndpunkter. Den skarpsinniga begreppsanalysen avslöjar en redan mogen forskare. I ett par artiklar (*Moderna språk* 36, 1942, och *Skrifter utg. av Samfundet för stilforskning* 13, 1948) och i ett arbete med pedagogisk syftning (*Manuel d'explication française* 1–2,

Lund 1944) hade Naert tagit upp textexplikationens och litteraturläsningens problem, därmed förebådande sitt stora verk, doktorsavhandlingen om Vilhelm Ekelunds stil («Stilen i Vilhelm Ekelunds essayer och aforismer. Med en inledning om stilistikens förutsättningar och arbetsmetoder», Lund 1949). Det skulle vara förmätet av mig att här söka värdesätta Naerts bidrag till Ekelundsforskningen. Men jag vill kort dröja inför en sida av doktorsavhandlingen, som jag menar mig begripa, hans språkteoretiska utredning av stilforskningens principer och metodik, och jag gör det med så mycket större glädje, som jag i detta stora inledningskapitel tror mig finna konturerna av en teori om den språkliga kommunikationen, som jag anser både skarpsinnig och fruktbar. Naerts sammanfattande schema över förhållandet mellan socialt och individuellt i språket äger t.ex. ett bestående värde. Emellertid är det för bedömningen av denna teori, liksom då det gäller Naerts andra stora arbete, inte främst fråga om vad som är rätt eller fel. Centralt är här det inre sammanhanget i en teoretisk modell, som prövas på ett konkret material. Och det var lika djärvt att pröva stilistikens metoder på Ekelund, som det var att pröva den komparativa metodiken på ainu och indoeuropeiskan. Men låt oss först dröja ett slag vid stilistiken. Efter en genomgång av allt, som då var skrivet av intresse för problemet om stilen, ger Naert sin egen definition: stil är med Saussures termer »la linguistique de la parole», dvs. det är den vetenskapliga analysen av den individuella talhandlingen eller av den föreliggande texten, respektive av det individuella språkbruket. Om beskrivaren därvid främst tar upp de drag i texten, som avviker från andra manifestationer av samma »langue», så är det av praktiska bekvämlighetsskäl. Naert gör rent hus med alla vida, yviga och lösliga definitioner av stilen och avvisar framför allt inbegripandet i stilistiken av sådana fenomen som motivval, person- och miljöskildring, komposition och berättarteknik, och han analyserar ingående och kritiskt Croces berömda definition av talakten som enbart »espressione». Sin egen syn på stildragen ger han en skarp formulering i orden (s. 62): »Man kan säga att många av de som 'godtycklighet' och 'våldförande på språket' ofta stämplade individuella novationerna till sitt väsen tvärtom äro systematiska stegringar av språkets möjligheter». Naert har därmed klart och ofrånkomligt slagit fast, att stilen är en språklig företeelse och stilistiken en lingvisternas angelägenhet. Man kan kritisera vissa moment i den naertska definitionen. Även stildragen kräver ju en referensram, en konvention, som inom gränserna för ett givet språksam-

hälle – som kan vara ett litet litterärt kotteri, t.ex. en grupp exklusiva Ekelundsläsare – ger dem deras kommunikationsvärde. Det finns alltså, menar jag, ett stilens »langue» (=konventionellt system) och ett stilens »parole» (=den konkret föreliggande utsagan respektive de individuella vanorna). Pierre Naert kunde 1949 inte ana, att det tjugo år senare i Frankrike, på grundval av den gamla retoriken och med de moderna strukturalistiska metodernas hjälp, skulle växa fram en vetenskap om de större enheternas struktur – om texten, om »le discours» –, vilken till fullo skulle bekräfta hans tro på lingvistikens möjligheter att komma till rätta med stilen. Om hans teoretiska inledning varit tillgänglig på franska, skulle den säkert ha stått i centrum för den nu aktuella debatten i hans hemland. Hans plan att ge ut den på franska kom aldrig till utförande.

Redan tidigt hade Pierre Naerts forskarhåg lockats av finskugriska, paleosibiriska och andra fjärran språk och språkfamiljer. Men hans ambition var än större. Han gav sig i kast med ainu, det nordliga Japans, Sachalins och förr också Kamtschatkas och Kurilernas gåtfulla, isolerade språk. Han berättade själv en gång, att han gick till sina försök med ainu i den tron, att han skulle kunna relatera detta till de uraliska språken, men att han under arbetets gång allt mer drevs till övertygelsen, att det i stället var i de indoeuropeiska språken, som ainus släktingar vore att finna. Resultatet blev så småningom den stora ainuboken »La situation linguistique de l'ainou; I Aïnou et indoeuropéen» (Lund 1958).

Det skulle föra för långt att i detalj exemplifiera de sammanställningar, som Naert åberopar för sin tes. Jag inskränker mig till några få slående fall, från bl.a. räkneordserien och pronominalsystemet. Ordet för 'två' heter på ainu *tu*, ordet för 'tre' *re* (varvid är att märka, att språket bara känner enkla initiala konsonantgrupper). 'Fyra' heter visserligen något helt främmande, men det finns ett äldre ord, som har bevarats i betydelsen 'fyrekant[ig]': *watchirewre*, som det inte är svårt att anknyta till stammen i lat. *quattuor* osv., om man antar en assimilation av initialen **kw* till **w*, som har talrika ie. paralleller i orden för 'fyra' och 'fem'. I en rad sammansättningar återfinns Naert det ursprungliga ainuordet för 'åtta', som är *atkorō*, fullt möjligt att sammanställa med ie. **ōktō* (lat. *octo*, vårt *åtta*). Slutligen finns i ainumaterial från Sachalin belagt ett ord med betydelse 'bunt av tio (skinn o.d.)' *kuntu*, som passar in i bilden, om vi betänker, att den ie. stammen **kmt-* (lat. *centum* osv.) ursprungligen hade betydelsen 'tio'. Lika

frapperande är det, att ordet för 'jag' har former på *ku* (avledn. *kuani* osv.), som stämmer med våra (lat. *ego* osv.) och att reflexivet 'sig' heter *shi* eller *si*, att vissa relativa och frågande pronomina lätt låter sig ställa samman med indoeuropeiska grundord och att ainu har ett enklitiskt *-ke*, ibland bara *-k*, känt från bl.a. latin och gotiska. Varje sådant exempel betyder isolerat ingenting, och många av Naerts sammanställningar är så löst grundade, att de inte gärna kan beaktas. Men antalet likheter blir till slut ändå till besvärande indicier. Ett av Naerts starkaste kort är påvisandet, mellan närbesläktade ord, av uppenbara avljudsväxlingar, vilkas likheter med de från indoeuropeiska språk kända är svåra att bortförklara som inbördes oberoende mekanismer. Snarlika lexikaliska element i två språk säger i och för sig ingenting om genetisk släktskap. Men alltför många av Naerts exempel även i det lexikaliska materialet är så slående, att de pockar på en förklaring (ain. *aka* 'vatten', lat. *aqua* osv.; ain. *unchi* 'eld', lat. *ignis* osv.; ain. *yuk* 'hjort, vildget' m.m., lat. *equus* 'häst'; ain. *nito* 'snö', lat. *nix*, *nivis* av en ie. stam på **sneig^uh-*, samma som i vårt *snö*; ain. *yukram* 'lever, lunga', vars stam minner om ie. **iēk^ur-*, lat. *iecur* osv.). Det är här inte fråga om enstaka fall utan om långa serier av ordelement, och det gäller inte tillfälliga ljudlikheter utan motsvarigheter, som kan uttryckas som strikta, regelbundna ljudlagar.

Pierre Naerts tes om ainuspråkets indoeuropeiska ursprung väckte en storm inom den lingvistiska världen. Det kan vara anledning att nu, snart femton år senare, när den första entusiasmen och den första indignationen har ebbat ut, mera sansat ställa frågan om ainuteoriens vetenskapliga validitet. Som Naerts försvarare anmälde sig några av vår tids mest auktorativa lingvister: Georges Dumézil, Louis Hjelmslev och André Martinet. På motståndarsidan fann man bl.a. Émile Benveniste och Roman Jakobson. Jag talar här inte om dvärgalåten från de små lokala avundsmännen, som ingenting begrep eller ville begripa. Den skulle snart tystna – mot resen, om nu den bilden passar in på Pierre Naerts fysiskt och psykiskt bräckliga person. Låt oss i dag ställa problemet principiellt och metodiskt. Vad var det Pierre Naert gjorde? Och vad finns i dag att ta fasta på i hans magnum opus? Var det en rök, som skingrades för vinden, eller lämnade det efter sig något av värde även för en generation, som kanske ställer frågorna annorlunda? Jag menar, att felet med Pierre Naerts ainustudie var, att hans utgångspunkt var för traditionell. Han, den vetenskapligt och politiskt radikale bildstormaren, var alltid samtidigt något av traditionalist och roman-

tiker. Han trodde bokstavligen på sagan om det indoeuropeiska urspråket och ville i det se mer än en modell, som vi håller fast vid, så länge vi inte finner någon annan, som bättre gör reda för vad vi undrar över – de regelbundna överensstämmelserna mellan de många språk i gamla världen, som vi benämner indoeuropeiska. Och han tillämpade den av denna hävdvunna komparatism utprovade metodiken på ett nytt språk, som knappast tidigare annat än tillfälligt och amatörmässigt hade dragits in i den jämförande beskrivningen. Det var det geniala – eller det horribla – i hans företag. I sin iver att lägga fram och få prioritet på sin teori underlät han att först underkasta ainu en strikt synkronisk, struktural beskrivning och därmed fixera en utgångspunkt för jämförelsen. Hans material torde också på vissa punkter ha varit bristfälligt. Senare forskare tycks ha avslöjat större brister i Batchelors lexikon, än vad Naert torde ha varit medveten om (jfr W. A. Grootaers anmälan av Hattoris m.fl. 1964 utkomna »An Ainu Dialect Dictionary», Tokyo 1964, i Orbis 13, 1964). Och han drog av de överensstämmelser han fann, den kanske förhastade slutsatsen om en genetisk släktskap. Det bestående i hans insats måste bli de ofrånkomliga korrespondenserna mellan ainu och det rekonstruerade indoeuropeiska ord- och formmaterialet. De är för många och för specifika för att bero på en slump. Att dessa likheter pekar på någon form av forntida kontakt – direkt eller indirekt – mellan ainufolket och de indoeuropeisktalandes språkliga förfäder, synes mig ofrånkomligt. Pierre Naert föreföll under sina senare år att själv ha modifierat synen på sin tes och blivit mera böjd för att som förklaringar acceptera även andra tänkbara orsaks-sammanhang. Genom Pierre Naerts geni fick vi i den klassiska indoeuropeistikens elfte timma en lysande demonstration av vart den komparativa metodiken kan leda med sin styrka och sin svaghet. Det blir alltså meningslöst att i dag fråga, om Naerts tes var riktig eller oriktig. Den var genial – kanske på ett annat sätt, än han själv först tänkte sig det. Måhända var det den allt starkare insikten om detta, som kom honom att efter några ytterligare, smärre bidrag (bl.a. i Orbis 10, 1961 och 11, 1962) lämna sin påbörjade ainuforskning och i stället arbeta med jämförande ordstudier inom främst tokariskan (t.ex. en serie uppsatser »Contacts lexicaux entre le tokharien et ses voisins non-indo-européens» I-IV i Orbis 13, 1964 ff.). Det är bara de riktigt stora forskarna, som har råd att vika från en gång intagna ställningar. Pierre Naert kunde detta. Han kunde kosta på sig att ta tillbaka, och han gjorde det allt som oftast. Vetenskapligt var han omutligt rättrådig.

Han kunde aldrig acceptera, att hans belackare inte kämpade med blanka vapen.

Intresset för det i rummet avlägsna ainu-folket och för dess i tiden fjärran kontakter med europeernas förfäder var ett utslag av det romantiska draget i Pierre Naerts läggning. Det talade till hans fantasi, att i de vithyade, skäggiga ainumännen se ättlingar av samma stam som vår egen. Deras hemvist på öar och kuster i randen av den eurasiska kontinenten, ute i oceanen, torde på den mogna Pierre Naert ha utövat samma fantasieggande lockelse, som Island och Färöarna på den tjugo-åriga Parisstudenten. Och när han senare sökte sig bort från det indo-europeiska språkområdet till Finland och de finska dialekterna och när han till sist blev bofast i vårt östra grannland som professor i Åbo, var detta symboliskt för hans längtan ut, symboliskt också, att han under sina senare år ambulerade mellan finnarnas och baskernas land, sökte sin kunskap om språket både i den för oss svårtillgängliga finskan och i den gåtfulla baskiskan, som han lärde sig och som han ägnade flera inträngande studier (bl.a. av det baskiska verbet: »Le verbe basque est-il passif?» i *Studia linguistica* 10, 1956). Avstånden och svårigheterna skrämde honom aldrig. De utmanade hans verksamhetslust.

Men denna hans kärlek till märkliga, perifera folk och språk väckte också hos albigenernas ättling en lidelse för de små språkens och minoriteternas rätt. Han såg i det franska språkförtrycket i det proven-salska Sydfrankrike den främsta orsaken till den sydfranska kulturens undergång. I baskernas frihetskamp var han lidelsefullt engagerad. Ainu-folkets öde upprörde honom särskilt starkt, och hans bok »Aioina» (från 1960) är en skakande skildring av en döende folkspillra. Den var grundad på självsyn. Han räknade sin vistelse hos ainu-folket som sitt livs största upplevelse. Hans insatser för minoriteternas rätt inom ramen för den organisation han med sådan hänförelse ledde, var betydande (»Association internationale pour la défense des langues et cultures menacées»).

För den som sedan hösten 1939 haft en ständig, tidvis daglig kontakt med Pierre Naert, verkar det obegripligt, att han inte längre finns. Tillsammans arbetade vi oss igenom Saussures »Cours» och Hjelmsevs »Omkring Sprogteoriens Grundläggelse». Tillsammans kom vi fram till en tolkning av Saussures tes om det arbiträra tecknet, som sedan blev av avgörande betydelse för vårt språktänkande och som åtminstone för min del varit grunden för alla senare funderingar i ämnet.

Pierre Naert var en sammansatt natur – en motsatsernas man även

i sin kontakt med människor. Han var en särling, men han var ingen enstöring. Tvärtom älskade han vänners lag. I hans och Denise' hem i Lund var gästfriheten alltid stor. Och han kunde vara en charmerande sällskapsmänniska. Men umgänget med honom var inte lätt. Han fick mänskliga problem, som tärde på hans spröda sinne och som till slut bragte honom på fall. Den enda människa, som förmådde att intill självuppgivelse men med bibehållen själsstyrka och optimism obrottsligt och kompromisslöst stå vid hans sida – hans hustru Denise – rycktes i förtid ifrån honom. Hans drömmar – om Paris, om Lund, om ainu, om minoriteternas rätt – gick aldrig i uppfyllelse. Han själv är borta. Kvar står minnet av en lysande begåvning, av en stor arbetare i vetenskapens vingård, av en aldrig dagtingande idealist och av en med alla sina fel oförliknelig vän.

8.4 1884–28.8 1971

Jöran Sahlgren

Av Ivar Lindquist

En av vår nationella kulturs förgrundsmän, professor emeritus i nordiska språk vid Uppsala universitet, med specialitet nordisk ortnamnsforskning, Jöran Sahlgren, har gått ur tiden i året 1971. Och därmed har Vetenskaps societeten i Lund mist en av sina mest verksamma ledamöter.

Han somnade bort 87 år gammal en sensommardag i slutet av augusti 1971. Mätt var han av dagar och år och mätt var han av vedermöda och sorger, av verk och dåd, av ära och segrar.

Han hade varit den tändande gnistan till stiftandet av två lärda samfund: under docentåren i Lund *Vetenskaps societeten* och under professorstiden i Uppsala *Gustav Adolfs akademien för folkminnesforskning*.

Och mycket annat hade han uträttat med sin djuplodande forskarhåg, sitt organisatoriska snille och sitt vinnande väsen. Han visste att dra till sig kulturellt upptända män och kvinnor. Inte sällan ledde sådana anknytningar till storartat mecenatskap till fromma för svensk humanistisk forskning. Det är inga överord att säga, att han var en märkesman i vår nationella odling.

Hans skötebarn var ortnamnsforskningen; och detta i bred mening: en i bästa mening filologisk vetenskap, så som den hade företecknats av de berömda normmännen Sophus Bugge och Oluf Rygh, den ene uppslagsrik i sina tydningar, den andre järnhårt arbetande och samlande, båda uppfyllda av nationellt patos. Den är granne med kartografi, geografi, kulturhistoria å ena sidan och å den andra skriftgranskning.

Det var tidigt, i ungdomen, som Jöran Sahlgren kom in i ett officiellt påbörjat arbete med Sveriges ortnamn. Detta leddes då av den starkt norskt påverkade och värmlandspatriotiske professor Adolf Noreen. Här kom Sahlgren att med tiden göra en vägande insats. Det var hans

fruktbara tanke, att detta forsknings- och publiceringsarbete var väl värt en topporganisation, ett eget universitetsämne och sätet skulle ligga i Uppsala. Det blev honom förunnat att vara med om att skapa denna institution. Den nya kraften i ortnamnsverket hade det praktiska handlaget såväl som den teoretiska kunnigheten.

Men låt oss något se till uppkomsten och framväxten!

Utgången från den snillrike Adolf Noreens lärjungekrets i Uppsala lärde han sig tidigt att bilda sig sin egen mening och opponera. Hans rötter var i hemsocknen Skagershult i västra Närke, där hans fader var kyrkoherde, med tiden prost, och han bevarade livet igenom en god förtrogenhet med bönders, fiskares och jägares syn på tillvaron. Han bar således med sig en ytterst värdefull grundsyn till seminarielärarens bord i lärdomsstaden. Kamrater av samma kaliber var synnerligen goda kännare av ursvensk bondskhet, jag nämner Evald Lidén och Eilert Ekvall, bägge forskare av samma läggning som den unge Sahlgren och märkesmän var på sitt område. Det oppositionella, det självständiga framträdde, och han slipade sin inte så litet retsamma ton.

Oförskräckt påvisade han felkällor hos även framstående föregångare. Man kan lätt föreställa sig, att hans lärofader upptog det med förtjusning, helst om det gick ut över honom själv. Sådan var Noreen, det var hans sätt att få ungdomen med sig.

Noreen, som var ordförande i kungliga Ortnamnskommitten, hade värmlänning som han var, utsett Dalsland och Värmland till kommitténs närmaste arbetsmaterial, och detacherade Sahlgren ut till det dalsländska arbetsfältet: han var ju västnärking, således om man så får säga nästgårds. Men något år efter lärlingsåret gick Sahlgren sin egen väg. Det var hemsocknen Skagershult och det härad vari denna låg, Edsberg, som hade hans stora kärlek. Som ung kandidat framträdde han då med en liten skrift, som han fick tryckt i Lundells »Svenska landsmålen», året 1910. Överskriften lydde: »Edsbergs härads sjönamn. Några randanmärkingar till Elof Hellquists 'Studier öfver de svenska sjönamnen'.» Anspråkslöst var bidraget inte.

Han visade där, att ett befängt sätt att forska var att bara lita till de lättast åtkomliga källorna som Svenskt diplomatarium och Styffes Skandinavien under unionstiden samt Generalstabens stora kartverk m.m. och på prosten Rietz' vis vända sig till amatörer bland kännare av sockendialekterna. Enligt den nya rivande kraftens mening måste man ställa krav på högsta vetenskaplighet, begränsa sig till ett litet men intensivt studerat geografiskt område och helst berika källorna med

tidskrävande nya rön. För ett skott av klotet dammade käglorna till höger och vänster. Det måste ha varit en lust att vara med och bevittna.

Kägelspelet upprepades, med Hellquists »Sjönamn» som skottmål, men i större skala i »Skagershults sockens naturnamn». I denna sin doktorsavhandling (1912) gick den unge forskaren från ett härad till en enda socken inom detta, och det var den socken som han hade uppfostrats i sen barnsben. Genom arkivaliska studier kunde doktoranden dokumentera, att socknen var en ung bildning, en utbrytning ur grannsocknen i öster, och leda i bevis, att det naturnamn som måste ha legat till grund för socknens benämning, måste ha hetat *Skadhurs hult* på medeltiden, lika med det nutida dialektala *Skarshult*, uttalat med akut accent på första stavelsen, och genom detta hult eller skog ledde stigar för sockenbornas fiskare ner till sjön Skagern, så bevisligen efter tingshandlingar, som citeras på slutet in extenso. Åtskilliga skrivbordskonstruktioner blev så uppklarade genom att Sahlgren proklamerade och genomförde både intensiva och extensiva metoder. En ny tid i ortnamnsforskningen rann därmed upp i Sverige.

Omedelbart efter ansökte han om och fick docentur vid Uppsala universitet. Han var då 28 år gammal. Fyra år senare ser vi honom hålla offentliga föreläsningar i Lund om ett tema som han hade formulerat »Förbjudna namn»; det var alltså 1916, och framställningen av de nya teserna finns tryckta, betydligt utvidgade, i den tidskrift han hade startat i Uppsala under titeln »Namn och Bygd», årgången åtta, utkommen i Uppsala 1918–19. Den bär märke av att ha blivit debatterad före tryckstadiet av framstående språkmän som Feilberg i Danmark, Lidén i Göteborg och Elof Hellquist i Lund samt inte minst den eminenta språkforskaren i Lund Esaias Tegnér. Sahlgren blev så på allvar knuten till Lund som docent, och därmed blev hans tidskrift också ett lundaorgan, så länge som utgivaren var lundensare och det var fram till det år, då han övergick som professor i nordiska språk vid Lunds universitet – efter kallelse – till Uppsala året 1930. Den nyinrättade professuren kallades nordisk ortnamnsforskning, efter hans önskan. Jöran Sahlgren var vorden världskänd.

Jag skall nu citera några satser av hans kollega i Lund, kännaren av de engelska ortnamnen, Eilert Ekwall. De står att läsa i en sydsvensk tidning för 1920. »Ortnamnsforskningen har under de senaste decennierna varit ett ytterst aktuellt område, icke endast i Sverige utan även i de övriga nordiska länderna, i England och på andra håll. Endast i vårt land finns dock ett särskilt organ för denna forskningsgren, den av

docenten J. Sahlgren i Lund under medverkan av fackmän i Sverige, Danmark, Finland och Norge utgivna tidskriften *Namn och Bygd*. I denna tidskrift finns samlad en väsentlig del av det som på senare åren har publicerats inom svensk ortnamnsforskning, frånsett större arbeten, som icke rymmas inom en tidskrifts ram. – Ortnamnsforskningen faller ingalunda uteslutande inom språkvetenskapen. Förklaring av ett namns härledning förutsätter ofta intim kännedom om ortens läge och topografi, dess historia o.d. Å andra sidan kasta ortnamnen ofta intressant ljus över ortens och bygdens äldre historia. De resultat som den nordiska ortnamnsforskningen har nått beträffande Nordens bebyggelsehistoria, äldre kult och andra kulturhistoriska förhållanden äro synnerligen betydande. De hittills utgivna banden av *Namn och Bygd* lämna många ytterst intressanta exempel på ortnamnsforskningens betydelse i antydda hänseenden. Den moderna ortnamnsforskningen arbetar med strängt vetenskapliga metoder, men i allmänhet torde dess alster vara fullt njutbara även för en större allmänhet; över huvud har denna forskningsgren de största förutsättningar att väcka intresse långt utanför fackmännens krets.»

Lägger man märke till att detta höga betyg stammar från året 1920, är man till hälften inne i det aktuella tidsläget, då Vetenskaps societeten i Lund kom till.

Sahlgren stod i centret för den allmänna uppmärksamheten i lärdoms staden. Han var den personlighet bland de obefordrade lärde, docenterna, som man kunde knyta främst framtidshopp till. Och han var stridbar och vägbanande. Det vittnar tillika högt om hans anseende som forskare, att han blev invald i Kgl. Humanistiska vetenskaps samfundet i Lund året 1920. Man kan ta för givet, att det skedde på förespråkande av de framstående ledamöterna Ekwall, Ernst Albin Kock och Lauritz Weibull. Dessa var hans synnerligen goda vänner och fullt insatta i tidsläget.

Det nämnda samfundet hade stiftats bara två år förut i samband med Lunds universitets 250-årsjubileum 1918. Det har uppenbarligen kommit till som en välbehövlig systerinstitution till det gamla ärevördiga Kgl. Fysiografiska sällskapet och avsågs att omfatta utom den filosofiska fakultetens humanistiska sektion den teologiska och juridiska fakulteten. Initiativet hade varit professorernas och makten låg utom räckhåll för de obefordrade. En skriftserie var tilltänkt och den kunde igångsättas 1920.

Man kan, utan att själv ha varit med, peka på en katalysator i det

kommande förloppet. En av de äldre docenterna, Herbert Petersson, ville kandidera till den snart lediga professuren i sanskrit med jämförande indoeuropeisk språkforskning efter professor Nils Flensburg. Han hade till 1920 fått färdig till trycket en större specimens-skrift, som det visade sig omöjligt att få tryckt vare sig i Lund eller annorstädes. Han var gråtfärdig, eftersom ett utgivande på egen bekostnad i hans fall var uteslutet. Per Sigurd Agrell, hans gode vän bland ordforskarna i den tidens filologkretsar, själv inbegripen i strid om den slaviska professuren, tog sig an hans sak hos kollegan Jöran Sahlgren. Det lär ha varit då, som det slog kamraten som en klar tanke, att docenterna borde stifta en egen *societas*, ett sällskap för inbördes hjälp och då med främsta namn Herbert Petersson. Sahlgrens idé var genialisk. Alla goda krafter sattes igång för att skaffa gynnare och donatorer, i det man skisserade en vitträckande plan för framtiden. De entusiastiske vann de penningstarke och inflytelserike, sådana som ännu inte hade blivit engagerade för det två år äldre samfundet.

I korthet är det historien om uppkomsten av Vetenskapssocieteten, »Nova Societas». Den lärda världen var en originell skapelse rikare. Herbert Petersson, som står som medstiftare jämte Jöran Sahlgren och Wilhelm von Sydow, fick ut sin skrift som nummer I i en serie.

Kamraters hjälpande händer drev fram och föranledde bildandet av ungdomsfalangen. Men Jöran var strategen. Hans hand var den ledande. Också lät han sig utses till styrelsens sekreterare och intog denna nyckelpost tills han avflyttade från Lund.

Sålunda är mycket sagt. Vi hedrar hans minne.

Vetenskaps societeten i Lund

1971

Beskyddare

H. M. KONUNGEN

Bortgångna hedersledamöter

Montelius, Gustaf Oscar Augustin, riksantikvarie, f. 9/9 1843, † 4/11 1921.

Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter, excellens, professor, f. 25/1 1842, † 13/5 1927.

Tegnér, Esaias Henrik Vilhelm, professor, f. 13/1 1843, † 21/11 1928.

v. Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich, excellens, professor, f. 22/12 1848, † 25/9 1931.

Müller, Sophus Otto, museumsdirektör, f. 24/5 1846, † 24/2 1934.

Kock, Karl Axel Lichnowsky, professor, f. 2/3 1851, † 18/3 1935.

Meillet, Paul Jules Antoine, professor, f. 11/11 1866, † 21/9 1936.

Evans, Sir Arthur John, professor, f. 8/7 1851, † 11/7 1941.

Wölfflin, Heinrich, professor, f. 21/6 1864, † 19/7 1945.

Hirn, Yrjö, professor, f. 7/12 1870, † 23/2 1952.

Croce, Benedetto, senator, f. 25/2 1866, † 20/11 1952.

Heckscher, Eli Filip, professor, f. 24/11 1879, † 23/12 1952.

Löfstedt, Haimon Einar Harald, professor, f.d. praeses, f. 15/6 1880, † 10/6 1955.

Weibull, Lauritz Ulrik Absalon, professor, f.d. praeses, f. 2/4 1873, † 2/12 1960.

Ekwall, Bror Oskar Eilert, professor, f. 8/1 1877, † 23/11 1964.

Josephson, Ragnar, professor, f.d. praeses, f. 8/3 1893, † 27/3 1966.

Nilsson, Nils Martin Persson, professor, f. 12/7 1874, † 7/4 1967.

Hedersledamöter

Gjerstad, Erik Paul Einar, professor, Lund, f. 30/10 97, 67.

Lönnroth, Nils Erik Magnus, professor, Göteborg, f. 1/8, 10, 70.

Werin, Algot Gustaf, professor, Lund, f. 19/10 92, 70.

Styrelse

Praeses: *Nils-Arvid Bringéus* (1968).

Vice praeses: *Gad Rausing* (1970).

Sekreterare: *Erland Lagerroth* (1968).

Vice sekreterare: *Erik Cinthio* (1969).

Skattmästare: *Axel Roos* (1967).

Medlemmar: *Elam Tunhammar* (1961), *Berta Stjernquist* (1965), *Birgitta Odén* (1967), *Curt Kihlstedt* (1969).

Suppleanter: *Gösta Vitestam* (1969), *Bengt Loman* (1970), *Jan Svartvik* (1971).

Valnämnd

Ordförande: Societetens Praeses.

Medlemmar: *Hans Regnéll* (1957), *Berta Stjernquist* (1965), *Erland Lagerroth* (1967), *Gunnar Törnqvist* (1971).

Suppleanter: *Jan Svartvik* (1971), *Stig Rudberg* (1971).

Granskningsnämnd

Ordförande: Societetens Sekreterare.

Medlemmar: *Claes Schaar* (1959), *Hans Regnéll* (1961), *Birgitta Odén* (1964), *Gunnar Quarnström* (1971).

Redaktionskommitté för Skånsk senmedeltid och renässans

Ordförande: Societetens Praeses.

Sekreterare: *Lennart Sjöstedt*.

Medlemmar: *Jerker Rosén*, *Birgitta Odén*, *Erik Cinthio*, *Axel Roos*, *Oscar Reutersvärd*.

Revisorer

Olof Nordström (1965), *Sven Ekbo* (1967).

Suppleanter: *Hans Regnéll* (1966), *Gunnar Törnqvist* (1969).

Bortgångna stiftande ledamöter

v. Hallwyl, Walter, greve, f. 26/1 1839, † 27/2 1921.

Edstrand, Reinhold Theodor Werner, direktör, f. 15/6 1882, † 25/11 1923.

Swartz, Carl Johan Gustaf, universitetskansler, f. 5/6 1858, † 6/11 1926.

Petrén, Karl Anders, professor, f. 2/12 1868, † 16/10 1927.

Wachtmeister, Axel Wilhelm, greve, kammarherre, f. 16/7 1869, † 24/8 1929.

Engeström, Max Emil Leopold, konsul, f. 15/11 1867, † 25/3 1930.

v. Geijer, Fredrik Wilhelm Gustaf, ryttmästare, godsägare, f. 8/2 1865, † 16/5 1930.

v. Hallwyl, Anna Fredrika Wilhelmina, f. *Kempe*, grevinna, f. 1/10 1844, † 27/7 1930.

Haffner, Johan, stadsläkare, f. 6/9 1876, † 14/4 1931.

Vetenskaps societeten i Lund

- Sahlin, Johan Albert*, fabriksägare, f. 7/9 1868, † 17/5 1936.
Swartz, Pehr Johan Jacob, direktör f. 21/10 1860, † 5/6 1939.
Westrup, Johan Wilhelm Magnus, v. konsul, f. 13/5 1862, † 9/11 1939.
Lundahl, Nils, fil. dr, f. 23/5 1858, † 16/6 1940.
Gyllenkrok, Nils Johan Malcolm, friherre, hovstallmästare, f. 15/10 1887,
† 9/4 1941.
Coyet, Hilda Eleonore Henriette Dorotée Amelie, f. friherrinnan *Cederström*,
f. 16/3 1859, † 28/8 1941.
Montelin, Adolf Fredrik, apotekare, f. 17/1 1871, † 28/10 1941.
Sahlin, Carl Andreas, fil. dr, f. 15/12 1861, † 22/1 1943.
Jacobsen, Helge, direktör, f. 24/12 1882, † 21/6 1946.
Lundberg, Sven Emil, bergsingenjör, direktör, f. 21/8 1889, † 24/3 1947.
Lundblad, Nils Waldemar, hovrättsassessor, direktör, f. 7/12 1888,
† 25/9 1947.
Munksgaard, Ejnar Johannes, forlagsboghandler, dr phil., f. 28/2 1890,
† 6/1 1948.
Thott, Gustaf Otto Tage Stig, greve, hovjägmästare, f. 29/1 1885, † 4/7 1948.
Sahlin, Bo Carl Henrik, med. lic., direktör, f. 24/7 1901, † 18/2 1949.
Nordqvist, Gunhild Theresia Elvira, f. *Edstrand*, doktorinna, f. 23/9 1883,
† 18/12 1951.
Roos, Axel Bernhard, jur. dr, advokat, f. 4/3 1886, † 24/8 1957.
v. Schmiterlöv, Adelheid Emma Otburgis, godsägare, f. 15/8 1875, † 16/5
1959.
Edstrand, Karin Thekla Eleonora, fröken, f. 3/7 1880, † 7/12 1959.
Sandberg, Ivar Nils Gotthard, direktör, f. 28/7 1881, † 2/1 1961.
Berger, Svante Edwin Larsson, direktör, f. 13/5 1871, † 2/2 1962.
Dunker, Henry Christian Louis, fabriksdisponent, f. 6/9 1870, † 3/5 1962.
Lundeqvist, Gösta Evald Andreas, civilingenjör, direktör, f. 3/10 1892,
† 12/7 1962.
Nevsten, Andreas Edvard, byggmästare, f. 18/3 1885, † 27/9 1962.
Sahlin, Stig Erik Gunnar, ambassadör, f. 2/8 1899, † 10/6 1963.
Wiberg, John Åke Truls, överintendent, f. 30/3 1902, † 25/11 1963.
Berger, Carl Magnus, direktör, f. 18/3 1915, † 20/11 1964.
Bergh, Thorsten Christian Howard, jur. o. fil. kand., konsul, f. 1/10 1901,
† 11/1 1965.
Wigstrand, Gunnar, disponent, f. 11/1 1903, † 19/11 1965.
Palmstierna, Carl Otto, friherre, hovjägmästare, f. 3/1 1900, † 12/10 1966.
Dahlgren, Sture Hjalmar Thorild, fil. dr, assurancesdirektör, f. 25/6 1888,
† 5/2 1968.
Jensen, Arthur Marinus, direktör, f. 13/2 1891, † 17/5 1968.
Weibull, Märta Maria (Mary) Sofia, f. *Fahlbeck*, fru, f. 18/1 1897,
† 9/11 1968.
Trolle-Bonde, Carl, greve, f. 13/5 1907, † 7/10 1969.
Hjelme-Lundberg, John, konsul, f. 26/5 1902, † 9/8 1970.

Stiftande ledamöter

- Lundström, Margit Johanna Palæmona Cecilia, f. von Geijer*, generalska, Landskrona, f. 24/2 07, 32.
Wijkander, Klara Severina, f. Kock, fru, Göteborg, f. 28/11 88, 40.
Ehrnberg, Gösta Theodor, direktör, Simrishamn, f. 26/5 95, 42.
Wehtje, Ernst Jonas, tekn. dr, direktör, Malmö, f. 17/7 91, 45.
Crafoord, Holger Alf Erik, direktör, Lund, f. 25/7 08, 52.
Thott, Greta Linnéa, grevinna, Holmeja, f. 25/2 08, 53.
Hammarskiöld, Sven Ludvig, direktör, f.d. hovrättsråd, Malmö, f. 14/12 01, 54.
Bendz, Olof Gregor Mortimer, godsägare, Vallberga, f. 15/9 04, 54.
Sandblom, Grace, f. Schaefer, fru, Pully Vand, Schweiz, f. 13/5 07, 54.
Bergengren, Axel Göran Magnus, civilekonom, Lugano, f. 16/6 21, 55.
Hansen, Einar Anton, direktör, Malmö, f. 14/11 02, 55.
Gyllenkrok, Thure-Gabriel, friherre, Björnstorp, f. 23/5 22, 57.
Tunhammar, Elam Wihlgott, direktör, Malmö, f. 18/1 03, 58.
Hansen, Jozzi Ella, f. Jensen, verkst. direktör, Malmö, f. 23/7 12, 59.
Möller, Frans Ballieu, direktör, Lund, f. 25/2 97, 60.
Thomasson, Tage Emanuel, civilingenjör, direktör, Klippan, f. 16/10 94, 60.
Wetterlundh, Sune Charles Gustaf, verkst. direktör, Malmö, f. 11/2 04, 60.
Græbe, Eiler Otto, domkyrkoarkitekt, Lund, f. 23/7 92, 62.
Ekblom, Sven Gustav Ingemar, konsul, Helsingborg, f. 17/3 03, 62.
Rausing, Gad Anders, docent, direktör, Lund, f. 19/5 22, 62.
Holmström, Nils Gunnar Teodor, jur. kand., direktör, Malmö, f. 30/10 04, 63.
Rausing, Hans Anders, direktör, Lund, f. 25/3 26, 63.
Larsson, Sven Gunnar, direktör, Stockholm, f. 29/5 11, 64.
Roos, Axel Bernhard, bankdirektör, Malmö, f. 16/6 22, 64.
Berger, Dagmar Linnea Charlotta, f. Boon, fru, Halmstad, f. 19/6 15, 65.
Hallström, Hadar Erik H:son, direktör, Helsingborg, f. 15/6 00, 65.
Acking, Carl-Axel, professor, Lund, f. 8/3 10, 66.
Lauritzson, Tore, civilingenjör, Helsingborg, f. 19/4 13, 66.
Holmberg, Hans Åke, tekn. dr, Lund, f. 31/1 19, 67.
Palmstierna, Anne-Marie Aurore, friherrinna, Maltesholm, Tollarp, f. 26/7 07, 67.
Ståhlbrandt, Åke E., direktör, Trelleborg, f. 9/3 14, 67.
Kamprad, Feodor Ingvar, direktör, Älmhult, f. 30/3 26, 69.
Lindh, Sten, ambassadör, Malmö, f. 24/10 22, 69.
Strömbom, Nils Alfred Ragnar, kapten, fil. lic., Varberg, f. 30/10 98, 69.
Trolle-Bonde, Anna Ingeborg Blenda, f. von Essen, grevinna, Trolleholm, f. 2/3 08, 70.
Malmros, Frans Jacob, konsul, Trelleborg, f. 4/11 25, 71.
Samuelson, Sten Olov, professor, Lund, f. 30/4 26, 71.

Seniorer

- Lindkvist, Erik Harald*, rektor, Helsingborg, f. 14/10 81, 20.
Landquist, John, professor, Stocksund, f. 3/12 81, 21.

Vetenskaps societeten i Lund

- Lindblom, Christian Johannes*, professor, Lund, f. 7/6 82, 34.
Belfrage, Sixten Esbjörn Mauritz, fil. dr, Lund, f. 27/7 83, 27.
Pedersen, Johannes Peder Ejler, professor, Köpenhamn, f. 7/11 83, 27.
Kjellin, Tor Helge, professor, museiintendent, Karlstad, f. 24/4 85, 20.
Liljegren, Sten Bodvar, professor, Stockholm f. 8/5 85, 20.
Lagerroth, Lars Fredrik Barthold, professor, Lund, f. 10/9 85, 20.
Weibull, Curt Hugo Johannes, professor, Göteborg, f. 19/8 86, 20.
Nordal, Sigurður, minister, Reykjavik, f. 14/9 86, 36.
Bull, Francis, professor, Oslo, f. 4/10 87, 32.
Friis-Johansen, Knud, professor, Köpenhamn, f. 1/11 87, 37.
Rooth, Erik Gustaf Theodor, professor, Lund, f. 22/4 89, 33.
Galster, Georg, fil. dr, museumsinspektör, Köpenhamn, f. 17/5 89, 44.
Karlgren, Klas Bernhard Johannes, professor, Stockholm, f. 5/10 89, 20.
Hedström, Karl Fredrik Gunnar, professor, Lund, f. 31/12 90, 37.
Ruin, Hans Valdemar, professor, Lund, f. 18/6 91, 40.
Thomson, Arthur Natanael, f.d. universitetskansler, Lund, f. 6/11 91, 27.
Nordman, Carl Axel, fil. dr, f.d. statsarkeolog, Helsingfors, f. 28/1 92, 45.
Kjellberg, Sven Torsten, museiintendent, Lund, f. 22/6 92, 44.
Hammerich, Louis Leonor, professor, Köpenhamn, f. 31/7 92, 36.
Olinder, Olof Gunnar, docent, rektor, Göteborg, f. 10/7 93, 34.
Richter, Herman Bror, förste bibliotekarie, docent, Lund, f. 6/9 93, 35.
Pleijel, Hilding Athanasius, professor, Lund, f. 19/10 93, 35.
Löfstedt, Ernst Martin Hugo, professor, Uppsala, f. 13/12 93, 34.
Siegvald, Herman Sigban, professor, Lund, f. 13/2 94, 48.
Carlsson, Nils Gunnar, professor, Helsingborg, f. 7/3 94, 26.
Collinder, Erik Alfred Torbjörn (Björn), professor, Uppsala, f. 22/7 94, 36.
Tilander, Artur Gunnar, professor, Stockholm, f. 22/7 94, 31.
Olsson, Bror Hjalmar, förste bibliotekarie, Lund, f. 6/8 94, 39.
Lindquist, Ivar Artur, professor, Lund, f. 31/5 95, 25.
Pipping, Hugo Edvard, professor, Helsingfors, f. 12/6 95, 44.
Akerman, Johan Henrik, professor, Lund, f. 31/3 96, 34.
Skautrup, Jens Peter Andreas, professor, Århus, f. 21/1 96, 46.
Holtsmark, Anne Elisabeth, professor, Oslo, f. 21/6 96, 49.
Knutsson, Knut Peter, professor, f.d. stadsbibliotekarie, Stockholm, f. 5/3 97, 28.
Elovson, John Harald, docent, lektor, Lund, f. 1/6 97, 37.
Olivecrona, Knut Hans Karl, professor, Lund, f. 25/10 97, 35.
Dederling, Sven Emanuel, professor, Lund, f. 10/12 97, 38.
Amundsen, Leiv, professor, Oslo, f. 30/5 98, 49.
Steen, Sverre, professor, Oslo, f. 1/8 98, 46.
Bayer, Raymond, professor, Paris, f. 2/9 98, 47.
Aspelin, Gunnar, professor, Lund, f. 23/9 98, 29.
Skard, Eiliv, professor, Oslo, f. 19/10 98, 51.
Harrie, Ivar Olav, fil. dr, f.d. chefredaktör, Malmö, f. 18/3 99, 32.
Andersson, Carl Ingvar, f.d. riksarkivarie, Stockholm, f. 19/3 99, 31.
Helgason, Jón, professor, Köpenhamn, f. 30/6 99, 38.

- Postan, Michael*, professor, Cambridge, f. 24/9 99, 51.
Sveinsson, Einar Ólafur, professor, Reykjavik, f. 12/12 99, 45.
Hannerberg, Carl David, professor, Stockholm, f. 29/7 00, 52.
Frisk, Jöns Ivan Hjalmar, professor, Göteborg, f. 4/8 00, 44.
Wieselgren, Per Väinö, fil. dr, lektor, Eslöv, f. 4/8 00, 47.
Strömbäck, Dag Alvar, professor, Uppsala, f. 13/8 00, 35.
Mägiste, Julius, professor, Lund, f. 19/12 00, 53.
Kjöllersström, Sven Gottlieb, professor, Lund, f. 28/1 01, 39.
Moltke, Erik, dr phil., Köpenhamn, f. 4/4 01, 43.
Svensson, Sigfrid Oskar, professor, Lund, f. 1/6 01, 47.
Mackensen, Lutz, professor, Bremen, f. 15/6 01, 32.
Elling, Christian, professor, Köpenhamn, f. 14/11 01, 45.
Kakridis, Johannes, professor, Saloniki, f. 17/11 01, 47.
Diano, Carlo, professor, Padova, f. 2/2 02, 53.
Lombard, Alf, professor, Lund, f. 8/7 02, 40.
Åkerlund, Alvar Walter, universitetslektor, Lund, f. 23/12 02, 36.
L'Orange, Hans Peter, professor, Oslo, f. 2/3 03, 40.
Syme, Ronald, professor, Oxford, f. 11/3 03, 48.
Clark, Sir Kenneth McKenzie, museidirektör, London, f. 13/7 03, 42.
Blatt, Franz, professor, Århus, f. 31/8 03, 34.
Johannisson, Ture Gustaf, professor, Göteborg, f. 26/9 03, 41.
Svensson, John Alfred, docent, Lund, f. 5/2 04, 45.
Hafström, Adolf Gerhard G:son, professor, Stockholm, f. 27/3 04, 55.
Svendsen, Paulus, professor, Oslo, f. 17/4 04, 58.
Ek, Sven Theodor, docent, lektor, Lund, f. 17/5 04, 52.
Ahldén, Tage Robert, professor, Lund, f. 24/8 04, 55.
Hald, Kristian, professor, Köpenhamn, f. 9/9 04, 53.
Arngart, Olof Sigfrid, professor, Lund, f. 15/4 05, 42.
Jankuhn, Herbert, professor, Göttingen, f. 8/8 05, 58.
Sundberg, Sune Waldemar, docent, Lund, f. 18/1 06, 60.
Falk, Knut-Olof, professor, Lund, f. 19/4 06, 46.
Dahlberg, Anders Torsten, professor, Göteborg, f. 18/8 06, 44.
Svalenius, Ivan Håkan, docent, lektor, Lund, f. 7/9 06, 44.
Christensen, Aksel Erhard, professor, Köpenhamn, f. 11/9 06, 50.
Rydbeck, Monica Augusta Elisabeth Christina, docent, förste antikvarie,
Stockholm, f. 11/11 06, 44.
Ahlström, Gustaf Gunnar, docent, Stockholm, f. 25/11 06, 45.
Axelsson, Bertil Folke Bonde, professor, Lund, f. 22/12 06, 38.
Gierow, Krister Adolf, överbibliotekarie, Lund, f. 11/5 07, 56.
Bjurling, Oscar Anders, professor, Lund, f. 12/5 07, 56.
Billeskov Jansen, Frederik Julius, professor, Köpenhamn, f. 30/9 07, 54.
Quensel, Carl-Erik, professor, Lund, f. 9/10 07, 46.
Jarring, Gunnar Valfrid, ambassadör, Moskva, f. 12/10 07, 37.
Kapsomenos, Stylianos Georg, professor, Saloniki, f. 29/11 07, 50.
Yrwing, Hugo Ulrik, docent, lektor, Lund, f. 23/1 08, 61.
Zilliacus, Johan Henrik, professor, Helsingfors, f. 23/1 08, 54.

Vetenskaps societeten i Lund

- Staiger, Emil*, professor, Zürich, f. 8/2 08, 54.
Welinder, Per Emil Carsten, professor, Lund, f. 28/4 08, 54.
Segerstedt, Torgny, professor, Uppsala universitets rektor, Uppsala, f. 11/4 08, 36.
Wikander, Oscar Stig, professor, Uppsala, f. 27/8 08, 48.
Bendz, Claës Gerhard Mortimer, professor, f.d. praeses, Lund, f. 16/10 08, 43.
Pfannenstill, Bertil Algot, docent, universitetslektor, Lund, f. 22/2 09, 48.
Neumann, Sven Gösta, docent, Lund, f. 10/3 09, 62.
Rosén, Jerker Ingmar, professor, f.d. praeses, Lund, f. 6/5 09, 45.
Moritz, Manfred S., professor, Lund, f. 4/6 09, 55.
de Bouïard, Michel, professor, Caen, f. 5/8 09, 54.
King, Arthur Henry, docent, London, f. 20/2 10, 62.
Bengtsson, Bengt Svante, museiintendent, Lund, f. 2/3 10, 62.
Riis, Poul Jørgen, professor, Köpenhamn, f. 26/5 10, 62.
Nilsson-Ehle, Hans Gregor Gunnar, professor, Göteborg, f. 17/7 10, 49.
Westergård-Nielsen, Christian Emil, professor, Århus, f. 24/11 10, 61.
Kjellman, Nils Reinhold, docent, rektor, Lund, f. 8/2 11, 60.
Lindblad, Gustaf Martin Esaias, professor, Stockholm, f. 26/2 11, 50.
Westin, Gunnar Torvald, professor, Stockholm, f. 29/10 11, 52.
Fischer-Jørgensen, Eli, universitetslektor, Köpenhamn, f. 11/2 11, 60.
Glob, Peter Wilhelm, riksantikvar, Köpenhamn, f. 20/2 11, 54.
Ahlbäck, Torvald Olav Otto, professor, Malax, f. 28/3 11, 59.
Jensen, Poul Johannes, professor, Köpenhamn, f. 3/5 11, 62.
Halldórsson, Halldór Torfi Gudmundur, professor, Reykjavik, f. 13/7 11, 59.
Foerste, William Gustav Heinrich, professor, Münster, f. 3/12 11, 62.
Normann, Carl-Edvard, professor, Lund f. 26/1 12, 55.
Gerleman, John Gillis, professor, Lund, f. 27/3 12, 51.
Fink, Troels Marstrand Trier, professor, generalkonsul, Flensburg, f. 18/4 12, 55.
Barck, Per-Olov, professor, Åbo, f. 12/5 12, 66.
Stjernquist, Per Nilsson, professor, Lund, f. 14/5 12, 63.
Gravier, Maurice Pierre Albert, professor, Paris, f. 7/6 12, 62.
Malmberg, Bertil, professor, Lund, f. 22/4 13, 48.
Noreng, Harald, professor, Bergen, f. 25/4 13, 61.
Johannesson, Nils Gösta, docent, lektor, Eslöv, f. 19/10 13, 63.
Ollén, Gunnar, docent, Malmö, f. 22/11 13, 58.
Lundström, Sven Gunnar, professor, Uppsala, f. 30/1 14, 51.
Nilsson, Sven Augustinus, professor, Uppsala, f. 9/11 14, 52.
Korlén, Hans Gustav Vilhelm, professor, Stockholm, f. 27/1 15, 50.
Fehrman, Carl Abraham Daniel, professor, f.d. praeses, Lund, f. 3/2 15, 50.
Hadding, Kerstin, professor, Lund, f. 7/2 15, 64.
Althin, Carl-Axel Gustaf, fil. dr, direktör, Lund, f. 12/2 15, 50.
Waller, Sture Magnus, docent, Lund, f. 8/3 15, 56.
Björck, Tor Erland Staffan, professor, Lund, f. 5/8 15, 52.
Ekbo, Sven Arnold, docent, ordbokschef, Lund, f. 7/8 15, 56.
Becher, Carl Johan, professor, Köpenhamn, f. 3/9 15, 59.

- Gabrieli, Mario*, professor, Rom, f. 23/9 15, 63.
Reutersvärd, Oscar Gustaf Adolf, professor, Lund, f. 29/11 15, 64.
Lyttkens, Hampus Elof Axel, professor, Lund, f. 19/2 16, 67.
v. Wright, Georg Henrik, professor, kansler för Åbo akademi, Helsingfors, f. 14/6 16, 53.
Mannsåker, Dagfinn, riksarkivar, Oslo, f. 30/6 16, 66.
Egardt, Brita Sigrid Anna Lovisa, docent, Lund, f. 7/8 16, 68.
Holm, Per Olof Gösta, professor, Lund, f. 7/8 16, 63.
Sundqvist, Anders, docent, Lund, f. 15/9 16, 61.
Hägerstrand, Stig Torsten Erik, professor, Lund, f. 11/10 16, 57.
Ejder, Gustaf Ake Bertil, professor, Lund, f. 2/11 16, 52.
Smidt, Kristian, professor, Oslo, f. 20/11 16, 66.
Eldjárn, Kristján, president, fil. dr, Bessastaðir, Island, f. 6/12 16, 70.

Arbetande ledamöter

A. INLÄNDSKA

- Carlsson, Sten Carl Oscar*, professor, Uppsala, f. 14/12 17, 49.
Stjernquist, Nils Nilsson, professor, Lund, f. 29/8 17, 53.
Schaar, Claes Göran Gustav Viktor, professor, Lund, f. 18/5 20, 53.
Regnéll, Hans Otto, forskardocent, Lund, f. 30/1 19, 54.
Benson, Sven Archer, docent, arkivchef, Lund, f. 22/1 19, 55.
Odén, Agnes Birgitta, professor, Lund, f. 11/8 21, 58.
Rystad, Nils Göran, forskardocent, universitetslektor, Lund, f. 31/7 25, 58.
Stjernquist, Berta Ingeborg, forskardocent, Lund, f. 26/4 18, 58.
Asdahl Holmberg, Ella Märta Matilda, docent, Uppsala, f. 24/8 19, 58.
Back, Pär-Erik, professor, Umeå, f. 20/9 20, 59.
Carlsson, Nils Gösta, professor, Stockholm, f. 19/9 19, 59.
Löwendahl, Gösta Emil Oskar, docent, universitetslektor, Lund, f. 13/6 20, 59.
Palm, James Vilhelm Jonas, professor, Uppsala, f. 29/6 25, 59.
Sandström, Sven Erik Åke, docent, universitetslektor, Lund, f. 26/2 27, 59.
Smith, Gudmund John Wilhelm, professor, Lund, f. 29/1 20, 60.
Qvarnström, Gunnar O:son, forskardocent, Lund, f. 9/3 20, 60.
Rooth, Anna Birgitta, forskardocent, Lund, f. 15/5 19, 60.
Cinthio, Erik Axel Hampus, bitr. professor, Lund, f. 26/2 21, 61.
Andrén, Carl-Gustaf, professor, Lund, f. 1/7 22, 61.
Swahn, Jan-Öjvind, docent, Lund, f. 15/5 25, 61.
Andersson, Sven Helge Sigfrid, docent, universitetslektor, Växjö, f. 27/10 22, 62.
Fridliziuss, Joel Gunnar Ferdinand, forskardocent, Lund, f. 29/6 22, 62.
Holm, Hans Ingvar, professor, Lund, f. 25/10 23, 62.
Norborg, Lars-Arne, docent, universitetslektor, Lund, f. 27/10 19, 62.
Mogren, Jan Olof Märten Adolf, docent, universitetslektor, Karlstad, f. 8/6 24, 63.
Pettersson, Hans Olof, docent, lektor, Lund, f. 17/4 20, 63.

Vetenskaps societeten i Lund

- Wallén, *Per-Edwin Magnus*, professor, Lund, f. 15/4 25, 63.
Dravina, *Velta Tatjana*, bitr. professor, Stockholm, f. 25/1 17, 64.
Nordström, *Axel Olof*, docent, universitetslektor, Lund, f. 28/5 21, 64.
Sjöstedt, *John Lennart*, docent, utbildningsledare, Lund, f. 5/6 21, 64.
Åström, *Paul Fredrik Karl*, professor, Göteborg, f. 15/1 29, 64.
Halldén, *Sören*, professor, Lund, f. 19/5 23, 65.
Bringéus, *Nils-Arvid Edvard Alarik*, professor, praeses, Lund, f. 29/3 26, 65.
Södergård, *Olof Östen*, professor, Lund, f. 26/8 17, 65.
Kihlstedt, *Curt Axel*, professor, Lund, f. 8/12 27, 66.
Kragh, *Ulf Wilhelm Osvald*, bitr. professor, Lund, f. 25/2 20, 66.
Lagerroth, *Lars Erland*, docent, Lund, f. 10/1 25, 66.
Rudberg, *Stig Yngve*, professor, Lund, f. 28/10 20, 66.
Fabricius, *Cajus*, professor, Göteborg, f. 28/9 25, 67.
Jörberg, *Gustav Lennart*, docent, Lund, f. 26/1 27, 67.
Loman, *Bengt Ragnar Carl*, forskardocent, Lund, f. 7/8 23, 67.
Strömberg, *Märta Linnea Ingeborg*, docent, universitetslektor, Lund,
f. 7/11 21, 67.
Vitestam, *Nils Gösta*, professor, Lund, f. 2/3 21, 67.
Bjerstedt, *Sven Åke Ingvar*, professor, Malmö, f. 10/4 30, 68.
Kornhall, *David Christian*, docent, universitetslektor, Lund, f. 5/11 28, 68.
Romberg, *Hans Arnold Bertil*, docent, Lund, f. 8/12 25, 68.
Tägil, *Sven Otto*, docent, Lund, f. 15/12 30, 68.
Törnqvist, *Gunnar Evald*, professor, Lund, f. 23/1 33, 68.
Gustafsson, *Stig Gunnar Valdemar*, bitr. professor, Lund, f. 10/8 23, 69.
Hartman, *Sven Samuel*, professor, Lund, f. 22/6 17, 69.
Petersson, *Hans Fredrik*, bitr. professor, Lund, f. 29/11 24, 69.
Wallner, *Björn Anders*, docent, universitetslektor, Lund, f. 1/10 19, 69.
Lagerroth, *Siv Ulla-Britta*, docent, Lund, f. 19/10 27, 70.
Malmer, *Mats Erik Gustaf Sigurd P.*, professor, Lund, f. 18/10 21, 70.
Svartvik, *Jan Lars*, professor, Lund, f. 18/8 31, 70.
Vallinder, *Torbjörn*, docent, universitetslektor, Lund, f. 30/11 25, 70.
Améen, *Lennart Gustaf Gunnarsson*, docent, universitetslektor, Lund, f. 4/7
26, 71.
Ek, *Sven Birger*, docent, Landskrona, f. 10/6 31, 71.
Gårding, *Eva*, docent, Lund, f. 14/7 20, 71.
Olsson, *Bernt Oskar Hemfrid*, docent, Helsingborg, f. 11/5 29, 71.
Rosengren, *Inger Tilly*, professor, Lund, f. 14/7 34, 71.
Undhagen, *Carl-Gustaf*, docent, Malmö, f. 6/1 26, 71.
Österlin, *Lars Gustaf*, docent, Lund, f. 5/10 23, 71.

B. UTLÄNDSKA

- Virtaranta, *Erkki Pertti Ilmari*, professor, Helsingfors, f. 20/5 18, 53.
Enkvist, *Nils Erik August*, professor, Åbo, f. 27/9 25, 59.
Thomsen, *Rudi*, professor, Århus, f. 21/7 18, 59.
Roelandts, *Karel*, professor, Louvain, f. 6/5 19, 60.

- Sundby, Bertil Johannes*, professor, Bergen, f. 21/7 19, 61.
Hagen, Anders, professor, Bergen, f. 15/5 21, 61.
Jacobsen, Eric August, professor, Köpenhamn, f. 5/4 23, 61.
Weibull, Hans Jörgen, professor, Århus, f. 25/4 24, 61.
Halvorsen, Eyvind Fjeld, professor, Oslo, f. 4/5 22, 62.
Beyer, Edvard Freydar, professor, Oslo, f. 6/10 20, 63.
Egerod, Søren, professor, Köpenhamn, f. 8/7 23, 63.
Glamann, Kristof, professor, Köpenhamn, f. 26/8 23, 63.
Huldén, Lars Evert, professor, Helsingfors, f. 5/2 26, 63.
Önnerfors, Alf Roland, professor, Köln, f. 30/11 25, 63.
Oberholzer, Otto, professor, Kiel, f. 11/12 19, 64.
Togeby, Knud, professor, Köpenhamn, f. 28/1 18, 64.
Røstvig, Maren-Sofie, professor, Oslo, f. 27/3 20, 65.
Blegvad, Mogens, professor, Köpenhamn, f. 25/6 17, 65.
Thors, Carl-Eric, professor, Helsingfors, f. 8/6 20, 65.
Fenger, Henning, professor, Århus, f. 9/8 21, 66.
Lárusson, Magnus Már, professor, Reykjavik, f. 2/9 17, 66.
Higham, John, professor, Baltimore, Michigan, USA, f. 26/10 20, 67.
Christensen, Johnny, professor, Köpenhamn, f. 5/3 30, 68.
Vilkuna, Asko, professor, Jyväskylä, f. 17/11 29, 69.
Brøndsted, Mogens Holger, professor, rektor, Odense, f. 12/11 18, 70.
Ladefoged, Peter Nielsen, professor, Los Angeles, f. 17/9 25, 70.
Wiegelmann, Günter Franz, professor, Mainz, f. 31/1 28, 70.
Johannesson, Eric Oscar, Berkeley, California, USA f. 4/5 23 71.
Sørensen, Knud Oscar, Århus, f. 2/2 28, 71.

Vetenskaps societetens verksamhet 1971

Till *stiftande ledamöter* har under året kallats konsul Frans Malmros, Trelleborg, och professor Sten Samuelson, Lund.

Som *inländska arbetande ledamöter* har invalts docent Lennart Améen, Lund, docent Sven B. Ek, Landskrona, docent Eva Gårding, Lund, docent Bernt Olsson, Helsingborg, professor Inger Rosengren, Lund docent Carl-Gustaf Undhagen, Malmö och docent Lars Österlin, Lund.

Som *utländska arbetande ledamöter* har invalts professor Eric O. Johannesson, Berkeley, California och professor Knud Sørensen, Århus.

Den 31 mars hölls ett *sammanträde*, vid vilket forskardocent Bengt Loman, Lund, föreläste om Talspråk och stilistik.

Den 25 september företogs en *utfärd* till nordvästra Skåne. I Bjuv besöktes Höganäsbolagets sista i drift varande gruva, varvid en del medlemmar cyklade 6 km under jord till en brytningsplats under Vrams Gunnarstorps slott. I Helsingborg gästades AB Frigoscandia: direktör Tore Lauritzson och ingenjör Jan Rydhagen orienterade om företagets olika verksamhetsgrenar, förevisade det nya huvudkontoret ritat av professor Sten Samuelson och bjöd på lunch. Mottagandet var varmt, men avskedet ägde rum i 30 graders kyla.

Eftermiddagen ägnades åt Kullen. Mot en fond av Skälderviken och Hallands Väderö berättade professor Arne Müntzing om AB Kullabergs natur och om Fysiografiska sällskapet verksamhet på området. I 22 sekundmeters vind strövade deltagarna kring fyren. I sitt hem i Strandhagen i Arild bjöd sedan fru Klara Wijkander på värmande brasa, vin och spettkaka samt berättade om Arild i forna tider.

Vid *högtidssammanträdet* den 20 november talade fil. dr Ivar Harrie under rubriken Problem kring en levnadsteckning om sitt arbete med en biografi över Frans G. Bengtsson.

Till Vetenskaps societeten överlämnades under året som gåva 100.000 kr., avsedda att bilda en särskild fond, *Tegnér fonden*. Givaren önskar vara anonym. Bestämmelserna för fonden återges nedan.

Av trycket har under året utgivits:

Årsbok 1971

I *skriftserien*: nr 64 Johannes Th. Kakridis, Homer revisited och nr 65 Jan Mogren, Tegnér's översättningsverksamhet.

I serien Skånsk senmedeltid och renässans: nr 9
Salomon Kraft. Tre senmedeltida godsorganisationer.

Ur *Olga och Thorild Dahlgrens fond för samhällsvetenskaplig forskning*
har docent Gunnar Sjöblom tilldelats en belöning på 2.000 kr.

Resestipendier har tilldelats följande: Prof. Mats P. Malmer 1.000 kr,
prof. Birgitta Odén 600 kr, docent Gunnar Qvarnström 300 kr, bitr.
prof. Velta Rūķe-Draviņa 600 kr och docent Sven Tägil 600 kr.

Ur *anslaget för smärre och tillfälliga bidrag* har utdelats på våren: till
docent Gunnar Qvarnström 500 kr, docent Anna Birgitta Rooth
686 kr och bitr. prof. Velta Rūķe-Draviņa 220 kr.

Under hösten har ur samma anslag utdelats: till prof. Nils-Arvid Bring-
éus 400 kr, docent Ulla-Britta Lagerroth 400 kr, bitr. prof. Velta
Rūķe-Draviņa 200 kr, docent Sven Sandström 100 kr och prof. Paul
Aström 400 kr.

Årsmötet har för andra gången antagit ändring av § 3 i stadgarna med
innebörd att antalet stiftande ledamöter höjts från 35 till 40, varigenom
denna ändring blivit definitiv.

Lund den 20 november 1971

Erland Lagerroth

Bestämmelser för Tegnérfonden

1. Fonden förvaltas av Vetenskaps societeten under överinseende av en styrelse, tillsatt efter följande grunder. Självskrivna ledamöter är Vetenskaps societetens praeses och skattmästare samt Tegnér-samfundets ordförande, som är sammankallande, och dess sekreterare. En femte självskrivna ledamot skall vara innehavaren av den äldsta professuren i litteraturvetenskap. Skulle denne vara en bland de fyra förstnämnda självskrivna ledamöterna, må innehavaren av den näst äldsta professuren i litteraturvetenskap träda in som femte självskrivna ledamot. För den händelse att de två nämnda profes-

sorerna är bland de fyra första självskrivna ledamöterna, skall en femte ledamot utses av Tegnér samfundets styrelse.

2. Av fondens årliga avkastning skall 10 % tilläggas grundfonden. Av återstoden skall i första hand medel utgå till ett pris, benämnt Tegnérpriset, som utdelas vid Tegnér samfundets årsmöte av ordföranden. Priset skall ges åt en framstående humanist, gärna en vetenskaplig författare inom de estetiska, historiska eller filosofiska disciplinerna med utmärkta skriftställaregenskaper, eller, lika gärna, åt en vitter författare med humanistisk inriktning. Vägledande vid valet kan vara de exempel som getts genom de av Tegnér samfundet hittills utsedda pristagarna: Vilhelm Ekelund, Yrjö Hirn, Eirik Hornborg, Fredrik Böök, Anders Österling, John Landquist, Hans Ruin, Olle Holmberg, Eyvind Johnson, Algot Werin, Alf Ahlberg.

Fondens styrelse äger att utse pristagare och att besluta om prissummans storlek. Om hela den för priset avsedda avkastningen ej tas i anspråk för priset, tillföres resten en dispositionsfond.

Det förväntas att pristagaren håller den vid Tegnér samfundets årsmöte brukliga föreläsningen. Detta får dock icke betraktas som pristagarens skyldighet.

3. Om styrelsen för fonden något år inte finner anledning att utdela Tegnérpriset, må årets avkastning, sedan 10 % därav lagts till grundfonden, avsättas till en dispositionsfond, vars medel får användas till sådant som tillhör Tegnér samfundets verksamhet, till exempel skriftutgivning. Om användningen av dessa medel äger styrelsen för fonden att besluta.
4. Om Tegnér samfundet i framtiden beslutar om samfundets upplösning, skall med Tegnér fonden förfaras på samma sätt som med övriga till Vetenskaps societeten hörande fonder. Societetens styrelse äger alltså då att besluta om medlens användning. Donator vill tänka sig att ett pris, kallat Tegnérpriset, fortfarande skall utgå och att pristagare utses efter ovan angivna riktlinjer. Alternativt kan tänkas att medel ur fonden användes till att honorera av Vetenskaps societeten inbjuden gästföreläsare. Föreläsningen må ha beteckningen Tegnér föreläsning eller, om det är fråga om flera föreläsningar, Tegnér föreläsningar. Societetens styrelse äger att besluta om vilketdera alternativet som skall väljas.

Sammandrag av
 Vetenskaps societetens i Lund räkenskaper
 år 1971

Balanskonto den 1 januari 1971

Tillgångar		Skulder	
Obligationer	386.500 :—	Grundfond	366.000: —
Förlagsbevis	30.000: —	Dispositionsfond	53.071: 38
Aktier	98.400: —	Resestipendiefond	22.410: —
Bank	231.144: 31	»Skånsk senmedeltid och renässans»	194.595: —
Postgiro	2.203: 07	Olga och Thorild Dahlgrens fond	26.713: —
		AB C.W.K. Gleerups fond	12.458: —
		Grevinnan von Hallwyls fond	10.000: —
		Knut och Alice Wallen- bergs fond	5.000: —
		Harry Karlssons fond	10.000: —
		50-årsfonden	48.000: —
	Kronor 748.247: 38		Kronor 748.247: 38

Vinst- och Förlustkonto år 1971

Inkomster		Utgifter	
Räntor å obligationer	16.389: 41	Föreläsare	500: —
Räntor å förlagsbevis	1.675: —	Forskningsbidrag och belöningar	2.906: —
Utdelning å aktier	8.638: —	Sekreteraren	2.000: —
Ränta å revers	7.500: —	Resestipendier	3.100: —
Ränta å banktillgodo- havande	14.510: 68	Anslag ur Dahlgrenska fonden	2.000: —
Årsavgifter	7.000: —	Tegnérpriset	6.000: —
Inträdesavgifter	2.000: —	Årsböckerna:	
Årsböckerna:		Tryckningskostnader m.m.	22.657: 52
Tryckningsbidrag	10.000: —	Skriftserien:	
Försäljning	752: 65	Tryckningskostnader m.m.	63.692: 71
Skriftserien:		»Skånsk senmedeltid och renässans»:	
Tryckningsbidrag	34.000: —	Författarsättningar	9.786: 75
Försäljning	5.014: 65	Tryckningskostnader m.m.	12.380: 28
Återbetald mervärde- skatt	3.876: —	Övriga utgifter	6.881: 51
»Skånsk senmedeltid och renässans»:		Fondökningar	119.298: —
Tryckningsbidrag	10.000: —		
Försäljning	4.618: 72		
Återbetald mervärde- skatt	4.186: —		
Donation	100.000: —		
Fondminskningar	21.041: 66		
	Kronor 251.202: 77		Kronor 251.202: 77

Vetenskaps societeten i Lund

Balanskonto den 31 december 1971

Tillgångar		Skulder	
Obligationer	351.500: —	Grundfond	373.000: —
Förlagsbevis	30.000: —	Dispositionsfond	32.560: 72
Aktier	98.400: —	Resestipendiefond	22.543: —
Revers	100.000: —	»Skånsk senmedeltid och renässans»	201.935: —
Bank	259.434: —	Olga och Thorild Dahlgrens fond	26.182: —
Postgiro	5.669: 72	AB C.W.K. Gleerups fond	13.143: —
Kontant	1.500: —	Grevinnan von Hallwyls fond	10.000: —
		Knut och Alice Wallen- bergs fond	5.000: —
		Harry Karlssons fond	10.000: —
		50-årsfonden	50.640: —
		Tegnérfonden	101.500: —
	Kronor 846.503: 72		Kronor 846.503: 72

Lund den 31 december 1971

Axel Roos

Specifikation av obligationer, förlagsbevis och aktier den 31 december 1971

	%	År	Nom. värde	Bokfört värde
Svenska Staten	3,0	01.02.1937	2.000	1.500
Svenska Staten	3,5	15.12.1941	10.000	10.000
Svenska Staten (3.försvarslånet)	3,5	15.08.1942	10.000	10.000
Svenska Staten	3,5	15.03.1943	10.000	10.000
Svenska Staten	3,5	15.04.1943	20.000	20.000
Svenska Staten	3,5	01.11.1943	25.000	25.000
Svenska Staten	3,5	15.12.1944	10.000	10.000
Svenska Staten	4,5	09.05.1955	5.000	5.000
Svenska Staten	4,75	10.12.1956	5.000	5.000
Svenska Staten	5,0	05.10.1959	5.000	5.000
Svenska Staten	7,25	03.09.1969	20.000	20.000
Sveriges Allmänna Hypoteksbank	3,0	01.06.1937	5.000	4.000
Konungariket Sveriges Stadshypoteks- kassa	3,0	01.11.1934	5.000	4.000
Konungariket Sveriges Stadshypoteks- kassa	3,0	15.11.1937	45.000	45.000
Konungariket Sveriges Stadshypoteks- kassa	3,0	01.12.1939	10.000	10.000
Konungariket Sveriges Stadshypoteks- kassa	3,5	15.01.1944	10.000	10.000
Konungariket Sveriges Stadshypoteks- kassa	3,0	15.04.1945	15.000	15.000
Konungariket Sveriges Stadshypoteks- kassa	3,0	15.04.1946	2.000	2.000
Konungariket Sveriges Stadshypoteks- kassa	5,5	10.04.1960	5.000	5.000
Konungariket Sveriges Stadshypoteks- kassa	5,5	10.10.1960	5.000	5.000
Svenska Bostadskreditkassan	3,6	15.01.1942	10.000	10.000
Svenska Bostadskreditkassan	5,75	10.01.1960	5.000	5.000
Svenska Bostadskreditkassan	5,75	10.10.1960	5.000	5.000
Svenska Bostadskreditkassan	5,75	10.07.1961	5.000	5.000
Svensk Fartygskredit AB	5,5	26.11.1962	5.000	5.000
Stockholms Intecknings Garanti AB	3,0	01.12.1934	5.000	5.000
Stockholms Stad	3,0	15.03.1945	10.000	10.000
Stockholms Stad	3,0	31.10.1946	10.000	10.000
Stockholms Stad	5,5	18.12.1963	10.000	10.000
Göteborgs Stad	6,0	20.02.1962	5.000	5.000
Sandvikens Jernverks AB	6,0	02.11.1960	5.000	5.000
Örebro Elektriska AB	6,0	28.12.1960	5.000	5.000
Sydsvenska Kraft AB	6,0	05.06.1961	5.000	5.000
Korsnäs AB	6,0	10.11.1961	5.000	5.000
Munksjö AB	6,0	06.12.1961	5.000	5.000
Knutsbro Kraft AB	6,0	12.02.1962	5.000	5.000
Uddeholms AB	6,0	01.03.1962	5.000	5.000
Facit AB	5,25	29.10.1962	5.000	5.000
Edsele Kraft AB	5,5	15.01.1964	5.000	5.000
Sångkällforsen AB	5,5	07.01.1964	5.000	5.000
Sparbankernas Intecknings AB	7,5	15.01.1971	10.000	10.000
			Kronor	351.500

Vetenskaps societeten i Lund

Förlagsbevis

Svenska Handelsbanken	5,5	20.05.1959	5.000	5.000
Skånska Banken	5,25	20.02.1963	5.000	5.000
Skandinaviska Banken	5,75	10.10.1963	5.000	5.000
Kockums Mek. Verkstads AB	5,5	15.02.1963	5.000	5.000
AB Iföverken	5,5	10.04.1963	5.000	5.000
Sångkällforsen AB	6,0	07.01.1964	5.000	5.000
			Kronor	30.000

Aktier

---

85 st. AB Bofors		8.500	10.000
125 st. Bolidens Gruv AB, ser. B		12.500	12.000
63 st. Höganäs AB, stam		6.300	7.000
140 st. Skånska Banken		7.000	8.000
150 st. AB Cements		15.000	15.900
28 st. AB Skånska Cementgjuteriet		1.400	3.500
175 st. Svenska Handelsbanken, stam		17.500	25.000
250 st. AB Cardo		25.000	17.000
		Kronor	98.400

Revisionsberättelse

Undertecknade, utsedda att granska Vetenskaps societetens räkenskaper för år 1971, ha fullgjort vårt uppdrag och funnit räkenskaperna i allo noggrant och omsorgsfullt förda och försedda med behöriga verifikationer.

Vi tillstyrka full ansvarsfrihet för skattmästaren och styrelsen för den tid revisionen omfattar.

Lund i mars månad 1972

Olof Nordström

Sven Ekbo

Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund

1. *Herbert Petersson*. Studien über die indogermanische Heteroklisis. 1921. 30: -
2. *Alf Nyman*. Kring antinomierna. 1920. 10: -
3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. 1923. 10: -
4. James Harrington's Oceana, edited with notes by *S. B. Liljegren*. 1924. 20: -
5. *John Frödin*. Siljansområdets fäbodbygd. 1925. 16: -
6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. 1927. 12: -
7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. 1927. 12: -
8. *Alf Nyman*. Schema och slutsats. 1928. 14: -
9. *Fredrik Lagerroth*. Platons stats- och rättsbegrepp. 1928. 6: -
10. *Sigurd Agrell*. Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. 1928. 6: -
11. Stockholms stads tänkebok 1524-1529 av *M:r Olauus Petri Phase*, utg. genom *Ludvig Larsson*, häft. 1-2. 1929. 25: -. Häfte 3: Register av *Sven Ljung*. 1940. 6: -
12. Gudmundi Olavi Thesaurus Adagiorum linguae septentrionalis antiquae et modernae, utg. av *G. Kallstenius*. 1930. 12: -
13. *Torsten Wennström*. Studier över böter och myntvärden i Västgötalagarna. 1931. 7: -
14. *Heinrich Hoppe*. Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. 1932. 10: -
15. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. 1932. 7: -
16. *Albert Wifstrand*. Von Kallimachos zu Nonnos. 1933. 15: -
17. *Ingvar Andersson*. Erik XIV:s engelska underhandlingar. 1935. 15: -
18. *Anders Gagnér*. Florilegium Gallicum. 1936. 20: -
19. *Gunnar Carlsson*. Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. 1936. 12: -
20. Smärre dikter av Lejonkulans dramatiker utgivna av *Erik Noreen*. 1937. 12: -
21. *Johan Akerman*. Das Problem der sozialökonomischen Synthese. 1938. 19: -
22. *Erik Noreen*. Författarfrågor i Lejonkulans dramatik. 1938. 12: -
23. *Walter Akerlund*. Studier över Ynglingatal. 1939. 7: -
24. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. II. Sparlösastenen. 1940. 20: -
25. *Jesper Swedbergs* Lefwernes Beskrifning utg. av *Gunnar Wetterberg*. I. Text. 1941. 50: -
26. *Ivar Lindquist*. Västgötalagens litterära bilagor. 1941. 9: -
27. *Bertil Axelson*. Das Prioritätsproblem Tertullian - Minucius Felix. 1941. 14: -
28. *K. G. Ljunggren*. Almanackorna och det svenska ordförrådet. 1944. 15: -
29. *Bertil Axelson*. Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache. 1945. 20: -
30. *Per Wieselgren*. Neli Suecani. Ett bröllopsbesvär från sjuttonhundratalet. 1946. 17: -
31. *Torsten Dahlberg*. Zwei unberücksichtigte mittelhochdeutsche Laurin-Versionen. 1948. 12: -
32. *Fredrik Arfwidsson*. Erik Johan Mecks dagbok 1644-1699. 1948. 8: -
33. *Thede Palm*. Trädskult. Studier i germansk religionshistoria. With a summary in English. (Tree-worship. Studies in Teutonic History of Religion). 1948. 8: -
34. *Carl-Martin Edsman*. Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, légendes, mythes et rites. 1949. 13: -
35. *Sven Svensson*. Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. En studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria. With a summary in English. (The commercial background of the

Vetenskaps societeten i Lund

- Russian attack on the Livonian state in 1558. A study on the origins of Russian imperialism). 1951. 13: -
36. *Erik Rooth*. Viktor Rydbergs Faustöversättning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die Faustübersetzung Viktor Rydbergs.) 1951. 12: -
  37. *Sture M. Waller*. Abomötet 1812 och de svenska krigsrustningarnas inställande. Avec un résumé en français. (La conférence à Åbo en 1812 et la cessation de l'armement suédois.) 1951. 8: 50
  38. *Hugo Yrwing*. Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275-1281. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Machtkampf zwischen Valdemar und Magnus Birgersson 1275-1281.) 1952. 13: -
  39. *A. Thcmson*. Studier i frihetstidens prästvalslagstiftning. 1951. 15: -
  40. *Sam. Cavallin*. Vitae Sanctorum Honorati et Hilarii episcoporum Arelatensium. Editio critica cum indice verborum completo. 1952. 20: -
  41. *Sven A. Nilsson*. Kampen om de adliga privilegierna 1526-1594. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Kampf um die Adelsprivilegien 1526-1594.) 1952. 15: -
  42. *Arthur Peetre*. Sko klostets medeltida jordeböcker. Med kommentarer. 1953. 15: -
  43. *Carl Fehrman*. Kyrkogårdsromantik. Studier i engelsk och svensk 1700-talsdiktning. With a summary in English. (Romantic churchyard poetry. Studies in 18th century English and Swedish literature.) 1954. 12: -
  44. *Gerhard Bendz*. Emendationen av Caelius Aurelianus. 1954. 20: -
  45. *Hugo Yrwing*. Kungamordet i Finderup. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering. With a summary in English. (The regicide at Finderup. Politic complications in Scandinavia during the later part of the reign of Erik Klipping.) 1954. 18: -
  46. *Nils Gösta Sandblad*. Manet. Three Studies in Artistic Conception. 1954. 24: -
  47. *Sven Edlund*. Undersökningar rörande Kalmarprovets prognosvärde beträffande underåriga elevers skolmognad. With a summary in English. (On the prognostic value of the Kalmar readiness test.) 1955. 15: -
  48. *Sixten Belfrage*. Carl Carlsson Gyllenhielms litterära verksamhet. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die literarische Tätigkeit Carl Carlsson Gyllenhielms.) 1955. 18: -
  49. *Hugo Yrwing*. Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527. Mit deutscher Zusammenfassung. (Gustav Wasa, die Krönungsfrage und der Reichstag zu Västerås 1527.) 1956. 16: -
  50. *Pietro Belloni e Hans Nilsson-Ehle*. Voci romanesche. Aggiunte e commenti al vocabolario romanesco Chiappini-Rolandi. 1957. 15: -
  51. *Sven Edlund*. Studier rörande ordförädsutvecklingen hos barn i skolåldern. 1957. 20: -
  52. *Gunnar T. Westin*. Riksförästandaren och makten. Politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512-1517. 1957. 25: -
  53. *Carl Fehrman*. Liemannen, Thanatos och Dödens ängel. Studier i 1700- och 1800-talens litterära ikonologi. 1957. 15: -
  54. *Göran Rystad*. Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges. 1960. 25: -
  55. *Gerhard Bendz*. Studien zu Caelius Aurelianus und Cassius Felix. 1964. 23: -
  56. *Birgitta Odén*. Kronohandel och finanspolitik 1560-1596. 1966. 35: -
  57. *Erland Lagerroth*. Selma Lagerlöfs Jerusalem, Revolutionär sektarism mot färdernärvid bondeordning. With a summary in English. (Selma Lagerlöf's Jerusalem. Revolutionary sectarianism versus the traditional peasant heritage.) 1966. 15: -
  58. *Gösta Svenaeus*. Edvard Munch. Das Universum der Melancholie. 1968. 40: -
  59. *Alf Önnersfors*. Die Hauptfassungen des Sigfridoffiziums. 1968. 35: -
  60. *Per Wieselgren* (utgivning och kommentar). Brev till Georg Stiernhielm. 1968. 50: -
  61. *Erland Lagerroth*. Svensk berättarkonst. Röda rummet, Karolinerna, Onda sagor och Sibyllan. With a translation of the last chapter concerning a method of studying works of fiction. 1968. 35: -
  62. *Bernt Olsson*. Bröllops besvärs Ihugkommelse. Del I (utgivning och kommentar). 1970. 30: -
  63. *Bernt Olsson*. Bröllops besvärs Ihugkommelse. Del II (en monografi). 1970. 35: -
  64. *Johannes Th. Kakridis*. Homer Revisited. 1971
  65. *Jan Mogren*. Tegnér's översättningsverksamhet. 1971.

Skånsk Senmedeltid och Renässans

Skriftserie utgiven av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Gösta Johannesson*. Den skånska kyrkan och reformationen. With a summary in English. (The Scanian church and the reformation.) 1947. Pris häft. 25 kr., kan erhållas inb. i hfr bd
2. *Nils Gösta Sandblad*. Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658. With a summary in English. (Scanian town planning and town architecture prior to 1658.) 1949. Pris häft. 25 kr., kan erhållas inb. i hfr bd
3. *Karl F. Hansson*. Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. With a summary in English. (Peder Winstrup, Bishop of Lund, up to 1658.) Med ett tillägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658–1679. 1950. Pris häft. 25 kr., kan erhållas inb. i hfr bd
4. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Första delen: Nuvarande Malmöhus län. 1950. Pris häft. 25 kr., kan erhållas inb. i hfr bd
5. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Andra delen: Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952. Pris häft. 35 kr., kan erhållas inb. i hfr bd
6. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Tredje delen: Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register. 1965. Pris häft. 45 kr., kan erhållas inb. i hfr bd
7. *Gösta Johannesson*. Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. 1953. Pris häft. 35 kr., kan erhållas inb. i hfr bd
8. *Wilhelm Norlind*. Tycho Brahe. En levnadsteckning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Tycho Brahe. Eine Biographie. Mit neuen Beiträgen zu seinem Leben und Werk.) 1970
9. *Salomon Kraft*. Tre senmedeltida godsorganisationer. Mit deutscher Zusammenfassung. (Drei Gutsorganisationen in der ostdänischen Provinz Schonen am Ende des Mittelalters.) 1971

Årsbok 1920–1971

Årsbok 1946 innehåller register för årgångarna 1920–1945, Årsbok 1970 för 1946–1969

Ur innehållet

Artiklar

Ivar Harrie: Problem kring en levnadsteckning

Bengt Lewan: Tegnér i skolan. Målsättningar i litteraturundervisningen 1840—1970

Bengt Loman: Om talspråkets varianter

Fredrik Lagerroth: Karolinskt och gustavianskt envälde.
En jämförelse

Anders Gustavsson: Den nyblivna modern. En etnologisk beteendestudie

Minnesord

Marianne Mörner av Ivan Svalenius

Pierre Naert av Bertil Malmberg

Jöran Sahlgren av Ivar Lindquist

